

T. C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tahsin CALP

**İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ (RAVÂIU'T-TEFSİR
ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2022

T. C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tahsin CALP

**İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ (RAVÂIU'T-TEFSİR
ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Abdulalim DEMİR

MUŞ-2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	9
1.1.1. Siyasî Durum	9
1.1.2. İctimaî Durum	11
1.1.3. İktisâdî Durum.....	12
1.1.4. Dinî Durum.....	13
1.1.5. İlmî Durum	14
1.1.5.1. Kıraat / Tefsir İlimleri.....	14
1.1.5.2. Hadis İlimleri	15
1.1.5.3. Fıkıh İlimleri	19
1.1.5.4. Kelâm İlimleri.....	21
1.1.5.5. Tasavvuf İlimleri.....	22
1.2. İBN RECEB'İN HAYATI VE ESERLERİ	25
1.2.1. İbn Receb'in Hayatı.....	25
1.2.1.1. Nesebi ve Doğumu.....	25
1.2.1.2. Ailesi.....	26
1.2.2. İlmî Seyahatleri ve Hocaları	27
1.2.3. Talebeleri.....	29

1.2.4. Eserleri.....	30
1.2.5. İbn Receb'in Kişiliği ve Vefatı	45
1.3. RAVÂİU'T-TEFSİR ADLI ESER	47
2.1.1. Eserin İsmi ve Telif Şekli	47
2.1.2. Aidiyeti	47
2.1.3. Eserin Özellikleri.....	48
2.1.4. Eserin Kaynakları	49
1.4. DEĞERLENDİRME	56

İKİNCİ BÖLÜM

RAVÂİU'T-TEFSİR'İN SENED VE METİN TENKİDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. SENED TENKİDİ	58
2.1.1. İsnaddaki Tereddütlere Değınmesi.....	59
2.1.2. İsnadda Bulunan Tedlisi Açığa Çıkarması	62
2.1.3. Râvîlerin Cerh ve Ta'dil Durumlarına Değınmesi	65
2.1.4. Hadisleri Senedli veya Senedsiz Aktarması	69
2.1.5. Seneddeki İhtilaflara Yaklaşımı	71
2.1.5.1. Râvî İhtilaflarına Yaklaşımı.....	72
2.1.5.2. Muttasıl Sened İle İlgili İhtilaflara Yaklaşımı	76
2.1.6. Seneddeki Vehme Yaklaşımı	79
2.1.7. Rivâyet Senedini Öncelemesi.....	82
2.2. SENED BAKIMINDAN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ	84
2.3. METİN TENKİDİ	91
2.3.1. Kelimeleri Tahkîk Yöntemi.....	91
2.3.1.1. Kelimenin Delâlet Ettiğı Mânâya İşaret Etmesi	91
2.3.1.2. Garîb Kelimeleri Açıklaması	94

2.3.1.3. Sarfla İlgili Çözümlemeleri	96
2.3.1.4. Nahivle İlgili Çözümlemeleri	97
2.3.2. Hadisleri Açıklama Yöntemi	101
2.3.2.1. Âyetleri Hadislere Şâhid Olarak Getirmesi	102
2.3.2.2. Hadisleri Hadislere Mütâbi Olarak Getirmesi	103
2.3.2.3. Şiirleri Hadislere İstişhâd Olarak Getirmesi	105
2.3.2.4. Hadislerin Tarihi Bilgilere Arz Etmesi	109
2.3.2.5. İsrâiliyat Bilgilerine Değınmesi	113
2.3.2.6. Metindeki İdrâcı Açıklaması	116
2.3.2.7. Hadisleri Değerlendirme Yöntemi	117
2.3.3. Metinle Alakalı Diğer Önemli Hususlar	121
2.3.3.1. Metinlerdeki Farklılığa İşaret Etmesi	121
2.3.3.2. Sahâbe, Tabiîn ve Âlimleri Tarif Etmesi	126
2.4. DEĞERLENDİRME	129

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEÂRRUZU GİDERME METODU VE MEZHEBÎ KABULLERİ

3.1. RİVÂYETLERDEKİ TEÂRRUZU GİDERMESİ	131
3.1.1. Cem' ve Te'lif Metodu	132
3.1.2. Tercih Metodu	136
3.2. MEZHEBÎ VE TASAVVUFÎ KABULLERİNİ TEFSİRİNE YANSITMASI	143
3.2.1. Selefî Yönü	143
3.2.2. Ehl-i Rey Ekolünün Görüşlerine Bakışı	144
3.2.3. Naslardan Hüküm Çıkarması	147
3.2.4. Âlimleri Tenkit Etmesi	150
3.2.5. Tasavvufî Düşüncesini Tefsirine Aktarması	153

3.3. DEĞERLENDİRME	157
SONUÇ.....	158
KAYNAKÇA	162

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN HADİSCİLİĞİ (RAVÂIU'T-TEFSİR ÖRNEĞİ)

Tahsin CALP

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdulalim DEMİR

2022, 188 sayfa

İbn Receb'in *Ravâiu't-tefsir* adlı eseri özelinde hazırladığımız bu tez bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi, konusu ve çalışma yapılırken takip edilecek yöntemler hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, İbn Receb'in yaşadığı Memlûk Devleti genel hatlarıyla tanıtıldıktan sonra yaşadığı dönemin ilmî ortamı ele alınmıştır. Bunun yanında İslâmî eğitimin verildiği merkezler ile buralarda yetişen âlimlerin fikir, düşünce ve eserleriyle tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlere yaptıkları katkılar incelenmiştir. Daha sonra İbn Receb'in nesebi, doğumu ve ailesinden bahsedilerek ilmî kişiliğinin oluşmasında emeği geçen hocaları ve onun tarafından yetiştirilen talebeler hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Aynı bölümde müellifin geniş ilmî müktesebatını yansıtan eserler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde tefsirinin ismi, telif şekli, özellikleri ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Hadis râvîlerinin adâlet ve zabt yönünden durumları araştırılarak, hadisleri rivâyet etme ehliyetine sahip olup olmadıkları incelenmiştir. Böylelikle müellifin, isnad ve metin sistemine dair bakış açısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise hadis metinleri arasında oluşan ihtilafı gidermede, müellifin takip ettiği metodun detayları zikredilmiştir. Bazı örnek hadisler üzerinden yapmış olduğu değerlendirmeler tespit edilerek onun, hadis metinlerini yorumlama yönteminin açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Son olarak İbn Receb'in selefi, itikâdî, fikhî ve tasavvufî düşüncelerinin tespiti önemsenmiş ve tefsirdeki yansımaları araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, İbn Receb, Ravâiu't-tefsir, Metod

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
THE HADĪTH METHODOLOGY OF IBN RAJAB AL-HANBALĪ (THE
EXAMPLE OF RAVÂIU'T-TAFSĪR)

Tahsin CALP

Advisor: Assistant Professor Abdulalim DEMİR

2022, Page:188

The thesis examines the hadith methodology of Ibn Rajab al-Hanbali with a particular focus on his work named *Ravâiu't-Tafsîr*. It consists of an introduction, three main chapters, and a conclusion. The introductory section provides information on the purpose, importance, subject, and methodology of this study. The first chapter gives a brief outline of the Mamluk State and discusses the scholarly atmosphere of the period in which Ibn Rajab lived. The Islamic education centers, the ideas, and works of the scholars who grew up in these centers, and their contributions to Islamic sciences such as tafsir, hadith, and fiqh are investigated. The ancestry, birth, and family of Ibn Rajab are described and brief information is given about the teachers who contributed to the formation of his scientific personality and the students raised by him. This chapter also introduces the works reflecting the author's broad scientific knowledge. The second chapter of the study starts with specific information on the name of the tafsîr under consideration, its copyright, features, and sources. The status of hadith narrators is studied in terms of “adâlah” (righteousness) and zabt (memory power), and the trustworthiness and weaknesses of the narrators in the hadith scholars view are highlighted in order to uncover Ibn Rajab's view on the isnad and text system (reference, resource, and status). In the third chapter of this thesis, the details of the method followed by Ibn Rajab in resolving the conflict between the narration texts are pointed out. The hadith methodology of Ibn Rajab is tried to be ascertained by examining the way he evaluates some hadiths. Finally, Ibn Rajab's salafi, creed, jurisprudence, and mystical thoughts are given, and their reflections in his *Ravâiu't-Tafsîr* are emphasized.

Key Words: Hadith, Tafsir, Ibn Rajab, Ravâiu't-Tafsîr, Methodology

ÖNSÖZ

Allah, kullarının kurtuluşa ermesi için hidayet rehberi olarak Kur'ân'ı Kerîm'i elçisi Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber'e göndermiştir. O, kendisine indirilen vahyi sahâbîlerine tebliğ ve tebyîn etmek suretiyle kitabın ilk müfessiri olmuştur. Hz. Peygamber, vahyi açıklarken ve sahâbîlerini yetiştirirken âyetlerin yanı sıra birçok hadis de irad etmiştir. Hadisler, Kur'ân'ın anlaşılmasında ve İslâm Medeniyeti'nin oluşmasında en önemli yapı taşlarından birisidir. İslâm âlimleri, erken dönemlerden itibaren bu iki temel kaynağın anlaşılması için büyük gayretler sarf etmişlerdir. Bu çabalarının sonucunda, ilk asırdan itibaren tefsir ve hadis nüveleri oluşmaya başlamıştır. Erken dönemden itibaren ulemâ, bu alanlarda telif ettikleri eserler sayesinde zengin bir İslâm literatürünün tesis edilmesine öncülük etmişlerdir. Sonraki asırlarda, Kur'ân ve hadis/sünnet üzerine yapılan ilmî terakki artarak devam etmiştir. Dinimizin temel kaynaklarının doğru anlaşılmasında çaba gösteren âlimlerden biri de İbn Receb el-Hanbelî'dir.

O, bu amaç doğrultusunda Bağdât, Şam, Kâhire gibi beldelere ilmî seyahatler yapmıştır. Başta Hanbelî olmak üzere diğer mezhep âlimlerinden ders alması, onu çok yönlü bir âlim haline getirmiştir. Eserlerinde Hanefî, Şafiî ve Mâlikî mezhebinin görüşlerine de yer vermesi, onun mutaassıp bir Hanbelî olmadığını gösterir. Selef-i sâlihinin görüşlerini önceleyen bir anlayışa sahip olup Kur'ân ve sünnetin açıklanmasında, onların düşüncelerinin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Dinin temel nasları üzerinde, rey ehlinin ve felsefecilerin ortaya attıkları fikirlere sıcak bakmamıştır. Ehl-i hadîs ekolünün yolunu benimsemiş ve bu yolda sebat etmeye gayret etmiştir.

Hicrî ilk üç asırdaki sûfîlerin tasavvufî görüşlerini savunan İbn Receb, onların zühd ve verâ hayatını benimseyerek hayatına tatbik etmiştir. Dünya işlerine önem vermeyen, ilim dolu bir hayatı tercih etmiştir. İlmî birikimini gerek talebe yetiştirerek gerekse tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi farklı alanlarda eserler telif ederek sonraki nesillere miras bırakmıştır. Hadis şerhçiliği alanında çok sayıda eser telif etmesi, onun şerhçilik yönünü ayırt edici özellik olarak ön plana çıkarmıştır.

İbn Receb, diğer müfessir ve muhaddisler gibi Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması noktasında çaba gösteren önemli âlimlerden biridir. O, Kur'ân'ın tamamını tefsir

etmemekle birlikte bölümler halinde bazı âyet ve sûreleri kaleme alarak, onun doğru anlaşılması için çalışmıştır. İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr* adlı eserinde hadis kaynaklarından çok sayıda rivâyet nakletmiştir. Sahâbî, tabiîn ve onları takip eden sonraki nesilde yetişen âlimlerin görüşlerine sıklıkla müracaat etmiştir. Âyet ve hadisleri ele alırken, onların görüşleri çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutması tefsirine, rivâyet ağırlıklı bir tefsir özelliğini kazandırmıştır. Ayrıca ahkâm konularının eserde geniş bir yekün tutması, tefsirin dikkat çeken diğer bir yönünü oluşturmuştur. Fıkhî konuları ele alırken mezhebî kabullerinden ziyade, delili önceleyen bir tavır sergilemiştir. Fıkhî hükümleri verirken, müntesibi olduğu Hanbelî mezhebiyle birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Tefsirde ahkâm konularının teferruatlı işlenmesi, esere ahkâm tefsiri özelliğini kazandırmıştır.

Tefsir derlemelerinden oluşan *Ravâiu't-tefsîr* adlı eser, son zamanlarda ilim dünyasının teveccühünü kazanmıştır. Bu tefsir üzerine yapılan bazı çalışmalar, İbn Receb'in müfessirlik yönü ve yöntemini gün yüzüne çıkarmayı hedeflemiştir. Eser üzerine yapılan çalışmalar, farklı alanlarda olması nedeniyle onun hadisçilik yönüne ve yöntemine detaylı bir şekilde değinilmemiştir. Bu nedenle *Ravâiu't-tefsîr* özelinde yapılan bu çalışmada, İbn Receb'in hadisçilik yönünü ve tefsirdeki yöntemi detaylandırılmıştır.

İbn Receb'in tefsirde çok sayıda hadislere yer vermesi, hadis usûlü konularını detaylı bir şekilde işlenmesi, onun müfessir kimliğinden ziyade hadisçi kimliğini ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla onun tefsir sahasındaki yorum ve görüşleri, hadisçi kimliğinin gölgesinde kalmıştır.

Ravâiu't-tefsîr üzerinde, İbn Receb'in müfessir yönünü ele alan bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak eser özelinde onun muhaddis kimliğini ortaya koyan çalışmaların bulunmamasından dolayı araştırmamız, İbn Receb'in tefsirdeki hadisçilik yönü ve yöntemiyle sınırlı tutulmuştur. Böylelikle tezimizin, ileride müellifin hadisçiliğini esas alınarak yapılacak araştırmalara kaynaklık etmesi hedeflenmiştir. Bunun yanında İbn Receb'in hayatı, eserleri ve ilmî birikiminden bahsedilerek, onun hadisçi yönünün ortaya çıkması noktasında çaba sarf edilmiştir.

Tezin hazırlanması sürecinde bilgi ve birikimleriyle çalışmaya çok değerli katkılar sunarak, onu olgunlaştırıp nihâyete ermesinde emeği geçen danışman hocam Dr. Öğr.

Üyesi Abdulalim DEMİR hocama şükranlarımı sunuyorum. Teze sundukları katkılardan dolayı Prof. Dr. İbrahim KUTLUAY ve Doç. Dr. Mehmet SALMAZZEM hocalarıma, ayrıca tezi baştan sona kadar okuma zahmetine katlanan Arş. Gör. Muhammet Lütfü TATLISU hocama, çalışmam süresince görüşlerine müracaat ettiğim Arş. Gör. Abdullah DOĞAN ve Dr. Öğr. Üyesi Abdülhakim ZEYBEK hocalarıma yürekten teşekkür ediyorum.

Son olarak üzerimde en büyük emeği olan anne ve babama, kıymetli abim ve kardeşlerime, çalışma sürecine katlanıp beni destekleyen sevgili eşim Cansu Hanım'a, bu süreçte yeterince ilgilenemediğim göz aydını çocuklarım Meryem, Hacer, Muhammed ve Yunus'a gönül muhabbetlerimi sunarım.

Muş-2022

Tahsin CALP

KISALTMALAR DİZİNİ

A.G.E.	: Adı Geçen Eser
B.	: Bin, İbn
BKZ.	: Bakınız
BYY.	: Basım Yeri Olmayan
C.	: Cilt Sayısı
ÇEV	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ED.	: Editör
H.	: Hicrî
H.NO	: Hadis No
Ö.	: Ölüm/Vefat Tarihi
R.A.	: Radıyallâhu Anh
S.	: Sayfa
S.A.S.	: Sallallahü Aleyhi ve Selem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SS.	: Sayfa Sayısı
T.Y.	: Tarihi Yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THK.	: Tahkik Eden
VD.	: Ve Diğerleri
VB.	: Ve Benzeri
Y.Y.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

Memlûk Devleti'nin İslâm Coğrafyasına hâkim olduğu hicrî VIII. asırla X. asır arasındaki zaman diliminde, İslâmî ilimler alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi naklî ilimler alanında verimli çalışmalar yapılmış, çok sayıda eser yazılarak İslâmî literatüre kazandırılmıştır. Bu literatüre katkı sunan âlimlerden birisi de Ebü'l-Ferec Zeynüddîn İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393)'dir. Hicrî VIII. asırda Memlûk Devleti'nin bir ferdi olarak yaşamış olan İbn Receb el-Hanbelî, *fethu'l-bârî* gibi temel sayılabilecek eserlerini hadis şerhçiliği alanında telif etmiştir. Tefsir, fıkıh ve akâid gibi diğer ilim dallarında da eserler kaleme almıştır. Birçok ilim dalında eser telif etmesi, onun çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir.

İbn Receb'e ait eserlerin, ülkemizde yeterince tanınmadığı kanaatindeyiz. Bunun temel sebeplerinden biri de şuan matbu olan eserlerin çoğunun hâlihazırda dilimize tercüme edilmemiş olmasıdır. Son yıllarda İbn Receb'in eserleri üzerinde yapılan çalışmalarda, bir artış olduğu görülmektedir. Hem yurt dışında hem de ülkemizde İbn Receb ve eserleri üzerinde, birçok araştırma yapıldığı bilinmektedir. Yapılan bu araştırmalar, yüksek lisans ve doktora araştırmaları olduğu gibi makale türünden akademik çalışmalar da olabilmektedir. İbn Receb'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri üzerinde yapılan çalışmalar ile onun ve eserlerinin ülkemizde layık olduğu değeri görmesi beklenmektedir.

1. Araştırmanın Konusu

Hadislerin sıhhat durumu, İslâm tarihinde kimileri tarafından sorgulanma konusu olmuştur. Bu soruna, İslâm âlimleri tarafından cevaplar bulunmaya çalışılmıştır. Bir hadisin sened zincirinin zayıf olması, bu hadis metninin Hz. Peygamber'e ait olmadığı manasını taşımamaktadır. Aynı şekilde rivâyet senedinin sağlam olması da bu hadis metninin Hz. Peygamber'in söylediği anlamına gelmemektedir.¹ Dolayısıyla hicrî birinci asırdan sonra hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda, çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu asırdan sonra hadisler rastgele herkesten alınmamakta,

¹ Mustafa Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Konya Üniversitesi SBE, 2012), s. 3.

hadisi rivâyet eden kişiye bu rivâyeti kimden aldığına dair sorular sorulmaya başlanmıştır. Böylece hadis usûlüne dair sistematik ilimler, yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. Bu ilimler, gelişip ilerleyerek sonraki nesillere miras olarak intikal etmiştir. İlmî mirası devralan âlimler de aynı hassasiyeti göstermek suretiyle, günümüzdeki hadis külliyyatının meydana gelmesine vesile olmuşlardır.²

İbn Receb el-Hanbelî de arkasında bıraktığı pek çok eserle, bu ilmî gelişime katkı sunmuştur. Telif ettiği eserlerde, hadis usulünü ihtiva eden ilimlere olan vukufiyeti dikkatlerden kaçmamaktadır. Özellikle hadislerin senedlerinde yer alan râvîlerle alakalı derin ricâl ilminin yanında, hadisin sıhhat durumunu etkileyebilecek illetler konusunda da geniş bilgi müktesebatına sahip olduğu göze çarpmaktadır.³ İbn Receb'in sahip olduğu ilmî birikimini, hadis kaynaklarından tefsire naklettiği rivâyetler üzerinde gerek sened açısından gerekse metin bakımından tatbik ettiğini görmek mümkündür.

İbn Receb el-Hanbelî'nin hadislerin isnad ve metnini değerlendirme yöntemini tespit etmek, hadisler arasında oluşan ihtilafları giderme metodunu ortaya çıkarmak ve ilmî kabullerinin tefsire yansımaları gibi ana başlıklar altında hadisleri tahkîk etme biçimini ortaya çıkarmak araştırmada önem verdiğimiz konular arasındadır. Bununla beraber müntesibi olduğu itikâdî ve fikhî mezhebin telif ettiği esere olan etkisi, rivâyetler üzerinde yaptığı fikhî istinbât metotları ve tasavvufî görüşlerinin tefsire olan yansımaları gibi konuları araştırmak çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslâm'ın birinci kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken Kur'ân-ı Kerîm'in müphemini beyan, mücmelini tafsîl ve âyetleri te'kid babında açıklamalar yapmıştır. Bazen de hüküm bulunmayan konularda, teşri mahiyetinde hükümler vazetmiştir. Onun vefatından sonra İslâm coğrafyasının genişlemesiyle, farklı kültürlerden insanlar Müslüman olmuştur. İslâm dinine giren insanlar, günlük hayatlarında ve dini yaşamlarında Kur'ân ve hadislerin anlaşılmasıyla ilgili bazı sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunların aşılabilmesi için kadim ülemadan Mukâtil b.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989, s. 45-vd.

³ Bkz. İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî, **Ravâiu't-tefsîr el-câmi' li't-tefsîri'l- imâm İbn Receb el-Hanbelî**, thk. Ebû Muâz, Tarık b. İvazullah b. Muhammed, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1422, Cilt 1, s. 121, 433, 674.

Süleyman (ö. 150/767) *et-Tefsîrû'l-Kebîr'i* ve İbn Cerîr et-Taberî de (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân* gibi tefsirler telif etmişlerdir. Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili eserler, hicrî ilk asırlarda oluşmaya başlamıştır. Daha sonraki asırlarda ise tefsir çalışmaları artarak devam etmiştir. Bu çalışmalara katkı sunan âlimlerden birisi de İbn Receb el-Hanbelî'dir.

İbn Receb kendi zamanında Kur'ân-ı Kerîm'in bazı sûre ve âyetlerini içeren *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*⁴ gibi tefsir metinlerini kaleme almış, ancak müstakil bir tefsir kitabını oluşturmamıştır. Tezimize konu olarak seçtiğimiz *Ravâiu't-tefsîr el-câmi' li't-tefsîri'l-imâm İbn Receb el-Hanbelî*, Târık b. İvazullah tarafından İbn Receb'in eserlerinin araştırılması suretiyle, tefsire ait görüşlerinin bir araya getirilip derlenmesiyle oluşturulmuştur.⁵ Daha çok muhaddis kimliğiyle ön plana çıkan İbn Receb'in, tefsire ait görüşlerini incelemek ve bu konudaki düşüncelerini ortaya koyarken yararlandığı usûlleri tespit etmek, elbette önem arz etmektedir.

Hadisçi kimliğiyle meşhur olan İbn Receb'in, tefsir alanında yazılan bu eserinde hadisleri ne oranda işlediği, âyetleri tefsir ederken hadislerden nasıl yararlandığı, eseri diğer çalışmalardan ayıran yönün ne olduğunu ortaya çıkarmak, tezimizin ana amacını oluşturmaktadır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde şimdiye kadar bu tefsir kitabını merkeze alarak İbn Receb'in hadisçiliğini ve kitapta takip ettiği metodunu, detaylı bir şekilde ortaya koyan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla çalışmamız bu yönüyle orijinalliğini korumaktadır. Çalışmada, İbn Receb'in rivâyet metinlerini daha anlaşılır kılmak için kelime bazında yapmış olduğu tahlilleri de belirlemeyi amaçlamaktayız.

3. Araştırmanın Yöntemi

İlmî araştırmalar yapılırken takip edilecek çalışma yönteminin bilinmesi, önem arz etmektedir. Çünkü ilmî çalışmanın ilerleyebilmesi, ancak sistemli bir metot sayesinde mümkün olabilmektedir. Biz de yöntem hususunda şöyle bir süreci takip etmeye çalıştık: Tezimizde, öncelikle ilgili konulara ait başlıkları belirledik. Daha sonra bu başlıklar altında, önce hadislere sonra konuyla alakalı âyetlere yer verdik. Hadislerle

⁴ Bkz. İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Tefsîru'l-Fâtiha*, thk. Sâmî b. Muhammed b. Cádallah, Riyâd: Dâru'l Muhaddis, 1427.

⁵ Bkz. İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*.

alakalı, müellifin serd etmiş olduğu kendine has görüşlerine yer verdik. Onun telif ettiği eserinde, selef-i sâlihinin görüşlerini aktarırken fikir belirtmeyip tarafsız kaldığı durumları tespit ettik ve bunun gerekçeleri üzerinde durduk. Konunun daha iyi anlaşılması için tefsirde geçen hadislerin yanı sıra sahâbî ve tabiîn sözlerini de aktarmaya çalıştık. Ayrıca önemine binaen bazı âlimlerin görüşlerinin yanı sıra, muhtelif fırkaların görüşlerine de yer verdik.

Müellifin, *Ravâiu't-tefsîr*'de takip ettiği metodu anlamak ve eserin değinmiş olduğu önemli noktaları belirlemek için sıklıkla çeşitli notlar aldık. İbn Receb'in Hanbelî çizgideki görüşlerini tespit etmek gayesiyle İbn Humejd'in (ö. 1295/1878) *es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâ'ihî'l-Hanâbile* gibi tabakat kitaplarından bazı okumalar yaptık. Araştırmada, doküman analizi tekniği yönteminden faydalandık. Bu yöntemden faydalanırken öncelikle tefsirde geçen hadislerin yer aldığı ana kaynakları, tekrardan gözden geçirdik. Rivâyetlerin, bu kaynaklarda geçip geçmediğiyle ilgili tespitler yaptık. Tefsirde geçen rivâyet ile ana kaynaktaki rivâyette, herhangi bir lafız farklılığının olup olmadığını araştırdık. Böylelikle hadis rivâyet sîğalarının ve metinde geçen kelimelerin, müteradif kullanımlarının olup olmadığını belirlemeye çalıştık.

Hadislerde geçen ve anlamı yeterince açık olmayan kelimelerde, müphemlik kalmasın diye parantez içi açıklamalar ekledik. Hadis râvîleriyle ilgili bilgi verirken sikâ ve mecrûh râvî farkı gözetmeksizin, her râvî hakkında bilgi vermeyi ihmal etmedik. Hadisleri, isnad ve metin açısından değerlendirirken müellifin temas ettiği ince nükteleri belirledik. Özellikle de yazarın birtakım yargılara ulaşırken, mezhebî kabullerinin etkisini ortaya çıkarmayı hedefledik. Böylelikle fikhî konularda çeşitli hükümlere varırken mezhebî hoşgörüsünü açığa çıkarmak, önem verdiğimiz hususlardan bir tanesidir.

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce gibi muhaddislerin uzun isimlerini ve kitap adlarını sadece ilk geçtiği dipnotta ayrıntılı olarak zikrettik. Diğer dipnotlarda, bu eserleri telif eden müelliflerin meşhur olduğu künyelerini yazmakla yetindik. Hadisleri dipnotta verirken Müellif ve eser adlarını birinci dipnotta tam, peşinden gelen diğer dipnot bölümlerinde ise olabildiğince kısa tutup eser ve müellifin meşhur ismini vermeye çalıştık. Hadislerin kaynağını dipnotta verirken, Türkiye'de hadisçiler arasında uygulana gelen hadis gösterme yöntemini tercih ettik. Tereddütte

kaldığımız durumlarda ise parantez içinde rivâyetin geçtiği kaynaktaki hadis numarasını yazarak, ilgili hadisin kaynaktaki yerini tam olarak belirlemeyi hedefledik. Ayrıca bu bölümde kısaltarak verdiğimiz künye isimlerine ait bilgileri, kaynakça bölümünde tam olarak verdik.

Tezde bahsi geçen devlet isimlerinin kuruluş ve yıkılış tarihlerini, ilk geçtiği yerde belirttik. Aynı şekilde, çalışmada ismini zikrettiğimiz önemli şahısların ölüm tarihlerini de ilk geçen mahalde vurguladık. Kitaplarından istifade ettiğimiz müelliflerin ölüm tarihlerini de benzer şekilde, kitabın künyesini ayrıntılı yazdığımız ilk dipnotta vermeye çalıştık.

Kur'ân âyetleri meâlleri hususunda ise Hüseyin Atay ve Yaşar Kutluay tarafından hazırlanan ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığınca kabul edilen meâlleri, esas aldık. Hadis tercümelerini ise genel itibarıyla İshak Doğan tarafından tercüme edilen ve beka yayınları tarafından yayınlanan, *Ravâiu't-tefsîr*'in tercümesindeki hadis tercümeleri ile <https://www.hadisveritabani.info/> internet sitesindeki hadis tercümelerinden istifade ettik. İşlenen konunun ehemmiyet derecesine göre gerekli görülen yerlerde, âyet ve hadislerin Arapça metinlerine yer verdik. Hadis ve diğer kaynaklara hızlı erişme imkânı veren, Mektebetu'ş-Şâmile programından ana kaynaklara ulaşmak için istifade ettik. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddeleri de yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

İbn Receb el-Hanbelî hakkında yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Biz burada, tefsir ve hadis dallarıyla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan çalışmalara kısaca değinmeye çalışacağız.

Bunlardan tefsir dalında telif edilmiş çalışmalar şunlardır:

1. Aziz Karabulut'un "*Bir Müfessir Olarak İbn Receb el-Hanbelî ve Tefsire Dair Görüşlerinin Derlendiği Ravâiu't-Tefsîr İsimli Eserin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*" ismiyle hazırlamış olduğu yüksek lisans tezi (Akdeniz Üniversitesi, SBE, Antalya, 2020). Bu tez, iki bölümden oluşmaktadır. Tezin girişinde Ulûmü'l-Kur'ân kavramının tanımı, ortaya çıkışı ve tefsir ilmiyle olan bağlantısını incelemiştir. Birinci bölümde, İbn Receb el-Hanbelî'nin hayatı, eserleri, hocaları, talebeleri ile ilmî şahsiyeti üzerine incelemeler yapılmıştır. İkinci bölümde ise Kur'ân âyetlerinin nüzûlü ve metinleşme süreci ile lafzı, mânâsı ve tarihi süreçle alakalı ilimler ana başlıklar altında

incelemeye çalışmıştır. Çalışma, tefsir dalında hazırlanan tez olması münasebetiyle kullanılan hadislerin kaynakları hakkında sınırlı düzeyde bilgiler aktarılmıştır. Bununla beraber İbn Receb'in “*Ravâiu't-Tefsir*” isimli eserinin Ulûmü'l-Kur'ân'daki yeri ve önemine dair bilgilere de yer vermiştir.

2. Fatma Büyüksirkeci'nin “*İbn Receb el-Hanbelî'nin Tefsiri ve Metodu*” ismiyle hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezi (Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2021). Bu tez, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İbn Receb el-Hanbelî'nin doğumu, hayatı, mezhebi, hocaları, talebeleri, eserleri ile ilmî kişiliği üzerine incelemeler yapılmıştır. İkinci bölümde ise müfessirlerden yapılan nakiller, sebebi-nüzul ve neshe dair bilgilere yer vermiştir. İbn Receb'in tefsirini, rivâyet ve dirâyet açısından incelemeye tabi tutmuştur. İsrâiliyat ve muhkem-muteşâbih konusunda, bilgiler vermiştir. Fatma Büyüksirkeci, İbn Receb'in âyetleri tefsir ederken etkisinde kaldığı Hanbelî-Selefi çizgideki görüşlerini aktarmaya çalışmıştır. Çalışmanın tefsir dalıyla alakalı bir tez olması nedeniyle çalışmada, hadis tenkidi hakkındaki bilgilere sınırlı düzeyde yer verilmiştir. Tezde İbn Receb'in *Ravâiu't-Tefsir* adlı eseri, Kur'ân ilimleri açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmalarımız neticesinde İbn Receb'in *Ravâiu't-Tefsir* adlı eseri üzerinde, onun hadisçilik yönü ve yöntemi üzerinde Arapça ve İngilizce bir çalışma tespit edilememiştir. Hadis dalında Türkçe telif edilmiş çalışmalar ise şunlardır:

1. Muhammet Suiçmez'in “*İbn Receb el-Hanbelî'nin Camiu'l-ulum ve'l-hikem isimli eserindeki hadis şerhçiliği*” ismiyle hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezi (Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Karadeniz, 2006). Bu tez, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Receb'in doğumu, hayatı, hocaları, talebeleri, ilmî şahsiyeti, eserleri ve hadis ilmindeki yeri incelenmiştir. İkinci bölümde ise *İbn Receb el-Hanbelî'nin câmiu'l -ulûm ve'l-hikem* adlı eserindeki hadis şerhçiliği hakkında temel bilgiler, anlatılmaya çalışılmıştır. İbn Receb'in bu eserdeki şerh anlayışı, muhteva ve sened bakımından tespiti yapılmıştır. Eserin özellikleri olan telif şekli, gayesi ve metodu hakkındaki bazı detaylara değinilmiştir. Çalışmada, ayrıca İbn Receb'in *câmiu'l -ulûm ve'l-hikem* adlı eserini oluştururken yararlanmış olduğu kaynaklar hakkında bilgiler de verilmiştir.

2. Abdullah Karahan'ın çalışması ise “*İbn Receb el-Hanbelî Hayatı Eserleri Hadis İlimindeki Yeri*” adlı eserdir. Bu eser, 2012 yılında Emin Yayınları tarafından Bursa’da neşredilmiştir. Bu eserin birinci bölümünde İbn Receb’in doğumu, hayatı, hocaları, öğrencileri, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında bazı detaylar incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde de İbn Receb’in hadis ve sünnet anlayışı açıklanmaya çalışılmıştır. Rivâyetlerin değeri ile bunların delil olma durumları araştırılmış, onun tenkit anlayışı ile hadislere uyguladığı tenkit yöntemi değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise İbn Receb’in telif ettiği hadis şerhleri ve onların özellikleri açıklanmıştır. Bu bölümde, müellife ait olup günümüze kadar ulaşan şerh ile ilgili çalışmalarındaki şerh etme metodu ve hadis yorumlama teknikleri incelenmiştir. İbn Receb’in hayatını ele alırken bu eserden faydalanma yoluna gidileceği gibi daha başka eserlerden de faydalanılacaktır.

3. Mustafa Karabacak’ın “*Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri: İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitapları Özelinde*” ismiyle hazırlamış olduğu doktora tezi (Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2012). Bu tez, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbn Receb’in doğumu, hayatı, hocaları, talebeleri, eserleri, ilmî kişiliği, şairliği ve hadisçilik yönüne ve tezi oluştururken yararlandığı kaynaklara değinilmiştir. İbn Receb’in tenkide uğradığı konularla alakalı açıklamalara yer vermiştir. İkinci bölümde ise “Gecelerin ve Günlerin Fazileti” başlığı altında Mi‘rac, Regaib, Kadir, Mevlid ve Berat gecelerinin faziletine değinmiş ayrıca pazartesi, perşembe, cuma ve bayram günleri gibi faziletli günler hakkında da bilgiler vermiştir. Üçüncü bölümde ise “Ayların ve Mevsimlerin Fazileti” başlığı altında Receb, Şâban, Ramazan gibi ayların faziletine değinmiş ayrıca ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimlerinin fazileti hakkında da bilgiler aktarmıştır.

4. Bahadır Opus’un “*İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*” ismiyle hazırlamış olduğu doktora tezi (Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, Konya, 2020). Bu tez, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İbn Receb’in yaşadığı asır; siyasal, toplumsal ve bilimsel açılardan incelenmiştir. Daha sonra müellifin hayatı, eserleri, hocaları, talebeleri ile dirâyetü’l hadis ve rivâyetü’l hadis alanına yaptığı katkılar sunulmuştur. Tezin ikinci bölümünde, hadis şerh metodunun genel hatları incelenmiş ve çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca *Fethu'l Bârî*'nin telifinde istifade edilen kaynaklar belirtilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümünde ise Buhârî'nin bâb başlıkları hakkında yaptığı değerlendirmeler aktarılmıştır. Hadislere ait sened ve metinleri ele alış biçimleriyle beraber müellifin, bu şerhteki metodu açıklanmaya çalışılmıştır. Tezin dördüncü bölümünde de müellifin fikhî, tasavvufî ve itikâdî görüşlerinin bu şerhe olan yansımaları incelenmiştir.

Tezimizin konusu olan *Ravâiu't-tefsîr* adlı eserle bağlantılı olarak tefsir ve hadis dalında zikrettiğimiz bu çalışmalardan, gerekli yerlerde çalışma sürecimiz boyunca istifade edeceğiz.

Ravâiu't-tefsîr el-câmi' li't-tefsîri'l-imâm İbn Receb el-Hanbelî eserinin Arapçası iki cilt olup, Türkçesi Beka Yayınları tarafından dört cilt olarak basılmıştır. Biz bu çalışmada, her iki nüshayı karşılaştırmak suretiyle İbn Receb'in tefsirde takip ettiği hadis yönteminin detaylarını belirlemeyi hedeflemekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN RECEB EL-HANBELÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DÖNEMİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Hicri VII. yüzyılda, Moğol saldırıları ve Haçlı Seferleri Müslümanların yaşadığı coğrafyada istikrarı yok etmiş ve şehirleri yakıp yıkmıştır. Bu saldırı ve istilalardan kaçan Müslümanlar, Memlûk Devleti'ne (1250-1517) sığınmışlardır. Memlûk Sultanlığı, gelen sığınmacıları kabul ederek onlara yer vermiştir. Böylece ülkelerine sığınan Müslümanların vatan edinmelerini sağlamışlardır. Müslümanlar, yeni yurtlarında güven içinde yaşamaya başlamakla beraber yeniden tüm güçleriyle toparlanıp Moğol ve Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapmış, İslâm coğrafyasının yeniden güven ve istikrara kavuşmasını sağlamıştır.⁶ İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) yaşadığı devir, Moğol ve haçlıların açtıkları yaraların sarıldığı bir döneme denk gelmiştir.

Biz bu bölümde İbn Receb'in yaşadığı dönemin genel durumu, ilmî ortamı ile onun hayatı ve eserleri hakkında bilgiler vereceğiz. Böylelikle İbn Receb'in hayatı ve eserleriyle birlikte, o dönemdeki ilmî ve sosyal hareketliliği daha yakından tanımış olacağız.

1.1.1. Siyasî Durum

Suriye, Mısır ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren Memlûk Devleti, kendi zamanında İslâm dünyasının en güçlü ülkesi konumundaydı. Memlûklerin gerek Moğol ve haçlılara karşı verdikleri mücadeleler gerekse kendi ülkelerine hicret eden Müslümanları kabul edip onlara şefkatle muamelede bulunması sebebiyle Müslümanların teveccühünü kazanmalarına vesile olmuştur.⁷

İbn Receb'in doğumundan önce İslâm coğrafyasında iki büyük felaket gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Moğol İstilasları diğeri ise iki yüz yıla yakın sürmüş olan

⁶ İsmail Yiğit, **Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, Cilt 7, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991, s. 30-39.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, s. 243-vd., Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, (2007), ss. 45-94, s. 46-vd.

Haçlı Seferleridir.⁸ Çin'e yaptıkları saldırılarla pek çok yeri işgal eden Moğollar, 1218 yılında yönünü doğudan batıya çevirmiştir. Önce Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Belh, Semerkant, Taşkent, Buhârâ gibi şehirleri yerle bir etmişlerdir. Daha sonra Hârizmşahlar ülkesini yıkmışlardır.⁹ Cengizhan'ın (ö. 624/1227) torunu Hülâgû (ö. 663/1265), batıya doğru sefere giderken İsmâîlîler'in varlığına son vermek, ilk hedefini oluşturmuştur. Dolayısıyla İsmâîlîler'in yerleşim merkezi olan Alamut kalesini, 1256 tarihinde kuşatarak zapt etmiş ve içinde bulunan halkı kılıçtan geçirmiştir.¹⁰

Hülâgû, yaptığı bu yıkımların ardından son Abbâsî halifesi (1242-1258) olan Müsta'sım-Billâh'a (ö. 656/1258) kendisine boyun eğmesi için elçiler göndermiştir. Ondand olumsuz cevap alınca da 1258 tarihinde Bağdat'ı kuşatmıştır. Şehir direnmeyerek teslim olmuş, Hülâgû ise yaşlı, kadın ve çocuk demeden şehir halkını kılıçtan geçirmiştir. Bağdat şehrini yağmalayarak baştan sona tahrip etmiştir.¹¹ Tarihçi İbn Kesîr (ö. 774/1373), Hülâgû'yu Bağdat'ta yaptığı katliam ve tahribatlardan dolayı lanetlemiştir.¹²

Bağdat istilâsından sonra Moğollar, Suriye'ye yönelmişlerdir. O devirde Suriye'yi Eyyübî Sultanı Nâsır Yusuf (ö. 658/1260), Mısır'ı da Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz (ö. 658/1260) yönetmekteydi. Moğollar, Halep'i 1260 tarihinde istilâ edip şehri yerle bir ettikten sonra, Nâsır Yusuf'un Dımaşk'ten ayrılmasından sonra şehre gelen Moğol elçileri, savaş yapmadan Dımaşk'i teslim almışlardır. Direnen diğer şehirler ise talan edilmekten kurtulamamıştır. Mısır'a doğru ilerleyen Moğollarla, Ayn Câlû¹³ denen

⁸ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 44-54; Işın Demirkent, "Haçlılar", Cilt 14, İstanbul: **DİA**, 1996, s. 525-546.

⁹ Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, İsmail Yiğit (çev.), İstanbul: Kayihan Yayınevi, 1988, Cilt 5, s. 174-180; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", Cilt 1, İstanbul: **DİA**, 1988, s. 31-48.

¹⁰ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 664-665; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", Cilt 18, İstanbul: **DİA**, 1998, s. 473-475.

¹¹ Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, Cilt 5, s. 192-196; Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'sım-Billâh", Cilt 32, İstanbul: **DİA**, 2006, s. 126-127.

¹² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Cilt 13, Beyrût: Mektebetu'l-Me'ârif, 1408, s. 200-201.

¹³ İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 749/1349), **Memlûk Sultanlığı (Mesâlikü'l-Ebsâr fî-Memâlikü'l-Emsâr'a Göre) (Devlet_i Memâlikü'l-Ülâ Kısmı/1301-1349)**, Hatice Güler (çev.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2019, s. 3.

mevkide Memlûk ordusu ile karşılaşmıştır. 1260 yılında yapılan muharebede Moğollar, ilk defa büyük bir hezimete uğratılmıştır.¹⁴

Haçlı seferleri de en az Moğol İstilâsı kadar İslâm coğrafyasına zarar vermiştir. 1096-1291 tarihleri arasında 200 yıla yakın İslâm'ın çeşitli beldelerini kuşatıp tahrip etmişlerdir. Nûreddin ez-Zengî (ö. 569/1174), haçlılara karşı başarılı savaşlar yapıp pek çok yeri haçlılardan geri almıştır.¹⁵ Ardından Selahâddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193), 1187 yılında yapılan Hittin savaşıyla haçlıları ağır bir hezimete uğratarak Kudüs'ü tekrar haçlılardan geri almıştır.¹⁶ Eyyûbîler döneminde olduğu gibi 1260'ta kurulan Memlûk Sultanlığı döneminde de haçlılarla muharebe hız kesmeden devam etmiştir. Haçlıların bütün kuvvetleri, en son ellerinde kalan Akkâ Kalesi'nde toplanmışlardır. Memlûk sultanı Halil el-Melik el-Eşref (ö. 1293), bütün kuvvetleriyle 1291 senesinde kaleyi kuşatıp fethetmiştir. Bu fetihle, iki yüz sene devam eden Haçlı kuşatması da bitmiştir.¹⁷

1.1.2. İctimaî Durum

İbn Receb'in mensubu olduğu Memlûk Devleti'nde, toplum iki tabakadan oluşmaktaydı. Devlet yönetimini elinde bulunduran hâkim ve imtiyazlı sınıf olan askerler ile farklı meslek ve gelir düzeyine sahip halktan oluşmaktaydı. Memlûk Devleti'nde askeri vesayet, pek çok alana hakîm olmuştur. Ülke yönetiminin yanında, ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmı bu zümrenin kontrolünde yürütülmüştür.¹⁸ Askerî zümre, Memlûk hanedanlığı boyunca halkın içine karışmadan, onlardan ayrı seçkin bir sınıf olarak yaşamışlardır. Memlûk yöneticileri bu sınıfa mensup bir kişinin, askerî yetenek ve kimliklerini kaybetmemeleri için halktan bir kadınla evlenmelerini yasaklamışlardır. Bu kişiler, tüccarların getirdikleri esir kızlardan kendileri gibi Türk veya Çerkez olanlarla evlenmişlerdir. Burci Memlûkler devrine kadar uygulama, bu şekilde devam etmiştir.¹⁹

¹⁴ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 30-38.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, Cilt 5, s. 302-303; Bahattin Kök, "Nûreddin Zengî", Cilt 33, İstanbul: **DİA**, 2007, s. 259-262.

¹⁶ Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, s. 888-889.

¹⁷ İsmail Yiğit, **Memlûkler**, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2008, s. 64.

¹⁸ Fatih Yahya Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", Cilt 7, s. 47-49.

¹⁹ Fatih Yahya Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", Cilt 7, s. 47-49; İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 379.

Memlûk toplumunda adlî, dînî ve divanî vazifeler halk zümresinden bilgin kişilerce yürütülmüştür. Bunun dışındaki vazifelerde yerli halkın sözü geçmemiştir. Bu mezkûr vazifeler de nihayetinde askerî zümreden oluşan emirlere bağlı yapılmıştır. Hâkim sınıf askerler, halkı yönetime dâhil etmedikleri gibi bu sınıfın kendi içlerine karışmasına da mani olmuşlardır. Bu zümre, kendi aralarında toplantı yapar, mensubu olduğu ırkın dilini konuşur ve halktan farklı giyinmeye çalışmışlardır.²⁰

1.1.3. İktisâdî Durum

Memlûk toplumunda iktisâdî faaliyetlerin büyük ekseriyeti, imtiyazlı grup olan sultan ve emirlerin elindeydi. Onlar, ülkenin dış ve iç ticaretini ellerinde bulunduruyordu. En büyük tahlıl tüccarları konumundaydılar. Gelir düzeyleri de oldukça yüksekti. Sultan ve emirler gibi askerî sınıfın da gelirleri yüksekti. Normal bir askerin aylık ücreti, asker olmayan diğer devlet görevlilerin ücretlerinin beş ya da altı katını geçmekteydi.²¹

Nüfusun geneli çiftçi, bedevi, sanatkâr ve esnaflardan oluşmuştur. Bu sınıftaki halkın ekonomik şartları genel itibariyle iyi olmamıştır. Ekonomik şartların iyi olmamasının temel sebebi, Memlûk Devleti'nde toprakların çoğu iktâ²² olarak emirler, idareciler ve kabile liderlerinin ellerinde bulunmasından kaynaklanmıştır. Çiftçiler, bu topraklarda çalışmalarına mukabil yalnızca verdikleri emeklerinin karşılıklarını alabilmişlerdir. Bazı dönemlerde sarayın artan şatafatlı harcamalarıyla beraber askerî masrafları karşılamak için devletin koyduğu vergileri ödemekte esnaf ve sanatkârlar zorlanmış, bazı dönemlerde ödeyemez hale gelmişlerdir.²³ Devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren sık sık Moğol ve haçlılarla muharebe etmesi sebebiyle ülke ekonomisi, büyük yükler altına girmiştir. Ülkedeki iç isyanlar ve bu sebeple cereyan eden iç savaşlar, kötü olan ekonomiyi çıkmaza sokmuştur.²⁴

Müellifimiz İbn Receb'in maddi durumu hakkında bilgi verecek olursak; O, çoğunlukla ders verdiği medresede geçimini sağlayıp orada ikamet etmiştir. Dünya

²⁰ Fatih Yahya Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", Cilt 7, s. 48-49.

²¹ İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 380.

²² İktâ: Sultanın devlete ait araziye veya taşınmazların, mülkiyet hakkını şahıslara ve ardından onun çocuklarına vermesine denir. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Ensar Yayınları, 2010, s. 211; Mustafa Demirci, "İktâ", Cilt 22, İstanbul: **DİA**, 2000, s. 43-47.

²³ Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, s. 960-961; İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 382.

²⁴ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 380-383.

malına değer vermediği için maddi imkânları sınırlı kalmıştır.²⁵ Vefatına kadar ilimle meşgul olmuş, ömrünü sayısız talebe yetiştirmeye adanmıştır.

1.1.4. Dinî Durum

Memlûk Devleti'nin güvenli bir ülke olması, âlimlerin buraya göç etmesine olanak sağlamıştır.²⁶ Moğollar ile sınır komşusu olan Suriye bölgesinin Moğol taarruzlarına açık olması, göçmen nüfusun çoğunluğunun Mısır'a kaymasına yol açmıştır. Memlûk Devleti, kendisine gelen sığınmacıları hoş karşılamış ve onların dinî yaşayışlarına müdahalede bulunmamıştır.

Memlûk Sultanlığı, kurulurken Sünnî mezheplerin hepsine eşit mesafede durup onları desteklemesi, bu mezheplerin gelişip özgürce yaşanmasına imkân sağlamıştır. Memlûkler, dört mezhepten kadılar tayin ederek herkesin kendi mezhebine göre yargılanmasını sağlamışlardır. Devletin bu uygulaması dini açıdan toplumda bir ferahlık yaratmış ve vatandaş da bu sayede bir problem karşısında ilgili kadılara müracaat ederek mezhebî genişlikten istifade etmişlerdir.²⁷

Memlûk toplumunda âlimler, büyük bir saygı görmüştür. Sultan ve idareciler âlimlere saygı göstermiş, onları dinlemiştir. Âlimlerin idarecilere yakın olması onların, halk ile üst yönetim arasında köprü vazifesi görmelerine vesile olmuştur. Halk tarafından sevilen âlimlere üst yönetim de teveccüh gösterip değer vermiş, böylece siyâsî varlığına dinî meşruiyet kazandırmak ve siyâsî yetkilerini halkın içine âlimler vasıtasıyla yerleştirmek istemişlerdir.²⁸

Devlet yöneticileri, Müslümanlarla beraber yaşayan gayr-i müslimlere karşı hoşgörülü olmuştur. Onların, inançlarını özgürce yaşamalarına olanak sağlamışlardır. Yahudi ve Hristiyanların kendi içlerinden seçtikleri kişileri, sultan onayıyla nâzır tayin

²⁵ Aziz Karabulut, *Bir Müfessir Olarak İbn Receb el-Hanbelî ve Tefsire Dair Görüşlerinin Derlendiği Ravâiu't-Tefsîr İsimli Eserin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi SBE, 2020), s. 17.

²⁶ Muhammet Yılmaz, Nagihan Emiroğlu, "Memlûklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri", **Turkish Studies: Comparative Religious Studies**, Sayı 1, (2020), ss. 97-111, s. 102.

²⁷ Şahin Khanjanov, "Hukuki Genişlik Bağlamında Memlûkler Döneminde Tatbik Edilen Dört Mezhep Uygulaması", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 30, Sayı 2, (2021), s. 443-444.

²⁸ Fatih Yahya Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", Cilt 7, s. 51.

etmeleri ve devlet işlerinde çalışmalarına izin vermeleri, sultanın diğer din mensuplarına önem verdiğini göstermektedir.²⁹

Dinî gruplardan birisi olan tasavvuf hareketi en parlak dönemini, Memlûkler döneminde yaşamıştır. Memlûk Sultanları, tasavvuf hareketlerine büyük destekler vermiş, pek çok hangâh ve zaviye inşa etmiştir. Tasavvuf şeyhlerinin halk ve sultan üzerinde büyük tesirleri olmuştur. Dolayısıyla Memlûk toplumunda, canlı bir tasavvufî hayat yaşanmıştır. Neredeyse halkın geneli, bir tarikata mensup olmuştur.³⁰

1.1.5. İlmî Durum

İlmin gelişimi; dönemin siyasî, içtimaî ve iktisadî durumlarıyla sıkı ilişki içerisinde olmuş, onlardan etkilenmiştir. Bu kapsamda Memlûk ülkesine göç eden insanlar arasında pek çok âlimin olması, fikrî hareketlerin oluşmasına ve ilmi çeşitliliğin doğmasına vesile olmuştur. Şâm ve Kâhire, çok sayıda âlimin yaşadığı mühim vilayetler haline gelmiştir. Ülkede medreselerin yayılmasına önem verilmiş, medrese sayısının artırılmasına çalışılmıştır. Bu medreseler tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi naklî ilimlerin yanında; coğrafya, tarih ve tıp gibi aklî ilimlerin öğretildiği zengin ilim mekânlarına dönüştürülmüştür. Şimdi kıraat ve tefsir alanındaki ilmî gelişmelerden başlamak üzere İslamî İlim Dallarına ait gelişmelere kısaca değinelim.

1.1.5.1. Kıraat / Tefsir İlimleri

Memlûkler dönemi, kıraat ve tefsir dalları bakımından verimli bir dönem olmuştur. Bu dönemde nitelikli eserler, telif edilmiştir. Kur'ân okumaları ise ilmi mekânların tamamında yapılmış, çeşitli seviyelerde bu alanda eğitimler verilmiştir.

Bu dönemde kıraat alanında, önemli âlimler yetişmiştir. Ca'berî (ö. 732/1332), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve İbrahim el-Kerekî (ö. 853/1449) bu alanda yetişmiş önemli kişilerdir. Bu âlimler, kıraat ilminin meşhur temsilcileridir.³¹ Tefsir alanında ise Taberî tefsirinden sonra en fazla şöhrete kavuşan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i telif eden İbn Kesîr (ö. 774/1373) dir. Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459) ve Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) telif ettiği *Tefsîrü'l-Celâleyn* göze

²⁹ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 383-384.

³⁰ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 386-389.

³¹ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 258-260; İsmail Yiğit, "Memlûkler", Cilt 29, İstanbul: **DİA**, 2004, s. 90-97.

çarpmaktadır.³² Ahkâmu'l-Kur'ân ve fikhî tefsir özelliği taşıyan Endülüslü bir âlim olan Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Tefsiri el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eseri, *Tefsiri Kurtubî* adıyla meşhur olmuştur. Ayrıca İbnü'n-Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298), İbnü'l-Bârizî (ö. 738/1338), Bikâî (ö. 885/1480) ve üzerinde çalıştığımız müellifimiz İbn Receb el-Hanbelî'ye (ö. 795/1393) ait Ravâiu't-tefsîr adlı eseriyle birlikte ismini söylemediğimiz³³ pek çok âlimin tefsirlerini burada zikretmemiz mümkündür.³⁴

Memlûkler döneminde müfessirler, yeni tefsirler yazmak yerine önceden yazılmış tefsirleri bir araya getirip cem etme veya ciltler dolusu geniş tefsirleri ihtisar etme geleneğini yaygınlaştırmışlardır. el-Makdisî (ö. 698/1298) kendisinden önce telif edilmiş elli tefsiri bir araya toplayıp cem etmek suretiyle, yetmiş ile yüz cilt arası büyüklükte mufassal tefsirini oluşturmuştur. Muhtasar tefsirler arasında Celâleyn tefsiri, şöhrete kavuşmuş olup en fazla tercih edilen tefsirlerden birisi olmuştur. Rivâyet yönünden İbn Kesir'in tefsiri, dirâyet yönünden Kurtubî tefsiri meşhur olan tefsirlerdendir. Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 745/1344) ait *el-Bahrü'l-muhît* adlı tefsiri, i'rab ve nahiv çalışmalarının bolca işlendiği tefsirdir. Bu dönemde Süyûtî'nin (ö. 911/1505) müfessirlerin hayatlarını esas alan tabakat kitaplarını telif etmesi, tefsir tarihi açısından önemli çalışmalar arasındadır.³⁵ Tezimiz konusu olan İbn Receb'e ait *Ravâiu't-tefsîr* adlı eserde fikhî konuların sıklıkla işlenmesi, esere ahkâm tefsiri özelliklerini kazandırmıştır.³⁶

1.1.5.2. Hadis İlimleri

Memlûk döneminde hadis edebiyatına dair çok sayıda kıymetli eser yazılmıştır. Hadis ilimleri açısından artık rivâyet dönemi bitmiş, nakil dönemi başlamıştır. Hadis kitapları üzerinde yorumlama çabalarının olduğu bir döneme girilmiştir.

³² Hasan Keleş, *Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, 2010), s. 98-99.

³³ Memlûk döneminde yaşamış diğer bazı önemli âlim ve tefsirleri şöyledir: İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) ait *et-Teyşîrü'l-'acîb fi tefsîri'l-garîb*, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ait *el-Bahrü'l-muhît* adlı tefsiri ve Dîrînî (ö. 694/1295) ait *et-Teyşîr fi 'ilmi't-tefsîr*'i dir. Bu Tefsirler, Memlûk döneminde yapılan önemli tefsir çalışmaları arasında sayılmaktadır. Bkz. İsmail Yiğit, "Memlûkler", Cilt 29, s. 90-97.

³⁴ İsmail Yiğit, "Memlûkler", Cilt 29, s. 90-97.

³⁵ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 262-263.

³⁶ Fatma Büyüksirkeci, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Tefsiri ve Metodu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2021), s. 36.

Hadis alanında yapılan ilmi çalışmalar, genellikle önceden telif edilen çalışmalar üzerinden yapılmıştır. Bu dönemde özellikle hadis usûlü, hadis derlemeleri (cem’), etrâf kitapları³⁷, zevâid³⁸ ve haşiye³⁹ gibi eserler çokça telif edilmiştir.⁴⁰ Ayrıca hadis tarihinin en önemli şerhleri,⁴¹ bu devirde meydana getirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan şerhler, başta Buhârî⁴² ile Müslim’in⁴³ Sahîhi’ne yazılan ve diğer eserler üzerine telif edilen şerhler hem sayı bakımından daha çok hem de nitelik açısından daha zengindir.⁴⁴

Yine hadis usûlü alanında, değerli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle cerh ve tadîl ilmiyle alakalı, muteber kitaplar telif edilmiştir. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Süyûtî (ö. 911/1505) yazdıkları kitaplarla, cerh ve tadîl ilmine zengin kitaplar kazandırmışlardır.⁴⁵

³⁷ Telif edilen etrâf kitaplarında, hadislerin baş kısmından bir bölüm zikredilmek suretiyle sahâbî ismi veya hadis metinlerine göre alfabetik bir şekilde düzenleyen eserlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydın, **Hadis İstihlaları Sözlüğü**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 33; Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 92; M. Yaşar Kandemir, “Etrâf”, Cilt 11, İstanbul: **DİA**, 1995, s. 498-499.

³⁸ Zevâid: Kütüb-i Sitte gibi muteber hadis kaynaklarında yer almayıp, bazı hadis kaynaklarında geçen rivâyetleri bir araya toplayan hadis kitaplarına verilen isimdir. Bkz. Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü** (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), s. 713-714; Abdullah Karahan, “Zevâid”, Cilt 44, İstanbul: **DİA**, 2013, s. 303-305.

³⁹ Hâşiye: Bir kitabın gerekli görülen kısımlarına yapılan açıklamalardır. Bkz. Abdullah Aydın, **Hadis İstihlaları Sözlüğü**, s. 114; İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 168; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, Cilt 16, İstanbul: **DİA**, 1997, s. 419-422.

⁴⁰ Tahsin Kazan, “Memlûkler’in Hadis İlmine Katkıları”, **APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research**, Cilt 3, Sayı 2, (2019), ss. 147-159, s. 150.

⁴¹ İslâm dünyasında, bir eserin daha kapsamlı bir şekilde açıklamak amacıyla telif edilen eserlere verilen addır. Bkz. İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 142; Abdullah Aydın, **Hadis İstihlaları Sözlüğü**, s. 293; Sedat Şensoy, “Şerh”, Cilt 38, İstanbul: **DİA**, 2010, s. 555-558.

⁴² Memlûk döneminde yazılan en önemli Buhârî şerhleri arasında şunları sayabiliriz: Üzerinde çalıştığımız eserin müellifi olan İbn Receb el-Hanbelî’nin *Fethu’l-bârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî* adlı eseri, vefatından dolayı bu şerhini tamamlayamamış, kitabı’l cenâiz bölümüne kadar şerhini yapmıştır. İbn Receb’ten sonra aynı isimle telif edilen başka bir şerh olan İbn Hacer el-Askalânî’ye (ö. 852/1449) ait *Fethu’l-bârî bi-şerhi Şahîhi’l-Buhârî*’dir. Diğer önemli şerhler ise Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *et-Tevşîh ‘ale’l-Câmi’i’s-şahîh’i*, Bedreddin Aynî’nin (ö. 855/1451) *‘Umdetü’l-kârî fi şerhi Şahîhi’l-Buhârî*’si ve Kastallânî’nin (ö. 923/1517) telif ettiği *İrşâdü’s-sârî* isimli eserleri, o devirde yazılmış en önemli hadis şerhleridir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, Cilt 7, İstanbul: **DİA**, 1993, 114-123.

⁴³ Nevevî’nin telif ettiği *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*, Memlûk döneminde Sahîh-î Müslim üzerine yazılmış önemli şerhlerden birisidir. Yine Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *ed-Dibâc ‘alâ Şahîhi*, Müslim b. el-Haccâc ve Muhammed b. Atâullah el-Herevî’nin (ö. 829/1426) telif ettiği *Fazlü’l-mün ‘im fi şerhi Şahîhi Müslim* adlı eserler, aynı dönemde telif edilmiş en meşhur şerhlerin başında gelmektedir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, Cilt 7, s. 124-129.

⁴⁴ Ferhat Gökçe, “Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, (2021), ss. 439-475, s. 445-446.

⁴⁵ İbn Hacer’in *Tehzîbü’t-Tehzîb’i*, Mizzî’nin *Tehzîbü’l-Kemâl’i*, Zehebî’nin *Kitâbü’s-Selsebil fi şerhi elfâzı* ve *‘ibârâtı’l-cerh ve’t-ta’dil’i* ve Süyûtî’nin *et-Tenkîh fi mes’ele’l-ta’şîh’i*, bu alanda yazılmış

Ahkâm, akâid, tabakat ve ahlâk alanında en nitelikli eserler bu dönemde ortaya konmuştur. Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Hulâsa fî ehâdîsi'l-ahkâm*'ı, İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302) *el-İlmâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*'ı, ve İbn Hacer el-Askalânî'nin telif ettiği *Büluĝu'l Merâm*'ı sadece ahkâm hadislerini ihtiva eden meşhur eserlerden bazılarıdır.⁴⁶ Yine kırk hadis geleneğinde İmam Nevevî'nin yazdığı *el-Erba'ün'u*⁴⁷ haklı bir şöhret yakalamıştır. Bu devirde, kıymetli zevâid türü çalışmalarda yapılmıştır. En önemli çalışmalardan biri İbn Hacer'e ait olan *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idi'l-mesânîdi's-semâniye* adlı eser ile Heysemî'nin (ö. 807/1405) kaleme aldığı *Mecma'î'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* adlı eserdir.⁴⁸

Bu dönemde hadis ilimlerinin tüm dallarında, büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Şüphesiz o devirde eğitim veren dârü'l-hâdîs⁴⁹ medreselerinin çokluğu, bu gelişmelerin olmasında önemli bir paya sahiptir. Fıkıh medreselerinin yanında Şam'da, on altı tane dârü'l-hâdîs ve üç tane de dârü'l-hâdîs ve'l-Kur'ân medresesi bulunuyordu. Memlûk Devleti'nin başkenti Kâhire'de, eğitim faaliyeti veren yetmiş üç medreseden iki tanesi dârü'l-hâdîs medresesidir. Bu medreseden bir tanesi de Kudüs'te bulunmaktaydı.⁵⁰ Dârü'l-hâdîslere nazaran fıkıh medreselerinin çok olması, Sünnî düşünceyi ihya edip halk içinde yaymak içindi.⁵¹

önemli eserlerdir. Bkz. Emin Aşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, Cilt 7, İstanbul: **DİA**, 1993, s. 394-401; İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 273.

⁴⁶ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 273; Mehmet Efendioĝlu, “Umdetü'l-Ahkâm” , Cilt 42, İstanbul: **DİA**, 2012), s. 147-148.

⁴⁷İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) ahkâm kurallarını içeren yirmi altı hadisi bir araya getirerek *el-Ehâdîsü'l-küllîyye elletî 'aleyhâ medârü'd-dîn* eserini oluşturmuş, Nevevî'de bu hadislere on altı hadis daha ekleyerek toplamda kırk iki hadisle *el-Erba'ün'u* oluşturmuştur. Müellifimiz İbn Receb el-Hanbelî'de, Nevevî'nin bu eserine sekiz hadis daha ekleyip şerh ederek *Câmi'u'l-ülûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kilem* adlı eserini oluşturmuştur. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Kırk Hadis”, Cilt 25, İstanbul: **DİA**, 2002, s. 467-470; İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 276.

⁴⁸ Heysemî'nin diğer zevâid türü çalışmaları için bkz. İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 273; M. Yaşar Kandemir, “Heysemî”, Cilt 17, İstanbul: **DİA**, 1998, s. 292-293.

⁴⁹ Dârü'l-hadis: “Ev”, “yer”, “mekân” gibi mânâlara gelen “dâr” ile Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşmuş olan hadis kelimesinden meydana gelen dârü'l-hadis, hadisin tedris ve tedkiklerin yapıldığı yer demektir. Kısaca; Hadis eğitiminin verilir okutulduğu yer, mekân manasındadır. Bkz. Nebi Bozkurt, “Dârülhadis”, Cilt 8, İstanbul: **DİA**, 1993, s. 527-529; Abdalim Demir, “Bir Hadis İhtisas Medresesi Olarak Eşrefiyye el-Cevvânîyye Dârü'l-Hadis'i ve İhtisaslaşmaya Katkısı”, **6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (İlahiyat - Psikoloji -Tarih)**, ed. Kadri Budak - Sabri Ege (6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2017), 4/4: 60.

⁵⁰ Nebi Bozkurt, “Dârülhadis”, Cilt 8, s. 527-529.

⁵¹ Esra Atmaca, *Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-öğretim Müesseseleri ve Ulemâ* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2014), s. 208.

Genel olarak fıkıh medreselerinde ve camilerde, klasik hadis okumaları yapılırdı. Hadis alanında yüksek eğitim görmek isteyen kişiler ise dâru'l-hâdîs adı verilen medreselere giderek, buralarda yüksek ihtisas eğitimleri alırlardı. Bu medreselerde Kütüb-i Sitte adı verilen altı hadis kitabıyla beraber diğer hadis kitapları⁵² okutulmuş, tefsir ve fıkıh başta olmak üzere diğer dinî dersler de verilmiştir. Dâru'l-hâdîs medreseleri gelişigüzel herkesi almamış, genel medreselerde eğitim gören talebeler arasında belli bir dereceye giren öğrencileri almışlardır. Dolayısıyla bu medreselerde, pek çok seçkin âlim yetişmiştir.⁵³

Bu dönemde kadınların, aktif bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetlerine katılması ve yetişen kadın muhaddis sayısının oldukça fazla olması, vurgulanması gereken önemli konulardan biridir. Zehebî, Süyûtî ve İbn Hacer, birçok kadın muhaddis hocadan semâyla hadis dinleyip icâzet almışlardır. Hatice bint İbrahim (803/1400) ve Aişe bint Muhammed b. Abdilhadî (816/1413), İbn Hacer'in ders halkalarına katılıp icazet aldığı iki önemli hadis hocasıdır.⁵⁴ Meryem el-Ezraiyye (ö. 805/1402) ve Fâtıma bint Süleyman el-Makdisiyye (ö. 815/1412) diğer önemli kadın hadis âlimleridir.⁵⁵

Sonuç olarak ilmi çeşitliliğin ve âlimlerin çok olduğu Memlûk döneminde, medrese sayıları hızla çoğalmış ve buralarda yetişen âlim sayısı olabildiğince artmıştır. İslâmî ilimler açısından verimli bir dönem diyebileceğimiz bu devirde, naklî ilimlerin tamamında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu verimlilikten hadis ilimleri de payını almış ve alanındaki en önemli eserler, bu dönemde telif edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dönemdeki ilmî faaliyetler, genel itibarıyla önceden telif edilmiş hadis kitapları üzerinde yapılan şerh, zevâid ve haşiye gibi ilmî çalışmalardan oluşmuştur. İki buçuk asır boyunca şerh, zevaîd, haşiye ve hadis usûlü alanında kat edilen mesafe, sonraki devirlerde kat edilen ilmi mesafenin ilerisinde olmuştur. Zengin hadis edebiyatımızın oluşmasında, bu devirde yetişen âlimlerin önemli katkıları olmuştur.

⁵² Ahmed b. Hanbel'in telif ettiği meşhur eseri **el-Müsned** gibi

⁵³ Nebi Bozkurt, "Dârülhadîs", Cilt 8, s. 527-529.

⁵⁴ Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 44, 1. Sayı, (2003), s. 96-99.

⁵⁵ Tahsin Kazan, "Memlûkler'in Hadis İlmine Katkıları", Cilt 3, s. 157.

1.1.5.2.1. İbn Receb'in Hadisçiliği

İbn Receb tefsir, kelâm ve hadis gibi birçok alanda eser telif etmesiyle bu alanlardaki yetkinliğini ortaya koymuştur. Ancak bu eserleri arasında, hadis dalında yazdığı eserlerin çokluğunu görmek mümkündür. Özellikle hadis şerhçiliği alanında kaleme aldığı eserleriyle, iyi bir şarih olduğunu göstermiştir. İleriki bölümlerde, onun hadisçilik yönünü ve bu alandaki eserlerini detaylandırmaya çalışacağız.

1.1.5.3. Fıkıh İlimleri

Memlûk döneminde fıkıh alanında, yeni gelişmelerden ziyade önceki Sünni dört mezhebi taklit etme eğilimi hâkim olmuştur.⁵⁶ Memlûk toplumunda pek çok müçtehid, fakîh olmasına rağmen mezhep taassubu ve dört mezhep dışındaki siyâsî baskılar⁵⁷ yüzünden yeni içtihadlar üretmek yerine, dört mezhepten birine intisap etmişlerdir. Dolayısıyla müçtehid fakihler, şerh ve haşiye telifine yönelmişlerdir.⁵⁸

Âlimlerin maruz kaldığı baskıdan, müellifimiz İbn Receb el-Hanbelî de payını almıştır. İbn Receb, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) tanınmış talebelerinden olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) talebesidir. Mezkûr hocası vesilesiyle İbn Teymiyye'nin görüşlerinden etkilenen İbn Receb, onun görüşleri doğrultusunda fetva vermeye başlayınca, bazı kesimler kendisine kin gütmüştür. Daha sonra bu fetvalarından rücû ettiğini açıklamak zorunda kalınca, bu sefer de İbn Teymiyye taraftarlarının baskısına maruz kalmıştır. Bu gelişmelerden sonra her iki tarafta da yer almayarak, son zamanlarına doğru fetva vermeyi bırakmıştır.⁵⁹

Memlûkler Dönemi'nde fıkıh ilimlerinde taklid ruhu hâkim olsa da bu dönem hem medrese sayısı bakımından hem de medreselerde eğitim gören fakîh sayısı bakımından gıpta edilen dönemlerden biri olmuştur. Günümüze ulaşan fıkıh eserlerinin

⁵⁶ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, s. 284.

⁵⁷ İbn Teymiyye, yaşadığı devirde bazı konularda Sünni dört mezhepten farklı şekilde içtihatlar vermiş ancak muhalif fetvaları sebebiyle birçok defa hapis yatmıştır. Mesela talâk meselesinde, bir seferde söylenen üç talâkın bir talâk sayılacağına dair görüşü sebebiyle fetva vermesi yasaklanmıştır. Birde mezarlar ve kutsal mekânların ziyaret edilmesi hakkındaki verdiği fetva sebebiyle, tekrar tutuklanıp cezaevine konulmuş ve orada vefat etmiştir. Bkz. İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 294-298; Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", Cilt 20, İstanbul: **DİA**, 1999, s. 391-405.

⁵⁸ Hasan Keleş, **Memlûkler'de Sosyal ve Kültürel Hayat**, s. 104-105.

⁵⁹ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **İnbû'u'l-ğumr bi ebnâ'i'l-umr**, thk. Hasan Habşî, Mısır: el-Meclis el-A'lâ li'ş-Şuûn el-İslâmiyye, 1389, Cilt 1, s. 460.

çoğu, bu dönemde telif edilmiştir.⁶⁰ Kâhire’de yetmiş, Şam’da yüz otuz, Kudüs’te ise kırk dolayında fıkıh medresesinin varlığından bahsedilmektedir.⁶¹ Medreselerin sayıca fazla olması ve Sünnî dört mezhep üzerine kurulması, fakihlerin dört mezhep görüşlerinden haberdar olmasını sağlamıştır.⁶²

Memlûkler Devleti’nde fıkıh ilimlerinde derinleşen önemli Sünnî mezhep âlimlerinden bazıları şunlardır: Hanefî mezhebinde Bâbertî (ö. 786/1384), İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) ve Kureşî (ö. 775/1373), meşhur Hanefî fıkıh âlimleridir. el-Bulkînî (ö. 805/1403) ve Takıyyüddin es-Sübki (ö. 756/1355), o devirde yetişen önemli Şafîî fakihlerdir. Maliki fıkıhında da el-Karâfî (ö. 684/1285) ve Burhâneddin İbn Ferhûn (ö. 799/1397), iki önemli Maliki mezhebi fakih âlimleridir. Hanbelî fıkıhında ise Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi âlimler gelmektedir.⁶³

Özetlemek gerekirse; bu devirde fıkıh medreselerinde büyük müçtehidler yetişmiş fakat o zamanki mevcut siyasi otoritenin ve Sünnî dört mezhebe dayalı mezhebî taassup ortamının varlığı, bu müçtehidlerin dört mezhep kalıbının dışına çıkmalarına mâni olmuştur. Dört mezhep anlayışının dışına çıkmaya çalışan fakihler aleyhinde düşmanlıklar beslenmesi ve bir takım cezalara maruz bırakılmaları⁶⁴ müçtehid fakihleri hadis ilimlerine yöneltmiş, kelâm ve mantık ilimlerinin ise arka plana düşmesine yol açmıştır.⁶⁵ İbn Teymiyye gibi nadir fakihler, bazı meselelerde bu çerçevenin dışına çıkmaya çalışarak var olan problemlere farklı yaklaşım tarzları getirmek suretiyle yeni bir içtihad kapısını açmak ve İslâm düşüncesinin gelişmesine katkıda bulunmak istemişlerdir. Ancak bu tür girişimler gerek tasavvuf erbabı tarafından gerek kendi mezhebi Hanbelîler ve diğer mezhepler tarafından hoş karşılanmamıştır. İbn Teymiyye’nin zamanla Hanbelî mezhebi içerisinde taraftarlarının artmasıyla beraber evvelden kendilerine uygulanan baskı ve yıldırma politikalarını, İbn Teymiyye

⁶⁰ Bekir Karadağ, “Memlûklü Döneminde Yöneticiler ve Fakihler: Abdulaziz el-Merâğî’nin ‘el-Fıkh ve’l-Fukahâ fi Mısr alâ ahdi’l-Memâlik’ Adlı Makalesinin Tercüme ve Tahlili”, **APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research**, Sayı 2, (2019), ss. 131-146, s. 135.

⁶¹ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 284; Nebi Bozkurt, “Medrese”, Cilt 28, İstanbul: **DİA**, 2003, s. 323-327.

⁶² Tuncay Başoğlu, “Memlûkler Döneminde Fıkıh Eğitimi”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sayı 25-26 (2018), ss. 5-59, s. 50.

⁶³ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, Cilt 29, s. 90-97.

⁶⁴ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 284.

⁶⁵ Tuncay Başoğlu, “Memlûkler Döneminde Fıkıh Eğitimi”, s. 18.

müntesipleri de aynı şekilde görüşleriyle kendilerine muhalif gördükleri âlimlere karşı uygulamaya başlamışlardır.

1.1.5.4. Kelâm İlimleri

Memlûkler devrinde genel itibariyle İslâmî ilimlerin çoğunda büyük gelişmeler görülürken kelâm ve felsefe, bu gelişmelerin gölgesinde kalmıştır. Kelâm ve felsefe ilimlerine, diğer ilimler kadar ihtimam gösterilmemiştir. Mezkûr ilimlerin arka planda kalmasının temel sebeplerinden bir tanesi de aşırı Şîî bir devlet olan Fatimî Devleti'ni (909-1171) yıkan Selâhaddin Eyyûbî'nin, toplum içerisinde iki asırdan fazla yayılmış olan Şîî⁶⁶ ve Batini⁶⁷ inancı kaldırmak istemesidir. Selâhaddin Eyyûbî bu inanç yerine, hadis eğitimi başta olmak üzere dinî eğitimlerin yaygınlaştırılmasına önem vermiş, böylece halkta Sünnî akîdeyi tesis etmeyi hedeflemiştir. İtikâdî açıdan da Ehl-i sünnet inancının Eş'ariyye kolunu, toplumda yaymak için büyük gayret sarf etmiştir⁶⁸. Dolayısıyla Mısır'da Ehl-i sünnet kelâmı, Eş'ariyye vesilesiyle hızlı bir şekilde yayılıp benimsenmiştir. Eyyûbî Devleti'nden sonra yerine kurulan Memlûk Devleti de aynı politikaları yürütmüş, Sünnî mezhep ve akîde kollarını benimsemiştir.⁶⁹

Fıkıh alanında olduğu gibi kelâm dalında da taklidi ruh devam etmiş, önceden telif edilen Ehl-i sünnet kelâmı üzerine sadece şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Kelâm dalında önceden yapılan çalışmalar yeterli görülmüş, üzerinde çalışılıp geliştirilme gerekliliği duyulmamıştır. Toplumdaki bid'atçı ve mülhidlerin⁷⁰ yok denecek kadar azalması, Şîî inancını taşıyan halkın kendilerini gizlemeleri gibi temel nedenler, kelâm ilmine olan ihtiyacı azaltmıştır.⁷¹

⁶⁶ Şîî'lik; Rasûlullah'ın (s.a.s) vefatından sonra halifeliğin, Hz. Ali ve evlatlarının hakkı olduğunu düşünen kesimlerin savunduğu düşüncedir. Daha geniş bilgi için bkz. Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2020), s. 11-14; Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîası'nda Sahâbe Tasavvuru*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, s. 14-24.

⁶⁷ Âyet ve nasların açık manaları dışında gizli manalarının bulunduğu, nasları te'vil etmek suretiyle gerçek mananın bulunacağı fikrini savunan gruplardır. Bkz. Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 2006, s. 57; Avni İlhan, "Bâtıniyye", Cilt 5, İstanbul: DİA, 1992, s. 190-194.

⁶⁸ Nagihan Emiroğlu, "Memlûklerde Hadis ve Ulema", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Sayı 1, (2020), ss. 365-387, s. 370-371.

⁶⁹ İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s. 302-303.

⁷⁰ Mülhid: Küfrü gerektirecek bir düşünceyi benimseyen ve bu görüşleri savunan kişiye denir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 245; Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", Cilt 22, İstanbul: DİA, 2000, s. 90-92.

⁷¹ İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s. 302-303.

Memlûk devrinde kelâm alanında az da olsa İbn Teymiyye ve onun öğrencisi İbn Kayyim tarafından bazı eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde felsefe, tasavvuf ve kelâmî görüşler tenkit edilmiş, akli tümüyle dışlamadan selefi geleneğin esas alınması gerektiği belirtilmiştir.⁷² İbn Teymiyye'nin nüfuz ve salâhiyet sahibi şahsiyetlere yönelttiği tenkitler sebebiyle, hayatının sıkıntıyla geçmesine yol açmıştır. Özellikle halk ve ulemâ tarafından, ciddi tepki almasına neden olmuştur. Meselâ Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Rüşd (ö. 595/1198), İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235) ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi âlim ve sûfilere şiddetli hücumlarda bulunmuştur. Gazzâlî'nin *el-Münkız mine'd-dalâl* ile *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* adlı eserindeki felsefi görüşlerini, sert bir şekilde tenkit etmiştir.⁷³ Yine Memlûk döneminde yetişen, Mâtürîdiyye kelamının önemli bir ismi İbnü'l-Hümâm'dır (ö. 861/1457). Kelâmcıların az olduğu Memlûk topraklarına nazaran, İslâm'ın değişik coğrafyalarında büyük kelâmcılar yetişmiştir. Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Teftâzânî (ö. 792/1390), Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) ve Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) gibi seçkin âlimler yetişmiştir.⁷⁴

1.1.5.5. Tasavvuf İlimleri

Vaaz kültürü, halk üzerinde büyük tesirlere sahip olup onları yönlendiren en temel araçlardan biridir.⁷⁵ Tasavvuf şeyhleri gerek yaşamlarıyla gerekse vaazlarıyla Memlûk yöneticilerini ve toplumunu etkilemiş, onları tesirleri altına almışlardır. Memlûkler Devleti'nin kurucusu olan I. Baybars (ö. 676/1277), bir tasavvuf müridiydi. Şeyhi Hızır b. Ebû Bekir'e (ö. 676/1277) saygı duymuş, onun adına beş zâviye⁷⁶ inşa ettirmiştir. I. Baybars'tan sonraki devirlerde de idarecilerin tasavvufa olan muhabbetleri devam etmiş, pek çok sultan hangâh⁷⁷, zâviye ve ribât⁷⁸ inşa ettirmiştir. Kâhire'de yirmi iki

⁷² İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 302-304; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", Cilt 25, İstanbul: **DİA**, 2002, s. 196-203.

⁷³ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", Cilt 20, s. 391-405.

⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", Cilt 25, s. 196-203.

⁷⁵ Abdullah Doğan, *Abdülkâdir Geylânî'nin Hadis Anlayışı (El-Ğunye Örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2016), s. 26.

⁷⁶ Zâviye: Tekkenin küçüğü, bir şeyhin gözetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekânın adıdır. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 617; Mustafa Kara, "Tekke", Cilt 40, İstanbul: **DİA**, 2011, s. 368-370.

⁷⁷ Hangâh: Tekke mânâsına gelmektedir. Dervişlerin zikir ve sohbet amacıyla bir araya geldikleri mekânlara verilen addır. Bkz. H. Kâmil Yılmaz, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017, s. 268; Süleyman Uludağ, "Hankah", Cilt 16, İstanbul: **DİA**, 1997, s. 42-43.

⁷⁸ Ribât: Bu terim X. ve XI. Yüzyıllarda tekke ve zâviye anlamında kullanılmıştır. Bkz. H. Kâmil Yılmaz, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 267.

hangâh, yirmi beş zâviye ve on bir tane de ribât olmak üzere toplamda elli sekize yakın tasavvuf müesseseleri bulunuyordu.⁷⁹ Bu sayı Şam'da seksen civarındaydı. Bu müesseselerin başına Memlûk sultanı, şeyhlerin şeyhi anlamına gelen şeyhu'ş-şüyûh unvanında bir şeyh atardı. Bu müesseselere, vakıf arazileri tahsis etmek suretiyle büyük gelirler bağlanmıştı. Sûfiler,⁸⁰ bu mekânlarda ibadetlerini yapar, Kur'ân okur, aynı zamanda İslâmî ilimleri tahsil ederlerdi. Bu mekânların diğer bir özelliği de herkese açık olması ve yardıma muhtaç insanlar için bir barınak vazifesi görmesiydi.⁸¹ Sultanların, tasavvuf müesseselerini destekleyip yaygınlaştırması, halkın çoğunluğunun bu mekânlara ilgi duymalarına vesile olmuştur. Dolayısıyla Memlûk kültüründe, tasavvuf oldukça yaygın hale gelmiştir.⁸²

Mutasavvıfların bazı inançlarına en büyük eleştiriyi, o devirde yaşamış olan İbn Teymiyye yapmıştır. O, tehlikeli fikir olarak nitelendirdiği hulûl⁸³ ve ittihad⁸⁴ inançlarıyla beraber vahdet-i vücûdu⁸⁵ benimsedikleri için tarikatları şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir. Bu inanın, toplumda hastalıklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtığını ifade etmiştir.⁸⁶ İbn Teymiyye eserleri, görüşleri ve katıldığı ilmî münazaralar, özellikle nazari tasavvufa yönelttiği tenkitler sebebiyle hayatının son yirmi senesinde hapis cezalarına aralıklarla mâruz bırakılmıştır.⁸⁷ Vahdet-i vücûdu tenkit eden diğer bir âlim

⁷⁹ İsmail Yiğit, **Memlûkler**, Cilt 7, s. 386-387.

⁸⁰ Eren, ermiş manasına gelmektedir. Tasavvuf yolunda nefis mücâhedesini tamamlayıp kemale ermiş olanlara, sûfi denilmektedir. Bkz. Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, 2006, s. 598; Reşat Öngören, "Sûfi", Cilt 37, İstanbul: **DİA**, 2009, s. 471-472.

⁸¹ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 386-387.

⁸² Salih Çift, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, (2002), Cilt 11, s. 245.

⁸³ Hulûl: "ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması" manasına gelir. Daha geniş bilgi için Bkz. Hasan Akay, **İslâmî Terimler Sözlüğü**, İstanbul: İşaret Yayınları, 2005, s. 197; Kürşat Demirci, "Hulûl", Cilt 18, İstanbul: **DİA**, 1998, s. 340-341.

⁸⁴ İttihad: Allah'ın yarattığı bir takım varlıklara hulûl edip onlarla birleşmesini ifade eder. Bkz. Hasan Akay, **İslâmî Terimler Sözlüğü**, s. 235; Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl", Cilt 18, İstanbul: **DİA**, 1998, s. 341-344.

⁸⁵ Vahdet-i vücûd: Vücudun birliği mânâsını ifade eder. Bütün varlıkların Cenab-ı Hakk'ın isim ve sıfatlarının zuhur mahalli kabul eden düşüncedir. Bkz. Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, 2006, s. 677-678; Ekrem Demirli, "Vahdet-i vücûd", Cilt 42, İstanbul: **DİA**, 2012, s. 431-435. İbn Teymiyye ise bu tür düşüncelerin, tevhid esaslı dinin temelleri üzerine bina edildiğini dolayısıyla Allah ve insan ayırımını ortadan kaldırması sebebiyle bu tür fikirleri red etmiştir. Bkz. Salih Çift, "Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", Cilt 11, s. 250.

⁸⁶ Salih Çift, "Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", Cilt 11, s. 250-254.

⁸⁷ İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 388-389; M. Sait Özervarlı, "İbn Teymiyye", Cilt 20, İstanbul: **DİA**, 1999, s. 405-413.

de İbn Haldun'dur (ö. 808/1406). O'da bu tür görüşleri, şer'i çerçeveden uzaklaşmış düşünceler olarak görmüştür.⁸⁸

Tasavvuf müntesipleri arasında İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235) ve Muhyiddin ibnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) görüşleri, genel kabul görüp benimsenmiştir. Tasavvuf hareketinde zamanla birtakım sapmalar görülmüşse de sözü geçen ve dini hassasiyeti olan sûfilerin, bozuk fikir ve zümreleri tenkit edip dışlamaları, bu hareketin İslâmî çizgide kalmasına vesile olmuştur.⁸⁹

O dönemdeki tasavvufçuların en önde gelenlerinden ikisi, Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 656/1258) ve Seyyid Ahmed el-Bedevî (ö. 675/1276) dir. Bu iki mutasavvıf gerek tasavvuf içinde gerekse dışında geliştirdikleri usûl ve sistemler sebebiyle, iki tarikat kurucusu olmuşlardır.⁹⁰ Diğer önemli mutasavvıf âlimler ise İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309), Muhammed Vefâ Şazelî (ö. 765/1364) ve İbn Vefâ (ö. 807/1405) dir.⁹¹

İbn Teymiyye ve İbn Haldun gibi nadir âlimler, tarikatların birtakım görüşlerini açıktan tenkit etmiş, genel itibariyle âlimlerin çoğu mutedil tasavvufu iç içe olup bunu yaşamaya çalışmışlardır. Müellifimiz İbn Receb de tasavvufî yönü ağır olmasına rağmen, sûfilerin bazı aşırı yönlerini eleştirmekten geri kalmamıştır. Ona göre bazı sûfi kesimlerince vahdet-i vücûd nazariyeleri ortaya çıkarılarak, hulûl ve ittihad fikirleri benimsenmiştir.⁹² Dolayısıyla tarikat ve sûfilerin, ilk Müslümanların hasletleri olan Allah'a adanmışlık ile samimi ibadetten uzaklaşıp dünyevi işlere meylettiklerini bazen de bozuk düşünce ve bid'atlere düştüklerini dile getirmiştir.

⁸⁸ Salih Çift, "Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", Cilt 11, s. 250-254.

⁸⁹ İsmail Yiğit, **Memlûkler**, s. 389-390; Reşat Öngören, "Tasavvuf", Cilt 40, İstanbul: **DİA**, 2011, s. 119-126.

⁹⁰ Salih Çift, "Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", Cilt 11, s. 247.

⁹¹ İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, Cilt 7, s. 305-307.

⁹² Aziz Karabulut, **Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi**, s. 37; Cengiz Kallek, "İbn Receb", Cilt 20, İstanbul: **DİA**, 1999, s. 243-247.

1.2. İBN RECEB'İN HAYATI VE ESERLERİ

İbn Receb'in ilmî görüşünün tam olarak anlaşılabilmesi, onun çeşitli açılardan tanınmasına bağlıdır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle İbn Receb'in yaşadığı bölgenin genel durumu ve ilmî ortamıyla alakalı bazı bilgileri, daha önceki başlıklarda aktarmaya çalıştık. Aynı şekilde onun bir âlim olarak yetişmesinde önemli etkiye sahip olan ailesi ve hocalarından da bahsetmek istiyoruz. Biz burada İbn Receb'in hayatını ve eserlerini tanıtarak, onun savunduğu görüşlerin daha iyi anlaşılmasını arzulamaktayız.

1.2.1. İbn Receb'in Hayatı

Bu başlıkta *Ravâiu't-tefsîr* adlı tefsirin müellifi olan İbn Receb'in nesebi, doğumu, ailesi ve vefatı alt başlıkları etrafında hayatı hakkındaki bilgileri ana hatlarıyla vermeye çalışacağız.

1.2.1.1. Nesebi ve Doğumu

İbn Receb el-Hanbelî, Bağdat'ta 736/1335 senesinin Rebûlevvel/Kasım ayında dünyaya gelmiştir. Asıl ismi Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. Hasan b. Muhammed b. Mes'ud es-Salimî el-Bağdâdî ed-Dımaşkî'dir. O, dinde imâm, hâfız, muhaddis, fakîh, vaîz mertebesinde olan bir âlimdir.⁹³ Zeynuddin, cemaleddîn, Ebü'l-Ferec ve İbn Receb künyeleriyle meşhur olmuştur.⁹⁴ Receb ayında dünyaya gelen dedesine nispetle, "İbn Receb" diye şöhret bulmuştur.⁹⁵

İbn Receb'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı tarihler zikredilmiştir. İbn Hacer (852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine*'de⁹⁶, el-Bâbânî (1399/1978) *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-miellifîn*'de⁹⁷ ve İbn Humeyd (ö. 1295/1878) *es-Sühubu'l-vâbile*'de⁹⁸ 706/1306

⁹³ Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, **Tabakâtu'l-huffâz**, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1414, s. 540; İbn Nâsirü'd-Dîn, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dımaşkî, **er-Reddü'l-vâfir**, thk. Zehîr eş-Şâvîr, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1411, s. 106; İbn Hacer, **İnbûu'l-ğumr**, Cilt 1, s. 460.

⁹⁴ Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muşannifî'l-kütübi'l-'Arabiyye**, Beyrut: Mektebetü'l Müsennâ, Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, t.y., Cilt 5, s. 118.

⁹⁵ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, Cilt 5, s. 118; Muhammed Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmîu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadîs Şerhçiliği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, 2006), s. 13.

⁹⁶ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mie es-sâmine**, thk. Muhammed Abdülmuîd Dân, Hindistan: Meclisü Dâirati'l-Meârif el-Osmâniyye, 1392, Cilt 3, s. 108.

⁹⁷ el-Bâbânî, İsmâîl Paşa, İsmâîl b. Muhammed b. Emîn el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn**, Beyrut: Dâru İhyâi türâsi'l-Arabî, t.y., Cilt 1, s. 527.

senesinde doğduğunu belirtmektedir. İbn Receb'in yazdığı *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* adlı eserinde, Bağdat'ta dedesi Receb b. Hasan'ın yanında hadis okumalarının yapıldığı mecliste, kendisi de yaşı küçük iken orada hazır bulunduğunu söylemektedir.⁹⁹ İbn Hacer, Receb b. Hasan'ın 742/1341 yılında öldüğünü belirtmektedir. İbnü'l-Îmâd da 744/1343'te İbn Receb'in küçük yaşta babasıyla beraber Bağdat'tan Şam'a geldiğini söylemektedir.¹⁰⁰ Ayrıca kaynaklar, 706/1306 tarihinin babası Ahmed b. Receb'in doğum tarihi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹

706/1306 yılının İbn Receb'in babasının doğum tarihi olması, dedesinin vefat tarihi de 742/1341 yılı olarak kaydetmesi, İbn Receb'in doğum tarihiyle alakalı doğru bilginin 736/1335 yılı olduğunu teyit etmektedir.¹⁰² Bütün bu bilgilere rağmen bir müellifin doğum tarihini kesin olarak bilmenin güç olduğunu söylemek izahtan varestedir.

1.2.1.2. Ailesi

İlim yuvası sayılan köklü bir ailede yetişen İbn Receb, babası ve dedesi zamanın sayılı âlimlerindedir.¹⁰³ İbn Receb'in babasının ismi Ahmed b. Receb b. el-Hasan b. Muhammed b. Ebi'l Berekât el-Bağdâdî'dir.¹⁰⁴ Bağdat şehrinde,¹⁰⁵ 706/1306 tarihinde Rebûlevvel ayının on beşinci gününde dünyaya gelmiştir. Babası şeyh, imâm, âlim, sâlih, mukri gibi vasıflarla nitelendirilmiştir.¹⁰⁶ Onun lakabı Şihâbü'd-dîn'dir.¹⁰⁷ Kurrâ¹⁰⁸ ve muhaddis bir kişi olan Ahmed b. Receb, Şam'da ikamet ederek kıraat ve

⁹⁸ İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Âmirî en-Necdî, **es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâ'ihî'l-Hanâbile**, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1416, Cilt 2, s. 475.

⁹⁹ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1425, Cilt 3, s. 458.

¹⁰⁰ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, Cilt 5, s. 118.

¹⁰¹ İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 79.

¹⁰² Bahadır Opus, *İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2020), s. 15-16.

¹⁰³ Abdullah Karahan, **İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri**, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 34.

¹⁰⁴ İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 79; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 1, s. 136.

¹⁰⁵ İbnü'l-Îmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zehb fi Ahbâri Men Zeheb**, thk. Mahmûd Arnâût, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1413, Cilt 8, s. 396-397.

¹⁰⁶ İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 79.

¹⁰⁷ İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 79; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 475; Bahadır Opus, *İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*, s. 15.

¹⁰⁸ "Kur'ân okuyucuları demektir." Bkz. Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, 2006, s. 389; Mustafa Öz, "Kurrâ", Cilt 26, İstanbul: **DİA**, 2002, s. 445-446.

hadis dersleri vermiş,¹⁰⁹ mu‘cem türü yararlı bir eser telif etmiştir.¹¹⁰ Onun vefat tarihi, kaynaklarda 774/1372¹¹¹ veya 775/1373¹¹² olarak zikredilmektedir.

İbn Receb’in dedesinin ismi ise Receb b. Hasan b. Muhammed b. Ebi’l Berekât el-Bağdâdî’dir. Dedesinin ismi Abdurrahman olup, 677/1278 tarihinde Receb ayında doğması sebebiyle Receb ismiyle kendisine hitap edilmiş ve bu lakabı almıştır. Buhârî’nin *es-Sülâsiyât* adlı eserini, İbnü’l-Mâlihânî’den dinlemiştir.¹¹³ Receb b. Hasan, yaşadığı dönemde Bağdat’ta hadis kürsüsü sahibi¹¹⁴ meşhur bir muhaddistir.¹¹⁵ Onun vefat tarihi, 742/1341 olarak kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁶

İbn Receb, küçük yaşta babasıyla birlikte 744/1343 tarihinde Bağdat’tan çıkıp Şam’a gelmiştir.¹¹⁷

1.2.2. İlmî Seyahatleri ve Hocaları

İbn Receb, ilim tahsil etmek amacıyla birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda bazı ilim beldelerinde bulunmuş ve önemli hocalardan ders almıştır. O; bu amaç doğrultusunda Dımaşk, Kudüs, Mekke ve Kâhire gibi İslâm beldelerine gitmiştir. Kaynaklarda, İbn Receb’in ilmî tekâmülünde emeği geçen kırk iki hocasının olduğu zikredilmektedir.¹¹⁸ Onun farklı hocalardan ders görmesi, Ahmed b. Receb’in gittiği birçok ilim merkezine oğlu İbn Receb’i de yanında götürmek suretiyle pek çok hocanın ilminden faydalandırması sayesinde olmuştur.¹¹⁹ Önemli hocalarından bazıları şunlardır:

- 1- İbn Receb’in babası, Ahmed b. Receb b. Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 774–775/1372-1373)¹²⁰

¹⁰⁹ Abdullah Karahan, **İbn Receb’in Hayatı ve Eserleri**, s. 34; İbn Humeyd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 1, s. 137; İbnü’l-İmâd, **Şezerâtü’z-Zehab**, Cilt 8, s. 397.

¹¹⁰ İbn Hacer, **ed-Düreru’l-kâmine**, Cilt 1, s. 151; İbn Humeyd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 1, s. 136-137.

¹¹¹ İbn Hacer, **ed-Düreru’l-kâmine**, Cilt 1, s. 151.

¹¹² İbn Hacer, **ed-Düreru’l-kâmine**, Cilt 1, s. 151; İbn Humeyd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 1, s. 137.

¹¹³ İbn Hacer, **ed-Düreru’l-kâmine**, Cilt 2, s. 236.

¹¹⁴ Abdullah Karahan, **İbn Receb’in Hayatı ve Eserleri**, s. 34.

¹¹⁵ İbn Humeyd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 1, s. 136; Abdullah Karahan, **İbn Receb’in Hayatı ve Eserleri**, s. 34.

¹¹⁶ İbn Hacer, **ed-Düreru’l-kâmine**, Cilt 2, s. 236.

¹¹⁷ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü’ellifin**, Cilt 5, s. 118.

¹¹⁸ Mustafa Karabacak, **Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri**, s. 32.

¹¹⁹ Aziz Karabulut, **Ravâiu’t-Tefsîr’in Ulûmü’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi**, s. 20.

¹²⁰ İbnü’l-İmâd, **Şezerâtü’z-Zehab**, Cilt 8, s. 396-397; İbn Humeyd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 2, s. 475.

- 2- İbn Receb'in dedesi, Receb b. Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 742/1341)¹²¹
- 3- Fahrüddîn Osmân b. Yûsuf'dan (ö. 756/1355) Mekke'de, hadis dinlemiştir.¹²²
- 4- İbn Habbâz diye meşhur olan Muhammed b. İsmâîl ed-Dımaşkî'den (ö. 756/1355) Dımaşk'ta, hadis dinlemiştir.¹²³
- 5- Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Hüseyin b. Bedrân el-Bâbasrî el-Bağdâdî'den (ö. 749/1348) *Sahîhi Buhârî*'yi dinlemiştir. Ders halkasında çokça bulunmuştur.¹²⁴
- 6- İbrâhîm b. Dâvûd el-Attâr'dan (ö. 752/1351) Dımaşk'ta, hadis dinlemiştir.¹²⁵
- 7- Ebü'l-Haram Muhammed b. el-Kalânîsî'den (ö. 765/1363) hadis dinlemiştir.¹²⁶
- 8- Muhammed b. Muhammed b. İbrahim Sadruddîn Ebü'l-Feth Meydûmî'den (ö. 754/1353) Mısır'da, hadis dinlemiştir.¹²⁷
- 9- Ebû Muhammed Abdullah b. İsmâîl el-Ensârî¹²⁸
- 10- İbn Şeyhu's-Selâmiyye diye meşhur olan, İzzüddin Ebû Ali Hamza b. Mûsâ (ö. 769/1368)¹²⁹
- 11- Abdurrahîm b. Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Bekir b. İsmail ez-Zerîrâtî (ö. 741/1340)¹³⁰

¹²¹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Cilt 3, s. 458; İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, Cilt 2, s. 236.

¹²² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579; Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410, Cilt 2, s. 60.

¹²³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 474-475; İbn Hacer, *İnbû'u'l-ğumr*, Cilt 1, s. 460; en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, Cilt 2, s. 60.

¹²⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 277.

¹²⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 474-475; en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, Cilt 2, s. 60.

¹²⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579.

¹²⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579; İbn Hacer, *İnbû'u'l-ğumr*, Cilt 1, s. 460; en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, Cilt 2, s. 60.

¹²⁸ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Cilt 3, s. 125.

¹²⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Cilt 5, s. 143.

¹³⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, Cilt 5, s. 104-105.

12- Mekke’de, Fahrüddîn Osman b. Yûsuf b. Ebî Bekr Fahrüddîn en-Nüveyrî el Mâlikî’den (ö. 756/1355) hadis dinlemiştir.¹³¹

13- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zürâ’î el-Hanbelî (ö. 751/1350). Onun vefatına kadar Dımaşk’ta, derslerine devam etmiştir.¹³²

14- İbnü’l-Mülûk diye meşhur olan Nâsirüddîn Muhammed b. İsmâil el-Eyyûbî’den (ö. 756/1355) Kâhire’de hadis dinlemiştir.¹³³

Bunların yanında Ebû Saîd el-Alâî’den (761/1359) Kudüs’te, Ebü’r-Rabî’ Ali b. Abdüssamed el-Bağdâdî’den (742/1341), Necmüddîn Ebü’l-Mehâsin en-Nehremârî’den (748/1347) ve Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Kazvîni’den (750/1378) Bağdat’ta hadis dinlemiştir. Ömer b. Hasen b. el-Halebî’den (748/1376), Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Bağdâdî’den (749/1377) ve İzzeddîn Ebû Ya’lâ Hamza b. Mûsâ’dan (769/1367) Dımaşk’ta hadis dinlemiştir. Derslerine katılıp icâzet aldığı hocaları ise Alemüddîn Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed el-Berzâlî (739/1338), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Sâlihî’den (741/1340) ve İzzüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm el-Makdisî’den (748/1376) Dımaşk’ta icâzet almıştır.¹³⁴

İbn Receb’in hocalarının çoğu, kendisi gibi Hanbelî mezhebine tabidir. Dört hocası Şafîî, bir hocası da Malikî mezhebine tabidir.¹³⁵ Farklı mezheplere tabi hocalardan ders görmesi, onun diğer mezhepler hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır.

1.2.3. Talebeleri

İbn Receb, hocalarından aldığı ilmî birikimini kendinden sonraki nesillere aktarabilmiştir. O, bu birikimini hem kitap telif ederek hem de öğrenci yetiştirmek suretiyle gerçekleştirebilmiştir. İbn Haccî’nin, “Dımaşk’ta ashâbımız Hanbelîlerin birçoğu ondan mezun olmuştur”¹³⁶ sözü, İbn Receb’in dönemindeki Hanbelîler arasında

¹³¹ İbn Humejd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 2, s. 475.

¹³² İbn Humejd, **es-Sühübü’l-vâbile**, Cilt 2, s. 475.

¹³³ İbn Hacer, **İnbû’l-ğumr**, Cilt 1, s. 460.

¹³⁴ Bahadır Opus, İbn Receb’in Hadis Şerhçiliği (Fethu’l-Bârî Örneği), s. 25-27.

¹³⁵ Mustafa Karabacak, Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri, s. 37.

¹³⁶ İbn Hacer, **İnbû’l-ğumr**, Cilt 1, s. 461.

seçkin hocalardan biri olduğunu göstermektedir. Müellifin, yetişmelerine katkı sağladığı öğrencilerden bazıları şunlardır:

- 1- İbnü'r-Ressâm Ahmed b. Ebûbekir b. el-Hamevî (ö. 842/1438), hocası İbn Receb'in *Letâifü'l-maârif* adlı eseri üzerine yazdığı vaaz kitabı mevcuttur.¹³⁷
- 2- Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Makdisî ed-Dımaşkî (ö. 855/1451), İbn Receb'in derslerine katılıp ondan hadis dinlemiştir.
- 3- İbnü'l-Mulakkın diye meşhur olan Sirâcuddîn Ebû Hafis Ömer b. Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Endülüsî (ö. 804/1402), İbn Receb'in derslerine katılarak icazet almıştır.¹³⁸

Diğer önemli talebeleri ise İbnü'l-Lahhâm diye meşhur olan Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Ba'lî (ö. 803/1400), Zerkeşî diye meşhur olan Zeynüddîn Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 846/1442), Alâüddîn Ali b. Muhammed et-Tarsûsî (ö. 850/1446) ve Ahmed b. Ali el-Hanbelî (ö. 864/1470) dir. Ayrıca İbn Zühre diye meşhur olan Muhammed b. Hâlid el-Hımsî (ö. 830/1426), Dâvud b. Süleymân ed-Dımaşkî (ö. 844/1440), Fâtıma bint el-Muhaddis el-Bekrî (ö. 851/1447) ve Sirâcuddîn Ömer b. Mûsâ eş-Şâfî (ö. 861/1456)¹³⁹ gibi âlimler, İbn Receb'in yetiştirmiş olduğu önemli talebelere aittir.

1.2.4. Eserleri

İbn Receb'in muhtelif alanlarda telif ettiği kıymetli eserler, onun ilimdeki yetkinliğini açıkça sergilemektedir. Sayısı kesin olmamakla birlikte altmış yedi eserinin olduğu zikredilmektedir.¹⁴⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifimizin arkasında bırakmış olduğu eserlerinin farklı ilim dallarına göre tasnifini yapmaya çalışacağız.

I- Tefsir/Kur'ân ile İlgili Eserleri

- 1- *Tefsîru sûreti'n-Nasr*

¹³⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 9, s. 367.

¹³⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 9, s. 72.

¹³⁹ Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 30-32.

¹⁴⁰ Mustafa Karabacak, *Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri*, s. 42.

İbn Receb'in Nasr sûresini tefsir ettiği önemli risâlelerinden biridir.¹⁴¹ Müellif, eserde sûrenin tamamını tefsir etmiştir. İlk olarak, sûrenin faziletlerini ele alarak konuya başlamaktadır. Daha sonra sûrenin nüzûl bilgisine değinerek, ittifakla Medine'de nâzil olduğunu söyleyerek âyetlerin tefsirine geçmektedir.¹⁴² Bunun yanında Hz. Peygamber'in (s.a.s.), tövbe ve istiğfarını artırdığına dair farklı görüşler de konu kapsamında ele alınmaktadır.¹⁴³

İbn Receb'in bu risâlesi, *Ravâiu't-tefsîr* bünyesinde yer almaktadır.¹⁴⁴ Risâle, Hasen Zıyâuddîn İtr'in tahkikiyle (Beyrut, 1407/1986) yılında ve Eşref b. Abdülmaksûd'un tahkikiyle (Kâhire, 1408/1987) yılında neşredilmiştir.¹⁴⁵

2- *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*

Müellife ait bu risâlede,¹⁴⁶ öncelikle sûrenin nüzûl bilgisi ele alınmaktadır. Daha sonra âyetlerin isimleri, sayıları ve faziletleri hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Sûreden çıkarılması gereken hükümlerle alakalı detaylar verilerek, âyetlerin tefsirine devam edilmektedir.

İbn Receb'in bu risâlesi, *Ravâiu't-tefsîr* bünyesinde yer almaktadır.¹⁴⁷ Risâle, Sâmî b. Muhammed b. Câdallah aracılığıyla tahkik edilerek (Riyâd, 1427/2006) ‘‘Dâru'l-Muhaddis’’ tarafından bir cilt olarak basılmıştır.¹⁴⁸

3- *Tefsîru Kelimetu'l-İhlâs*

İhlâs sûresini tefsir ederken müellif, bu sûrenin Mekke'de ya da Medine'de nâzil olduğuna dair âlimler arasında oluşmuş ihtilafa değinerek konuya başlamaktadır. Daha sonra sûrenin faziletlerine değinip nüzûl sebeplerini açıkladıktan sonra âyetleri, ayrıntılı bir şekilde tefsir etmektedir.

¹⁴¹ İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî, **el-Cevheru'l-munaddad fi tabakâti muteahhirî ashâbi Ahmed**, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421, Cilt 1, s. 50.

¹⁴² Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 35-36.

¹⁴³ Aziz Karabulut, *Ravâiu't-Tefsîr*'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi, s. 26.

¹⁴⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 639-653.

¹⁴⁵ Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 65.

¹⁴⁶ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Receb, **Tefsîru'l-Fâtiha**.

¹⁴⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 67-92.

¹⁴⁸ Bkz. İbn Receb, **Tefsîru'l-Fâtiha**.

İbn Receb'in bu risâlesi, *Ravâiu't-tefsîr* bünyesinde yer almaktadır.¹⁴⁹ Risâle, aynı zamanda Yâsir b. Said aracılığıyla tahkik edilerek (Riyâd, 1435/2014) “Dâru'l Teymuriyyeti” tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

4- *el-Kelâm alâ kavlihî Te'âlâ “İnnemâ yahşa'llâhe min 'ibâdihî'l-'ulemâ”*

Allah'ın kulları içinde, ona karşı derin saygı duyanların ancak âlimler olduğunu beyan eden Fâtır sûresinde geçen yirmi sekizinci âyetini,¹⁵⁰ bu risâlede tefsir etmiştir.

İbn Receb'in risâlesi, müellife ait *Mecmû'ur resâilî'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî* adlı eseri içinde yer almaktadır.¹⁵¹

II- Hadis ile İlgili Eserleri Eserleri:

1- *Fethu'l-bârî Şerhi 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*

İbn Receb'in hadis şerhi alanında telif ettiği en önemli eserlerinden birisidir.¹⁵² Kitabında *Sahîh-i Buhârî*'nin kitâbu'l îmân bab başlığıyla şerh yapmaya başlamış,¹⁵³ kitâbu'l-cenâiz bölümüne kadar devam etmiştir. Şerhinde, mütekaddimûn döneminden birçok görüşü nakletmiştir.¹⁵⁴ Müellif, eserinde hadisleri şerh ederken öncelikle Buhârî'nin bab başlıklarını ele almıştır. Hadis ile bab başlığı arasındaki uyumu ele almış, ardından isnad zincirini ele almıştır. İsnadda bulunan ravîlerin, cerh ve tadîl durumlarını incelemiştir. İbn Receb, sened değerlendirmesini yaptıktan sonra aynı şekilde metin değerlendirmesini de yapmıştır. Hadis metninde geçen garîb kelimeleri tefsir etmiş, konu hakkında âlimlerin görüşlerini şerhinde aktarmıştır.¹⁵⁵ Hadisleri genişçe şerh ederken, Hanbelî mezhebinin görüşlerini öncelemiştir. Ancak yeri geldiğinde diğer mezhep görüşlerini de kendi mezhebine tercih etmiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 654-678.

¹⁵⁰ Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986, Fâtır, 35/28.

¹⁵¹ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Mecmû'ur resâilî'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî*, thk. Ebü Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, byy.: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâati ve'n-neşri, 1424, Cilt 2, s. 769-810.

¹⁵² el-Bâbânî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, Cilt 1, s. 527; İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 49; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 475; en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, Cilt 2, s. 60.

¹⁵³ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Ş'abân b. Abdi'l-Maksûd, Medine Münevver: Mektebeti'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1417, Cilt 1, s. 5.

¹⁵⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, Cilt 8, s. 579.

¹⁵⁵ Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 89-90.

¹⁵⁶ Mustafa Karabacak, Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri, s. 42-43.

Bu eser, Mahmûd b. Şa'bân b. Abdu'l-Maksûd ve arkadaşları aracılığıyla tahkik edilerek (Medine, 1417/1996) ‘‘Mektebeti'l-Gurebâi'l-Eseriyye’’ tarafından dokuz cilt olarak basılmıştır.

2- *Şerhu el-Câmi'u's-sahîh-i Tirmizî*

İbn Receb'e ait bu eser,¹⁵⁷ Kitâbü'l Libâs'tan bir bölüm hariç günümüze ulaşamamıştır.¹⁵⁸

3- *Şerhü İ'leli't-Tirmizî*¹⁵⁹

Eser, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Tirmizî'nin eseri üzerine olumlu veya olumsuz bazı değerlendirmeler yapmıştır. İkinci bölümde ise ilel¹⁶⁰ ilmüne dair bilgiler vererek, bu ilmin daha iyi anlaşılmasını amaçlamıştır.¹⁶¹

Bu eser, Hemmâm Abdur-Rahîm Saîd aracılığıyla tahkik edilerek (Ürdün, 1407/1987) ‘‘Mektebetu'l Menâr’’ tarafından basılmıştır.

4- *Câmi'u'l-Ulûm ve'l-Hikem - Elli Hadis Şerhi*

İbn Receb'in şerh alanındaki önemli eserlerinden birisidir.¹⁶² Müellif, eserine *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadîsen min cevâmi'i'l-kelim* ismini vermiştir.¹⁶³ Nevevî'nin kırk iki hadîsini ihtiva eden ve Erbeûn (kırk hadîs) ismini verdiği esere, sekiz hadîs daha ekleyerek toplamda elli hadisi şerh etmiştir.¹⁶⁴

Bu eser, farklı zamanlarda neşredilmiştir. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr aracılığıyla tahkik edilerek (Kâhire, 1424/2004) ‘‘Dâru's-Selâm’’ tarafından, Şuayb el-Arnaût - İbrahim Nâcis aracılığıyla tahkik edilerek (Beyrût, 1419/1999) ‘‘Müessesetü'r-Risâle’’ tarafından ve Târik b. Avadullah aracılığıyla tahkik edilerek (Riyâd, 1423/2002) ‘‘Dâru İbnu'l Cevzî’’ tarafından basılmıştır.

¹⁵⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, Cilt 8, s. 579; el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifîn*, Cilt 1, s. 527.

¹⁵⁸ Bahadır Opus, *İbn Receb El-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*, s. 54.

¹⁵⁹ İbn Hacer, *ed-Düeru'l-kâmine*, Cilt 3, s. 109.

¹⁶⁰ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vahfı Yayınları, 2021, s. 152.

¹⁶¹ Bahadır Opus, *İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)*, s. 55.

¹⁶² el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifîn*, Cilt 1, s. 527.

¹⁶³ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Câmi'u'l-Ulûm ve'l-Hikem*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-İbrahim Bâcis, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1419, Cilt 1, s. 57-58.

¹⁶⁴ Muhammed Suiçmez, *İbn Receb el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadis Şerhçiliği*, s. 165.

Burada zikrettiğimiz eserlerden başka, İbn Receb'in telif ettiği *Mecmû'ur resâili'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî* adlı eseri, müellife ait çeşitli risâleleri ihtiva etmektedir. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, 1424/2003 yılında *Mecmû'ur resâil* adlı eseri tahkik ederek "el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâati ve'n-neşri" tarafından dört cilt olarak basılmıştır. Eserin içinde İbn Receb'in telif ettiği, otuz sekiz tane risâlesi yer almaktadır. Eser, *Veresetü'l-Enbiyâ Şerhu Hadîsi Ebi'd-Derdâ* risâlesiyle başlamakta, *el-Mahâcce fi seyri'd-dülce* risâlesiyle nihayete ermektedir. *Mecmû'ur resâil* içinde yer alan risâleler tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, ahlâk ve tabakat gibi konularda telif edilmiştir. Dolayısıyla biz bu eserde geçen risâleleri, ilgili ilim başlığı altında kısa bir şekilde zikretmeye çalışacağız.

Mecmû'ur resâili'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî adlı eserin bünyesinde yer alan, bazı hadis risâleleri şöyledir:

1- *Veresetü'l-Enbiyâ Şerhu Hadîsi Ebi'd-Derdâ*

"İlim elde etme arzusuyla yola koyulan kişiye Allah, cennetin yolunu kolaylaştıracağını" bildiren konuyu ihtiva eden hadisi¹⁶⁵ şerh etmiştir.¹⁶⁶

2- "*Lebbeyk Allahümme Lebbeyk*" Hadisinin Şerhi

Rasûlullah (s.a.s.), Zeyd b. Sâbit'e duâ diye öğretmiş ve her gün okumasını tavsiye etmiştir.¹⁶⁷ Müellif bu hadisi, âyet ve hadisler çerçevesinde risâlesinde şerh etmiştir.¹⁶⁸

3- *Şerhu Hadîsi: "Ammâr b. Yâsir"*

Rasûlullah'ın (s.a.s.), Ammâr b. Yâsir'e söylemesi için öğrettiği; Yaşamın kendisi için daha hayırlı olduğu sürece hayatta kalmasını dileyen, ancak ölümün kendisi için

¹⁶⁵ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu'l-kebir -Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), İlim, 19.

¹⁶⁶ İbn Receb, *Mecmû'ur-resâil*, Cilt 1, s. 5-60.

¹⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned'ul İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnâvûd vd., Beyrût: Müessesetür-Risâle, 1421, XXXV, 520, (h. no 21666).

¹⁶⁸ İbn Receb, *Mecmû'ur-resâil*, Cilt 1, s. 97-150.

daha hayırlı olduğu vakit ise Allah'tan ölümü dileyen duâyı,¹⁶⁹ İbn Receb risâlesinde¹⁷⁰ şerh etmiştir.¹⁷¹

4- *Keşfu'l-kürbe fi vasfi hâli ehli'l-gurbe*

“İslâm garîp başladı ve yakında garîp olarak dönecektir. Ne mutlu garîp kimselere!”¹⁷² İbn Receb, risâlesinde¹⁷³ garîp diye isimlendirilen kişilerin kimler olduğunu, Müslümanların dinlerini fitnelerden nasıl kurtarabileceği hakkında bilgiler vermektedir.¹⁷⁴

5- *Şerh-u Hadisi: “Meselu'l-İslâm”*

“Şüphesiz Allah dosdoğru yolunu misal olarak verdi”¹⁷⁵

İbn Receb, bu hadisi şerh ederken âyet, hadis ve selef görüşlerini aktararak İslâm'ı dosdoğru yola benzetmiştir.¹⁷⁶

6- *Şerh-u Hadisi: “Mâ zi'bâni câiân”*

Bir koyun sürüsüne salıverilen iki kurdun verdiği zarar, mal ve makam düşkününü kimselerin dinine verdiği zarardan daha ağır olamayacağına işaret eden, insan hırsının kendi dininde oluşturacağı tahribatı anlatan hadisi,¹⁷⁷ risâlesinde¹⁷⁸ şerh etmek suretiyle ele almaktadır.¹⁷⁹

7- *İhtiyâru'l-evlâ fi şerhi hadîsi ihtisâmi'l-mel'i'l-a'lâ*

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXX, 264, (h.no:18325); Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, **Müsnedü Ebû Ya'lâ el-Mevsilî**, thk. Hüseyîn Selim Esed, Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404, III, 195, (h.no:1624).

¹⁷⁰ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

¹⁷¹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 151-187.

¹⁷² Müslim, Ebû'l-Hüseyîn b. Hacâc el-Kuşeyrî en-Neysâburî, **Sahîh-i Müslim**, thk. Muhammed Fuâd Abdülhakî, Beyrût: Dâru İhyâi Kütübi'l- 'Arabiyye, 1991, İman, 65, (h.no: 145).

¹⁷³ İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

¹⁷⁴ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 313-332.

¹⁷⁵ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, **el-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî**, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd, Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babi'l-Halebî, 1382, Emsâl, 1; Mervezî, Muhammed b. Nasr Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî, **es-Sünne**, thk. Sâlim b. Ahmed es-Selefi, Beyrût: Müessesetü'l Mektebetü's-Sekâfeti, 1408, s. 11.

¹⁷⁶ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 189-208.

¹⁷⁷ Hadisin metni için bkz. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, **Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)**, thk. Hüseyîn Selim Esed ed-Dârânî, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421, III, 1795, (h.no:2772).

¹⁷⁸ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 51.

¹⁷⁹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 61-96.

Hz. Peygamber (s.a.s.), rüyasında mele-i a'lâda (yüksek dereceli melekler) insanın günahlarına kefâret ve derecesini yükseltecek amellerin neler olduğuyla alakalı meleklerin yaptığı tartışmayı¹⁸⁰ ihtiva eden hadisi, risâlesinde¹⁸¹ şerh etmiştir.¹⁸²

8- *Nûrû'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li İbn Abbâs*

İbn Receb'e ait¹⁸³ bu risâlede, ‘‘Ey oğul! Allah’ın seni faydalandıracağı bazı kelimeleri sana öğreteyim mi?’’¹⁸⁴ Rasûlullah’ın (s.a.s.) İbn Abbas’a nasihatini içeren rivâyeti âyet, hadis ve selef âlimlerinin görüşlerini aktararak şerh etmiştir.¹⁸⁵

9- *Şerhu hadîsi: ‘‘Yetbeu’l-meyyite selâs’’*

Ölen kişiyi ailesi, malı ve amelinin takip edeceğini bunlardan ailesi ve malının geri döneceğini, ölünün ameliyse kendisiyle kalacağını belirten konuyu ihtiva eden hadisi,¹⁸⁶ risâlesinde¹⁸⁷ şerh etmiştir.¹⁸⁸

10- *Gâyetü'n-nef’i fî şerhi hadîsi: ‘‘Temsîli’l-mü’min bi hâmeti’z-zer’i’’*

Mü’min kulun durumu, esen rüzgârın önünde sağa sola eğilip kırılmadan dik kalabilen canlı bir bitkiye benzetilirken; kâfir ve münafığın durumu ise bela-sıkıntı karşısında dik kalmayıp istikametini bozan ve isyan eden biçiminde tasvir edildiği hadisi¹⁸⁹ risâlesinde¹⁹⁰ şerh etmiştir.¹⁹¹

11- *Şerhu hadîsi Şeddâd b. Evs: ‘‘İzâ keneze’n-nâsu’z-zehebe ve’l-fidda’’*

¹⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXVI, s. 422-423, (h.no: 22109); **Tirmîzî**, Tefsîr, 39.

¹⁸¹ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

¹⁸² İbn Receb, **Mecmû’r-resâil**, Cilt 4, s. 3-90.

¹⁸³ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, V, s. 18, (h.no: 2803); **Tirmîzî**, Sıfatü'l-kıyâme, 59, (h.no: 2516).

¹⁸⁵ İbn Receb, **Mecmû’r-resâil**, Cilt 3, s. 89-176.

¹⁸⁶ Hadisin metni için bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi, **Câmiu'l-müsnedü’s-sahîhu’l muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü’aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihî**, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Beyrut: Dâru Tûgî’n-Necat, 1422, Rikâk, 38, (h.no: 6514); İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu’âz b. Me’bed et-Temimî, **Sahîhi İbn Hibban bi Tertîbi İbni Belbân**, thk. Şuayb Arnavut, Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1988, VII, s. 374, (h.no: 3107).

¹⁸⁷ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

¹⁸⁸ İbn Receb, **Mecmû’r-resâil**, Cilt 2, s. 419-434.

¹⁸⁹ **Buhârî**, Merdâ, 1; Abdurrezâk, Ebû Bekir b. Hemmâm b. Nafi’ el-Himyerî es-San’ânî, **el-Musannef**, thk. Habîbürrahman el-A’zamî, Beyrût: el-Meclisü'l-‘ilmî, 1403, X, s. 245, (h.no: 21378); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, **Müsnedü İbn Ebî Şeybe**, thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyâd: Darü'l-Vatan, 1418, I, s. 338, (h.no: 497).

¹⁹⁰ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

¹⁹¹ İbn Receb, **Mecmû’r-resâil**, Cilt 1, s. 209-224.

İnsanlar, altın ve gümüşü yığıp biriktirirken sizde; selîm bir kalp, doğru sözlü bir dil, ibadetin en güzelini yapma, dinde sebât üzere kalma ve nimetine şükür gibi bazı güzel vasıfların, Müslümanların biriktirmesini tavsiye eden hadisi¹⁹² şerh etmiştir.¹⁹³

12- el-Bişâratü'l-uzmâ li'l-mü'min “bi enne hazzahû mine'n-nâri'l-hummâ”

İbn Receb bu risâlesinde,¹⁹⁴ “*Humma cehennem artığındandır. Mümine bulaşan humma, onun cehennemden payı olur*”¹⁹⁵ Hummâ (yüksek ateş) hastalığının hararetili sıcaklığı, müminin günahlarına kefâret olup onu temizleyeceğini ifade ederek hadisi şerh etmiştir.¹⁹⁶

13- Şerhu hadisi: “İnne eġbete evliyâi ‘indî”

Rasûlullah'ın (s.a.s.) dostlarından olup ta en fazla gıpta edilmeye layık kişilerin; namazından haz alan, en güzel şekilde rabbine itaat eden ve gündelik yetecek kadar rızkı olup ta buna sabreden gibi vasıfların anlatıldığı hadisi¹⁹⁷ risâlesinde¹⁹⁸ şerh etmiştir.¹⁹⁹

14- Tesliyetü nüfûsi'n-nisâ ve'r-ricâl inde fakdi'l-atfâl

Hz. Peygamber (s.a.s.), kadınlara vaaz ve nasihat için ayırdığı hususi bir günde, kadınlara teselli mahiyetinde bazı müjdeler vermiş ve ahirete üç çocuğunu gönderen her

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXVIII, s. 338, (h.no: 17114); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, **el-Kitâbü'l-Musannaf fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr**, thk. Kemâl Yûsuf Hûti, Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1409, VI, s. 46, (h.no: 29358); Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, thk. Hamdî b. Abdulmecid, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415, VII, s. 287, (h.no: 7157).

¹⁹³ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 333-366.

¹⁹⁴ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXVI, s. 495, (h.no: 22165); Rûyânî, Muhammed b. Hârûn, **Müsnedü'r-Rûyânî**, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1416, II, s. 312, (h.no: 1269).

¹⁹⁶ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 374.

¹⁹⁷ **Tirmîzî**, Zühd, 35; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXVI, s. 498, (h.no: 22167); Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, **Müsnedü el-Humeydî**, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dımaşk: Dârü's-Saka, 1996, II, s. 155, (h.no: 933).

¹⁹⁸ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

¹⁹⁹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 739-768.

kadın için bu çocukların onunla cehennem arasında siper olacağını anlatan hadisi²⁰⁰ risâlesinde²⁰¹ şerh etmiştir.²⁰²

15- el-Hikem el-Cedîre bi'l-Îzâ'eti min kavli'n-Nebiyi: "Bu'istu bi's-Seyfi beyne yedeyi's-Sâ'eti"

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kıyametten önce ibadetin yalnızca Allah'a özgü kılınıncaya kadar kılıçla gönderildiğini, kendisine muhalif olanların zillet ve alçaklığa müstahak olacağını ve her kim bir topluluğa benzerse onlardan olacağını bildiren hadisi²⁰³ şerh etmiştir.²⁰⁴

16- el-Mahâcce fî seyri'd-dülce

Dinin kolay olduğunu bu yüzden dinin zorlaştırılmaması gerektiğini, kim dini zorlaştırırsa nihayetinde mağlup olacağını anlatan konuyu ihtiva eden hadisi²⁰⁵ ve benzer konudaki bazı hadisleri risâlesinde²⁰⁶ şerh etmiştir.²⁰⁷

III- Fıkıh ile İlgili Eserleri:

1- el-Kavâidü'l-fikhiyye

İbn Receb'in fıkıh alanındaki en önemli eserlerinden birisidir.²⁰⁸ Bu eser, Hanbelî mezhebinin fıkıh dair genel kaidelerini açıklamaktadır.²⁰⁹ Fıkıh kitaplarında bâb başlıkları altında dağınık bir şekilde bulunan furû konularını, temel fıkıh esasları altında

²⁰⁰ Buhârî, İlim, 35; İbnü'l-Ca'd, Ali b.el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, **Müsnedü İbni'l-Ca'd**, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417, s. 103, (h.no: 608); Ebû Ya'lâ, **Müsned**, II, s. 461, (h.no: 1279).

²⁰¹ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²⁰² İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 387-399.

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, IX, s. 126, (h.no: 5115); Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Müsnedü's-Şâmiyyîn**, thk. Hamdî b. Abdülmecid, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1409, I, s. 135, (h.no: 216).

²⁰⁴ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 225-255.

²⁰⁵ Hadisin metni için bkz. Nesâî, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesâî**, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-matbûât el-İslâmiyye, 1406), İmân, 28; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, **es-Sünenü'l-kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmîye, 1424, III, s. 27, (h.no: 4741).

²⁰⁶ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²⁰⁷ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 4, s. 391.

²⁰⁸ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 49; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-kâmine**, Cilt 3, s. 109; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 475; en-Nuaymî, **ed-Dâris fî Târihi'l-medâris**, Cilt 2, s. 60; İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Takrîrü'l-kavâid ve tahrîrü'l-fevâid**, thk. Meşhûr b. Hasan, Suudi Arabistan: Dâru İbnu Affân, 1419.

²⁰⁹ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb**, Cilt 8, s. 579-580.

toplamaya çalışmıştır. İbn Receb, eserinde önce fikhî kaideleri vermiş ardından kâidelerle alakalı furû meselelere değinmiştir. Eserinde, 160 kaide ve 120 faide yer almaktadır.²¹⁰ Müellifin eserde takip ettiği metot ise önce kaideleri birkaç cümle halinde verip, peşinden konu hakkındaki açıklamalara değinmiştir. Kaideleri açıklarken, onlarla bağlantılı çeşitli meseleleri ele almış ve Hanbelî mezhebi içindeki farklı yaklaşım ve görüşlere de temas etmiştir. Bu yöntemi takip etmek suretiyle bazı kuralları oluşturmuş ve bu kuralları, önceden mezhep içerisinde ifade edilmiş olan görüşlerle mukayesesini yapmıştır. İfade edilen görüşlerin, hareket noktalarını ve dayanaklarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu eser, Hanbelî mezhebinin o güne kadar ki fikhî müktesebatının temellerini ortaya koyan bir kaynak niteliği taşıdığı söylenebilir.²¹¹ Müellifin telif ettiği geniş hacimli bu eseri, onun Hanbelî fikhî hakkındaki bilgisini göstermektedir. Dolayısıyla mezhep içerisinde, fikhî alanında rağbet gören eserler arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Bu eser, Meşhûr b. Hasan aracılığıyla tahkik edilerek (Suudi Arabistan, 1419/1998) “Dâru İbnu Affân” tarafından dört cilt olarak basılmıştır.

2- *el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc*

İbn Receb'in telif ettiği²¹² bu kitabın mukaddime kısmında yapılan açıklamaya göre, vergi hukuku kapsamına giren haracı on bölüm halinde ele almaktadır. Müellif, kitapta haracın dindeki yeri, manası ve harac kapsamına giren arazileri ele almaktadır.²¹³

Bu kitap, Beyrût'ta 1405/1985 yılında “Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye” tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

3- *Ahkâmü'l-ihtilâf fi ru'yeti hilâli zilhicce*

²¹⁰ Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 38.

²¹¹ Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 74.

²¹² el-Bâbânî, **Hediyetü'l-ârifîn**, Cilt 1, s. 527.

²¹³ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc**, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405, s. 7.

Müslümanların yaptıkları ibadetin sıhhati açısından hilalin, zilhicce ve ramazan ayları gibi önemli vakitlerde ortaya çıkıp görülmesi veya görülmemesine göre yapılacak işlerle alakalı fikhî izahatları içeren bir eserdir.²¹⁴

Bu kitap, Abdullah b. Abdu'l-azîz el-Cibrîn aracılığıyla tahkik edilerek (Mekke, 1422/2001) ‘‘Dâru âlemi'l-fevâid’’ tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

Mecmû'ur resâili'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî adlı eserin bünyesinde yer alan bazı fikhî risâleleri ise şöyledir:

1- *Nüzhetü'l-esmâ' fi mes'eleti's-semâ*

İbn Receb'in telif ettiği²¹⁵ bu risâlede, müzik dinlemenin dini hükmüyle alakalı konulardan bahsetmektedir.²¹⁶

2- *er-Redd alâ men ittebea ğayra'l-mezâhibi'l-erba'a*

İbn Receb'in telif ettiği²¹⁷ bu risâlede, Sünnî dört mezhebe tabi olmanın gerekliliği konusunu ele almaktadır.²¹⁸

3- *Ahkâmü'l-havâtîm*

İbn Receb'in telif ettiği²¹⁹ bu risâlede, yüzük takmanın şer'î hükmü ve alışverişi gibi bazı değerlendirmeleri içermektedir.²²⁰

4- *el-Kavlü's-sevâb fi tezvîci ümmehâti evlâdi'l-ğuyyâb*

İbn Receb'in telif ettiği²²¹ bu risâlede, sekiz veya daha fazla yıl kayıp olan bir kişinin, ümm-i veledinin evlenebileceği ya da evlenemeyeceği konusunu ele almıştır.²²²

5- *Kâidetün fi ihrâci'z-zekât ala'l-Fevr*

²¹⁴ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkı el-Hanbelî, *Ahkâmü'l-ihtilâf fi ru'yeti hilâli zilhicce*, thk. Abdullah b. Abdu'l-azîz el-Cibrîn, Mekke: Dâru âlemi'l-fevâid, 1422, s. 6.

²¹⁵ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 50.

²¹⁶ İbn Receb, *Mecmû'r-resâil*, Cilt 2, s. 441-474.

²¹⁷ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 50- 51.

²¹⁸ İbn Receb, *Mecmû'r-resâil*, Cilt 2, s. 617-638.

²¹⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 51.

²²⁰ İbn Receb, *Mecmû'r-resâil*, Cilt 2, s. 647-738.

²²¹ İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 476.

²²² İbn Receb, *Mecmû'r-resâil*, Cilt 2, s. 573.

Zekâta tabi malların süresi dolunca bekletilmeden, hızlı bir şekilde zekâtının verilmesi gerektiğiyle alakalı konuyu ele almaktadır.²²³

IV- Kelâm ile İlgili Eserleri:

1- *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr*

İbn Receb'in telif ettiği²²⁴ bu kitapta, bazı kimseler ondan berzah âlemi ve ölülerin kabir halleriyle alakalı varid olan rivâyetleri bir araya getirmesini talep etmiş, O'da kabir hayatı ve alınması gereken derslerin ifade edildiği kitabını, başta Kur'ân ve sünnet olmak üzere selefin görüşlerinden derleyip oluşturmuştur.²²⁵ Müellifin kitabı, on üç bölümden oluşmaktadır. Başlıklar altında kabir azabı, nimeti, kabirlerden ibret alma ve ölüye yapılan duanın faydası gibi birçok konuyu bu kitabında ele almıştır.

Bu eser, Atif Sabri Şahîn aracılığıyla tahkik edilerek (Mısır, 1426/2005) ‘‘Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd’’ tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

Mecmû'ur resâili'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî adlı eserin bünyesinde yer alan bazı kelâm risâleleri ise şöyledir:

1- *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi hâli dâri'l-bevâr*

İbn Receb'in bu risâlesi,²²⁶ *Mecmûu'r-resâil* içinde bulunmakta olup cehennem özellikleri ve ehlinin ahvâline dair bilgileri âyet, hadis ve selef âlimlerinin görüşleri doğrultusunda aktarmaktadır.²²⁷

Bu risâle, aynı zamanda Beşîr Muhammed aracılığıyla tahkik edilerek (Dımaşk, 1409/1988) ‘‘Dâru'l Beyân’’ tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

2- *et-tevhîd ev tahkîk Kelimetü'l-ihlâs*

Diğer ismi *Kelimetü'l-ihlâs ve tahkîku ma'nâhâ* olarak geçmektedir.²²⁸ İbn Receb'in telif ettiği²²⁹ bu risâlede, Kelime-i şehadetin kıymetini ifade ederek ele almıştır.²³⁰

²²³ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil*, Cilt 2, s. 609-616.

²²⁴ el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifîn*, Cilt 1, s. 527; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 476; İbnü'l-Mibred, *el-Cevherü'l-munaddad*, Cilt 1, s. 51; en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-medâris*, Cilt 2, s. 60.

²²⁵ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr*, thk. Atif Sabri Şahîn, Mısır: Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd, 1426, s. 6.

²²⁶ el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifîn* Cilt 1, s. 527.

²²⁷ İbn Receb, *Mecmûu'r-resâil* Cilt 4, s. 91-388.

3- Cemû'r-rusûl kâne dînühüm el-İslâm

Allah'ın göndermiş olduğu bütün Nebi ve Resûllerin, davalarının ortak olduğunu ve bu davanın da İslâm olduğunu belirten risâledir.²³¹

V- Tabakat ve Tarih ile İlgili Eserleri:

1- ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile

İbn Receb, bu zeyl çalışmasını²³² İbn Ebû Ya'lâ'nın (ö. 526/1131) tabakâtını esas alarak yazmıştır. Mezhep âlimlerinin biyografilerini, vefat tarihlerine göre düzenlemiştir.²³³ İbn Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Hanbel'den itibaren 512/1118 yılına kadar 706 Hanbelî âliminin biyografilerini eserine almıştır.²³⁴ İbn Receb ise *zeyl* adlı eserinde 460/1067 ile 751/1350 yılları arasında 552 Hanbelî âlimin biyografilerini eserine almıştır.

Bu eser, Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin aracılığıyla tahkik edilerek (Riyâd, 2005) "Mektebetü'l-Abikân" tarafından beş cilt olarak basılmıştır.

Mecmû'ur resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî adlı eserin bünyesinde yer alan, bazı tabakat ve tarih risâleleri ise şöyledir:

1- *Fedâilü's-Şâm*. Bazı eserlerde *Himâyetü's-Şâm bi men fihâ mine'l-a'lâm* adıyla geçmektedir.

İbn Receb'in telif ettiği²³⁵ bu risâlede, Şam vilayetinin Allah'ın himayesinde olduğuyla alakalı rivâyetleri, bir araya getirmiştir.²³⁶

2- *Sîretü Abdülmelik b. Ömer b. Abdülaziz*

²²⁸ İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Kelimetü'l-ihlâs ve tahkîku ma'nâhâ**, thk. Züheyr Şâviş, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1397, s. 1.

²²⁹ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²³⁰ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 3, s. 41-87.

²³¹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 556.

²³² Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, Cilt 5, s. 118; el-Bâbânî, **Hediyetü'l-ârifîn**, Cilt 1, s. 527; İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 49; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-kâmine**, Cilt 3, s. 109; İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 475; en-Nuaymî, **ed-Dâris fî Târihi'l-medâris**, Cilt 2, s. 60.

²³³ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehab**, Cilt 8, s. 580; İbn Receb, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, Cilt 1, s. 2.

²³⁴ Şükrü Özen, "İbn Ebû Ya'lâ" (İstanbul: **DİA**, 1999), Cilt 19, s. 447-448.

²³⁵ İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

²³⁶ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 3, s. 179.

Emevi halifesi Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) oğlu Abdülmelik'in hayatını, bu risâlede işlemektedir.²³⁷

VI- Ahlâk, Vaaz ve İrşad ile İlgili Eserleri:

1- *Letâifü'l-maârif fimâ li mevâsimi'l-âm mine'l-vezâif*

Müellife ait bu kitab,²³⁸ vaaz ve nasihat kısmı içermekte olup hacimli bir eserdir.²³⁹ Sene içindeki önemli gün ve gecelerde yerine getirilmesi tavsiye edilen namaz, oruç, dua, şükür, komşu hakkına riayet, zikir, selamı yaymak ve infakta bulunmak gibi ibadetleri konu almaktadır. Bununla birlikte müellif, ayların faziletinden de bahsetmektedir. Senenin aylarına mahsus bir ibadetin olması durumunda, bunu ifade etmiştir. Müellif, bu kitapta özellikle tövbe konusuna vurgu yapmaktadır.²⁴⁰ Geç olmadan kişinin tövbe etmesinin gerekliliği hususunu ele almaktadır. İbn Receb'in bu kitabı, ibadetleri ve onların faziletlerini merkeze alan önemli bir kaynak konumundadır.

Mecmû'ur resâili'l-Hâfiz İbn Receb el-Hanbelî isimli eserin bünyesinde yer alan bazı ahlâk, vaaz ve irşad risâleleri ise şöyledir:

1- *İstinşâku nesimü'l-üns min nefehâti riyâzi'l-kuds*

İbn Receb, bu risâlesinde²⁴¹ Allah'ı sevmenin mahiyeti ve gerekli olduğunu anlatan konuyu ele almaktadır.²⁴²

2- *Zemmü'l-hamr*²⁴³

İçki içen kimsenin hem dünyada hem de ahirette zarar edeceği konusunu ele alan bir risâledir²⁴⁴

3- *Fadlu 'ilmi's-selef 'alâ 'ilmi'l-halef*

²³⁷ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 475-510.

²³⁸ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb**, Cilt 8, s. 579; el-Bâbânî, **Hediyetü'l-ârifin**, Cilt 1, s. 528; İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Hacer, **ed-Düreru'l-kâmine**, Cilt 3, s. 109; en-Nuaymî, **ed-Dâris fi Târihi'l-medâris**, Cilt 2, s. 60.

²³⁹ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²⁴⁰ Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 45.

²⁴¹ el-Bâbânî, **Hediyetü'l-ârifin**, Cilt 1, s. 527; İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Humejd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

²⁴² İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 3, s. 289-400.

²⁴³ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50; İbn Humejd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

²⁴⁴ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 271-285.

Selef âlimlerinin, ilimdeki üstünlüğünü ve ilmin faydalarını ele almaktadır.²⁴⁵

4- *ez-Zül ve'l-inkısâr li'l-Azîzi'l-Cebbâr*²⁴⁶

Müslümanın, Allah'a karşı haşyet ve namazda huşû içerisinde bulunmanın önemini ele almaktadır.²⁴⁷

5- *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-ta'yîr*²⁴⁸

Konu olarak ayıplama ve nasihat arasındaki farkı, değerlendirmektedir.²⁴⁹

6- *Zemmü Kasveti'l-Kalb*

Kalp katılaşmasını meydana getiren faktörler ve bunların nasıl giderilebileceğini anlatan bir risâledir.²⁵⁰

7- *Sadakatü's-sır ve fadlühâ*

Gizli bir biçimde sadaka vermenin faziletiyle alakalı konuyu, âyet ve hadisler kapsamında ele almıştır.²⁵¹

VII- Diğer Eserleri:

1- *el-İlmâm fi fedâili beytillahi'l-harâm*²⁵²

2- *Tabakâtu Ashâbu'l İmâm Ahmed*²⁵³

3- *İ'râbü ümmi'l-kitâb*²⁵⁴

4- *İ'râbü'l-besmele*²⁵⁵

5- *el-İstîtân fîmâ ya'tesimü bihî el-abdü mine's-şeytân*²⁵⁶

6- *Mes'eletu's-sâlât yevme'l-cumu'ati ba'de'z-zevâli ve kable's-salât*²⁵⁷

²⁴⁵ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil** Cilt III, s. 5-39.

²⁴⁶ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 51.

²⁴⁷ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 287-312.

²⁴⁸ İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

²⁴⁹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 401-417.

²⁵⁰ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 1, s. 259.

²⁵¹ İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 435-439.

²⁵² el-Bâbânî, **Hediyetü'l-ârifîn**, Cilt 1, s. 528.

²⁵³ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 49.

²⁵⁴ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²⁵⁵ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 50.

²⁵⁶ İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

²⁵⁷ İbn Humeyd, **es-Sühübü'l-vâbile**, Cilt 2, s. 476.

7- *Sifatü'n-nâr ve sıfatü'l-cennet*²⁵⁸

8- *el-İstiğnâu bi'l Kur'ân*²⁵⁹

9- *el-Ehâdis ve'l-âsâru'l-mutezâide fî enne talâkı's-selâse vâhide*²⁶⁰

10- *Meşyaha*²⁶¹

11- *el-İlmâm fî fedâili beytillahi'l-harâm*²⁶²

Bazı araştırmalar yapmamıza rağmen İbn Receb'e atfedilen bu eserlere ulaşamadık. Bundan dolayı sadece eserlerin isimlerini zikretmekle yetindik.

1.2.5. İbn Receb'in Kişiliği ve Vefatı

İbn Receb'ten bahseden kaynaklar, onun övünülecek bir ahlâka sahip olduğunu belirtmektedir. İbn Hacer, onu teheccüde devam eden ibadet ehli biri,²⁶³ İbn Nâsirüddîn ed-Dımaşkî de İbn Receb için ibadet ehli âlimlerden ve zâhid imamlardan biri olduğunu belirtmektedir.²⁶⁴ İbn Humeyd ise onun hakkında hafız, ülema, zâhid ve büyük imamlardan birisi olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁵ İbnü'l-İmâd da İbn Receb'in insanlara faydalı öğütler verdiğini, bu sayede insanların kalplerinin muhabbetle ona meylettğini ve birçok faydalı eser telif ettiğini söylemektedir.²⁶⁶ İbn Haccî de hadiste bulunan illetler ve rivâyet tariklerini bilme hususunda İbn Receb, devrinin en bilginidir demektedir.²⁶⁷ İbn Receb, dünyevî işlere önem vermeyen bir kişilik olarak tanınmıştır. Devrindeki yöneticilerle, şahsi menfaat temin etmek amacıyla ilişki kurmaktan kaçınmıştır. Hayatı ilimle dolu olan İbn Receb alçak gönüllü, zâhid bir kişi olarak nitelenmiştir.

²⁵⁸ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 51.

²⁵⁹ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 51.

²⁶⁰ İbnü'l-Mibred, *el-Cevheru'l-munaddad*, Cilt 1, s. 50.

²⁶¹ İbn Hacer, *ed-Düreru'l-kâmine*, Cilt 3, s. 109; İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 475.

²⁶² el-Bâbânî, *Hediyetü'l-ârifin*, Cilt 1, s. 528.

²⁶³ İbn Hacer, *İnbû'l-ğumr*, Cilt 1, s. 460.

²⁶⁴ İbn Nâsirüddîn, *er-Reddü'l-vâfir*, s. 106.

²⁶⁵ İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vâbile*, Cilt 2, s. 475-476.

²⁶⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 579.

²⁶⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Cilt 8, s. 580.

İbn Receb, 795/1393 senesinde receb ayında vefat etmiştir.²⁶⁸ Bazı kaynaklarda, ramazan ayında vefat ettiği geçmektedir.²⁶⁹ Dimaşk'ta bulunan Bâbu's-Sâğîr kabristanında, Hanbelî Mezhebi âlimi Ebül-Ferec Abdü'l Vâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin (486/1093) yanında defnedilmiştir.²⁷⁰

²⁶⁸ İbn Receb'in vefat yılı, kaynaklarda kesin olmakla beraber vefat ayı hakkında ihtilaf edilmiştir. İbnü'l-Mibred, Suyûtî, İbn Nâsirü'd-Dîn'e göre receb ayında vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Mibred, **el-Cevherü'l-munaddad**, Cilt 1, s. 53; Suyûtî, **Tabakâtu'l-huffâz**, s. 540; İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 107.

²⁶⁹ İbn Hacer ve Kehhâle'ye göre ramazan ayında vefat etmiştir. Bkz İbn Hacer, **İnbûu'l-ğumr**, Cilt 1, s. 461; Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, Cilt 5, s. 118. İbnü'l-İmâd'a göre Ramazan ayının dördüncü günü pazartesi gecesi Himyeriyye'de kiraladığı bahçede, vefat etmiştir. Ertesi gün de el-Bâbu's-Sâğîr kabristanına defnedilmiştir. Bkz. İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zehab**, Cilt 8, s. 580.

²⁷⁰ İbn Nâsirüddîn, **er-Reddü'l-vâfir**, s. 107; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 37.

1.3. RAVÂIU'T-TEFSİR ADLI ESER

İbn Receb, hayatta iken müstakil bir tefsir kitabı telif etmemiştir. O, âyetleri tefsir ederken hadislerden çokça nakiller yapması, onun sünnete verdiği ehemmiyeti ortaya koymuştur. Tefsirde ahkâm, akâid ve ahlâk çerçevesinde değerlendirmeler yaparken âyetlerden hemen sonra hadislere yer vermiştir. Dolayısıyla hadis kaynaklarından çokça nakil yapılarak tefsir, rivâyet yönünden zenginleştirilmiştir.²⁷¹

Kur'ân tefsirine dair bölümlerin bir araya toplanması nedeniyle *Ravâiu't-tefsîr*, tamamlanıp nihayete ermiş bir tefsir değildir. Dolayısıyla *Ravâiu't-tefsîr*, bütün tefsirlerde görülen her âyet ve sûre tefsirini içermemektedir.

2.1.1. Eserin İsmi ve Telif Şekli

İbn Receb el-Hanbelî'nin fıkıh, hadis, akâid ve tasavvuf gibi farklı alanlarda te'lif ettiği eserlerinde, çeşitli maksatlarla Kur'ân-ı Kerîm'in âyet ve sûrelerini tefsir etmiştir. İbn Receb'in farklı eserlerinde muhtelif oranlarda dağılmış olan bu tefsir açıklamalarını, muhakkik Ebû Muaz Târık b. İvazillâh b. Muhammed bir araya getirerek bir derleme yapmıştır. Muhakkik, oluşturduğu bu derlemeye tefsir harikaları: İbn Receb el-Hanbelî'nin tefsirinin toplanması anlamına gelen *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmi'u li-Tefsîri'l-İmam İbn Receb el-Hanbelî* ismini vermiştir.²⁷² Tamamı iki ciltten müteşekkil olan bu tefsirin, 1991 yılında Riyad'da ilk basımı yapılmıştır.²⁷³ Müfessirimizin tefsir açıklamalarının toplandığı bu eser, *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî* adıyla tanınmaktadır.

Ravâiu't-tefsîr'in mukaddime bölümünde, bu eser oluşturulurken istifade edilen elliye yakın eserin adı, muhakkik ve yayınlayan yayınevi isimleriyle birlikte verilmektedir.²⁷⁴ Çalışmamıza bunların detayları yerine ileriki başlıklarda tefsirde kaynak olarak kullanılan eserler, "Eserin Kaynakları" bölümünde detaylı aktarılacaktır.

2.1.2. Aidiyeti

Ravâiu't-tefsîr adlı eserin muhakkiki Târık b. İvazillâh, tefsirin önsöz bölümünde bazı seçkin kimselerin Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerinden tefsirle alakalı bölümleri bir araya getirme çalışmalarını,

²⁷¹ Örneğin bkz. İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 541-543.

²⁷² İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 13.

²⁷³ Abdullah Karahan, *İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri*, s. 19.

²⁷⁴ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 14-18.

kendisine örnek aldığını belirtmektedir. Böylece kendisinin de İmam İbn Receb'in elliye yakın eserinden, tefsirle alakalı bölümlerini bir araya getirdiğini söylemektedir. Muhakkik, tefsirle ilgili derlemeleri yaparken kimisi İbn Receb'in eseri olan *Fethu'l-Bârî* gibi hacimli bir eserden istifade ederken kimisi de O'na ait küçük bir risâle olabilmektedir.²⁷⁵

Dolayısıyla muhakkik, müellifin eserleri içerisine muhtelif oranlarda dağılmış olan âyet ve sûre tefsirlerini derleyip bir araya getirerek *Ravâiu't-Tefsîr el-Câmiu li-Tefsîri'l-İmam İbn Receb el-Hanbelî* adlı eseri oluşturmuştur.²⁷⁶

2.1.3. Eserin Özellikleri

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden *Ravâiu't-tefsîr* adlı eser, Ebû Muaz Târik b. İvazillâh b. Muhammed tarafından iki cilt olarak derlenmiştir. Eser, daha sonra İshak Doğan tarafından Türkçeye dört cilt halinde tercüme edilmiş ve Beka Yayınları tarafından 2019 yılında yayınlanmıştır.²⁷⁷ Biz de araştırmalarımızı yürütürken, bu tercümeden istifade ettik.

Müellif, eserinde âyetleri öncelikle âyetle tefsir etmektedir. Daha sonra ilgili âyetin gerek sebab-i nüzulü konusunda gerekse âyetin tefsiri hakkında, birçok hadisi eserine nakletmektedir. Dolayısıyla bu tefsirde, hadis kaynaklarından çok sayıda hadisin kullanılması ayrıca sahâbî ile tabiîne ait rivâyetlere yer verilmesi ve sıklıkla selef âlimlerinin görüşlerinin aktarılması, *Ravâiu't-Tefsîr*'in rivâyet ağırlıklı bir tefsir olduğunu göstermektedir.²⁷⁸

İbn Receb'in âyet ve hadisler hakkında yapmış olduğu lugavî tahliller, eserin dirâyet tefsiri özelliklerini yansıtmaktadır. Kelimeler üzerinde, sarf ve nahiv konularına girerek dilsel tetkikler yapmaktadır.²⁷⁹ Onun bu yöntemi takip etmesi, âyet ve hadislerin vermek istediği mesajların doğru anlaşılmasını önemseydiğini göstermektedir.

İbn Receb, tefsirinde nakletmiş olduğu hadisleri önemine binaen çoğunlukla senedli olarak nakletmiştir. Bazen senedlerin bir bölümünü veya tamamını hazfettiği de

²⁷⁵ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 12.

²⁷⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 13.

²⁷⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *İbn Receb Tefsiri –Ravâiu't-Tefsîr*, İshak Doğan (çev.), İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.

²⁷⁸ Aziz Karabulut, *Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, s. 40-41.

²⁷⁹ Bkz. İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 96-97.

görülmektedir. Eserde bulunan hadisleri, sened ve metin tenkidine tabi tutmuştur. Hadisin isnadında yer alan râvîleri, cerh ve ta'dil süzgecinden geçirmiştir.²⁸⁰

Tefsirde dikkat çeken önemli hususlardan birisi de ahkâmla alakalı konuların, eserde geniş bir yekûne sahip olmasıdır. İbn Receb, fikhî konuları işlerken Hanbelî mezhebinin görüşleriyle birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.²⁸¹ Yeri geldiğinde herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan, âyet ve hadislerden çeşitli konularda fikhî istinbâtlar yapmıştır.²⁸² Tefsirde fikhî konulara ağırlık verilmesi, eserin ahkâm tefsiri özelliklerini taşıdığına işaret etmektedir.²⁸³

Tefsirimizin öne çıkan diğer yönlerinden birisi de itikâdî ve tasavvufî konuların tefsirin birçok yerine yansımış olmasıdır. İbn Receb, bazı fırka ve ekollere çeşitli açılardan eleştiriler getirmiştir. Hariciler, Murcie ve Mutezile gibi ekollerin görüşlerini, geniş çerçevede ele alarak çürütmeye çalışmıştır. Bu fırkaların, dinî nasları arzularına göre te'vil ederek İslam'ın temiz inancını bozduklarını ileri sürmüş ve onları bid'at fikirleri çıkarmakla suçlamıştır.²⁸⁴ Mutezile ve Haricîlerin, büyük günah işleyenin imanlarının tamamen zayıf olacağını, bu yüzden ebedi olarak cehennemde kalacağına dair görüşlerinin de batıl bir görüş olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁵ Tasavvufî konuları ise zühd ve verâ kapsamında işlemiştir. Bu amaç doğrultusunda ilk dönem mutasavvıflarının birçok görüşünü, eserinde zikretmeyi uygun görmüştür.²⁸⁶

2.1.4. Eserin Kaynakları

İlimle her daim iç içe olan müelliflerin, bir eser kaleme alırken kendinden önce telif edilmiş eserlerden istifade etmesi mümkündür. Önceki eserlerden yararlanmak, ilmin ilerlemesi için de bir gerekliliktir. Ta ki yeni bilgiler, eskilerin üzerine inşa edilsin ve ilmi birikimler katlanarak yoluna devam edebilsin. Dolayısıyla İbn Receb de eserlerini telif ederken, doğal olarak evvel ki kitaplardan yararlanmıştı. Biz, bu başlık altında *Ravâiu't-tefsîr* bünyesinde toplanan ve müellifin tefsir açıklamalarını yaparken yararlandığı kaynakları, konularına göre tasnif etmeye çalışacağız.

²⁸⁰ Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 674.

²⁸¹ Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 160.

²⁸² Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr** Cilt 1, s. 125-126.

²⁸³ Fatma Büyüksirkeci, İbn Receb'in Tefsiri ve Metodu, s. 36.

²⁸⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 584.

²⁸⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 216.

²⁸⁶ Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 149.

I- Sahîh Kaynaklar

- 1- Müslim (ö. 261/875): *Sahîh-i Müslim*²⁸⁷
- 2- Buhârî (256/870): *Sahîh-i Buhârî*²⁸⁸
- 3- İbn Huzeyme (ö. 311/924): *es-Sahîh*²⁸⁹

II- Sünen Kitapları

- 1- Dârimî (ö. 255/869): *es-Sünen*²⁹⁰
- 2- Tirmizî (ö. 279/892): *Sünen*²⁹¹
- 3- İbn Mâce (ö. 273/887): *es-Sünen*²⁹²
- 4- Beyhakî (ö. 458/1066): *es-Sünenü'l-kübrâ*²⁹³
- 5- Ebû Dâvûd (ö. 275/889): *es-Sünen*²⁹⁴
- 6- Dârekutnî (ö. 385/995): *es-Sünen*²⁹⁵

III- Müsned Kitapları

- 1- Ahmed b. Hanbel (ö.241/855): *el-Müsned*²⁹⁶
- 2- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819): *Müsned*²⁹⁷
- 3- Bezzâr (ö. 292/905): *Keşfü'l-estâr*²⁹⁸
- 4- Bezzâr (ö. 292/905): *el-Bahrü'z-zehhâr*²⁹⁹

IV- Mu'cem Kitapları

- 1- Taberânî (ö. 360/971): *el-Mu'cemu'l-Kebîr*³⁰⁰

²⁸⁷ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 96.

²⁸⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 98.

²⁸⁹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 223.

²⁹⁰ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 32.

²⁹¹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 85.

²⁹² İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 94.

²⁹³ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 95.

²⁹⁴ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 110.

²⁹⁵ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 160.

²⁹⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 87.

²⁹⁷ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 184.

²⁹⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 216.

²⁹⁹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 140.

2- Taberânî (ö. 360/971): *el-Mu'cemu'l-Evsat*³⁰¹

3- Taberânî (ö. 360/971): *el-Mu'cemu's-Sağîr*³⁰²

V- Muvattâ, Müstedrek ve Zevâ'id Kitapları

1- Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö.405/1014): *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*³⁰³

2- İmam Mâlik (ö. 179/795): *Muvatta*³⁰⁴

VI- Muhtelif Hadis Kaynakları

1- Ebû Dâvûd (ö. 275/889): *el-Merâsîl*³⁰⁵

2- İbnü's-Sünnî (ö. 364/975): *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*³⁰⁶

3- Harâitî (ö. 327/939): *Fazîletü's-şükr*³⁰⁷

VII- Musannefler

1- İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849): *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*³⁰⁸

2- Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27): *Musannef*³⁰⁹

VIII- Tarih Kitapları

1- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071): *Târihu Bağdâd*³¹⁰

2- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Sîratu Abdulmelik b. Ömer b. Abdilaziz*³¹¹

3- İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894): *Men 'âşe ba 'de'l-mevt*³¹²

4- Buhârî (256/870): *et-Tarihu'l-Kebîr*³¹³

³⁰⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 81.

³⁰¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 146.

³⁰² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 27.

³⁰³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 102.

³⁰⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 186.

³⁰⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 220.

³⁰⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 270.

³⁰⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 647.

³⁰⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 84.

³⁰⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 158.

³¹⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 225.

³¹¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 572.

³¹² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 251.

³¹³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 296.

IX- Ahlâk, Vaaz ve Rekâik Kitapları

- 1- Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797): *Kitâbü 'z-Zühd ve 'r-rekâ 'ik*³¹⁴
- 2- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *ez-Züll ve 'l-inkisâr*³¹⁵
- 3- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *İstinşâku nesîmi 'l-üns min nefehâti riyâzi 'l-Kuds*³¹⁶
- 4- Zehebî (ö. 748/1348): *Siyeru a 'Lâmi 'n-Nübelâ*³¹⁷
- 5- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *İstinşâku nesîmi 'l-üns*³¹⁸
- 6- Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812): *Kitâbü 'z-Zühd*³¹⁹
- 7- İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894): *el-Ferec ba 'de 'ş-şidde*³²⁰
- 8- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *el-Fark beyne 'n-nasîha ve 't-ta 'yîr*³²¹
- 9- İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894): *el-Cû*³²²

X- Akîde Türü Hadis Kitapları

- 1- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *et-Tahvîf mine 'n-nâr*³²³
- 2- Beyhakî (ö. 458/1066): *Şuabu'l-İman*³²⁴
- 3- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Ahvalu 'l-Kubûr*³²⁵
- 4- Beyhakî (ö. 458/1066): *Delâilü 'n-Nübüvve*³²⁶
- 5- Beyhakî (ö. 458/1066): *Kitâbü 'l-Ba 's ve 'n-nüşûr*³²⁷
- 6- İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894): *Sıfatü 'l-cenne*³²⁸

³¹⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 9.

³¹⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 28.

³¹⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 62.

³¹⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 70.

³¹⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 73.

³¹⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 507.

³²⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 533.

³²¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 275.

³²² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 496.

³²³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 103.

³²⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 129.

³²⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 32.

³²⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 500.

³²⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 542.

XI- İlel, Ricâl ve Usûl Türü Eserler

- 1- Müslim (ö. 261/875): *İlelu Müslim*³²⁹
- 2- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449): *Tağlîku't-ta'lik*³³⁰
- 3- İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938): *el-Cerh ve't-Ta'dîl*³³¹
- 4- İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938): *İlelü'l-hadîs*³³²
- 5- İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071): *Câmiu Beyâni'l-İlm*³³³

XII- Hadis Şerh Kitapları

- 1- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449): *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*³³⁴
- 2- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Fethu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*³³⁵
- 3- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Şerhu Hadîsi Lebbeyk Allahumme Lebbeyk*³³⁶
- 4- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Letâifu'l-Mearif*³³⁷
- 5- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*³³⁸
- 6- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Şerh-u Hadis-u Şeddâd b. Evs*³³⁹
- 7- Hattâbî (ö. 388/998): *A'lâmü'l-İ'lâmü'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*³⁴⁰
- 8- İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071): *et-Temhîd*³⁴¹
- 9- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Sadakatu's-Sırr ve Fadluha*³⁴²
- 10- Begavî (ö. 516/1122): *Şerhu's-Sünne*³⁴³

³²⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 543.

³²⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 112.

³³⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 212.

³³¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 296.

³³² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 407.

³³³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 455.

³³⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 70.

³³⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 97.

³³⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 105.

³³⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 107.

³³⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 108.

³³⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 131.

³⁴⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 167.

³⁴¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 187.

³⁴² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 195.

- 11- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Nûrû'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li'bn 'Abbâs*³⁴⁴
- 12- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Şerh-u Hadisu Ammâr b. Yâsir*³⁴⁵
- 13- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Şerh-u Hadisu Mâ Zi'bânî Câiân*³⁴⁶
- 14- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Şerh-u Hadisu 'İnne Eġbeta Evliyâ*³⁴⁷
- 15- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998): *Me'âlimü's-Sünen*³⁴⁸
- 16- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Şerhu hadîsi: Yetbeu'l-meyyite selâs*³⁴⁹

XIII- Tefsir Kitapları

- 1- Taberî (ö. 310/923): *Câmiu'l-Beyân*³⁵⁰
- 2- İbn Kesîr (ö. 774/1373): *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*³⁵¹
- 3- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Risaletu Tefsîru Sûreti'n-Nasr*³⁵²

XIV- Fıkıh Türü Kaynaklar

- 1- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel (ö. 266/880): *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*³⁵³
- 2- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Nüzhetü'l-esmâ*³⁵⁴
- 3- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *er-Redd alâ men ittebea ġayra'l-mezâhibi'l-erba'a*³⁵⁵
- 4- İbn Receb el-Hanbelî (795/1393): *Ahkâmu'l-Harac*³⁵⁶

³⁴³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 203.

³⁴⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 579.

³⁴⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 621.

³⁴⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 278.

³⁴⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 279.

³⁴⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 431.

³⁴⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 623.

³⁵⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 76.

³⁵¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 112.

³⁵² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 653.

³⁵³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 211.

³⁵⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 80.

³⁵⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 606.

³⁵⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 395.

XV- Muhtelif Hadis Kaynakları

- 1- İbn Adî (ö. 365/976): *el-Kâmil fî du‘afâ‘i‘r-ricâl*³⁵⁷
- 2- Ukaylî (ö. 322/934): *ed-Du‘afâ‘ü‘l-kebîr*³⁵⁸
- 3- İbn Hibbân (ö. 354/965): *Kitâbü‘l-mecrûhîn*³⁵⁹
- 4- İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071): *et-Temhîd*³⁶⁰

XVI- Siyer ve Tabakât Kitapları

- 1- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî (ö. 430/1038): *Hilyetu‘l-Evliyâ*³⁶¹
- 2- Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî (ö. 277/890): *el-Ma‘rife ve‘t-târîh*³⁶²
- 3- İbn Ebû Ya‘Lâ (ö. 526/1131): *Tabakâtü‘l-Hanâbile*³⁶³
- 4- İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393): *Tabakâtü‘l-Hanâbile*³⁶⁴
- 5- Dârekutnî (ö. 385/995): *el-Mü‘telif ve‘l-muhtelif*³⁶⁵
- 6- İbn Sa‘d (ö. 230/845): *et-Tabakâtü‘l-kübrâ*³⁶⁶

XVII- Diğer Kaynaklar

- 1- Firyâbî, Ca‘fer b. Muhammed (ö. 301/913): *Sıfatü‘l-münâfik*³⁶⁷
- 2- Muhammed b. Nasr el-Mervezî (294/906): *Ta‘zîmü kadri‘s-salât*³⁶⁸
- 3- Muhammed b. Nasr el-Mervezî (294/906): *Kıyâmü‘l-leyl*³⁶⁹
- 4- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903): *Mesâ‘il-u Abdullah*³⁷⁰

³⁵⁷ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 231.

³⁵⁸ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 231.

³⁵⁹ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 231.

³⁶⁰ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 353.

³⁶¹ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 81.

³⁶² İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 211.

³⁶³ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 20.

³⁶⁴ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 36.

³⁶⁵ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 708.

³⁶⁶ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 462.

³⁶⁷ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 212.

³⁶⁸ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 215.

³⁶⁹ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 2, s. 26.

³⁷⁰ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 493.

1.4. DEĞERLENDİRME

Müellifin doğumuna yakın Müslüman coğrafyasında Moğol ve Haçlı felaketlerinin yaşanması halkı, dönemin en istikralı devleti olan Memlûk ülkesine göç etmesine sevk etmiştir. Felaketten kaçarak Memlûk Sultanlığına hicret eden halk arasında âlimlerin olması, bu ülkede ilmî hareketlerin oluşmasına ve fikrî düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Memlûklerde birçok ilimde ilerleme kaydedilirken, kelâm ve felsefe gibi ilim dallarında bir durağanlaşma gözlemlenmiştir. Bu ilimlerin arka planda kalmasında, ülke idarecilerinin ve onlar üzerinde etkili olan âlimlerin etkisinin olduğu görülmektedir. Zira dönemin âlimleri, idareciler vasıtasıyla Sünnî mezhep ve akîde kollarını toplumda yaygınlaştırmayı hedeflemişlerdir. Fakat toplumdaki Şî ve Bâtınî fikirlere sahip kesimlerin kendilerini gizleyerek faaliyetlerini yer altına indirmesi, hedeflenen yaygınlaştırmayı akimete uğrattığını söylemek mümkündür.

İbn Receb'in hocalarının genelinin Hanbelî mezhebinden olması ve eserlerindeki muhteviyattan anlaşılacağı üzere, selef-i sâlihinin görüşlerini önceleyen bir ilmî metoda sahip olmuştur. Farklı hocalardan aldığı eğitimler sayesinde müellif, çok yönlü bir âlim haline gelmiştir. Kitap telif ederek farklı alanlarda birbirinden değerli eserler meydana getirmesi onun, velûd bir müellif olduğunu göstermiştir.

Eserlerine bakıldığı zaman bunların ekseriyetinin, hadis alanında telif edilen kitaplardan oluştuğu gözlemlenmektedir. İbn Receb, yaşadığı dönemdeki âlimlerin genel teamülüne uyarak hadis şerhçiliğine yönelmiştir. Hadislere getirdiği orijinal yorumlarıyla hadis alanında, iyi bir şârih olduğunu kanıtlamıştır.

Fıkhî konularda naklettiği görüşler arasında tercihini çoğunlukla mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'den yana kullanması, dikkat çeken önemli noktalardan biridir. Bu tamamen ondan farklı görüş sergilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Yeri geldikçe İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim'in görüşlerini, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine tercih ettiği bilinmektedir. "Tek seferde üç talâkın hükmü" konusunda İbn Teymiyye ve

İbn Kayyim'den farklı görüş irad etmesi, mezhep içerisinde tatsızlığa sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı müellif, daha sonraları bazı baskılara maruz kalmıştır.³⁷¹

Kitaplarında sıklıkla huşû, tevekkül ve zühd konularını kaleme alması, eserlerine vaaz üslubunu hâkim kılmıştır. Bugün bile eserlerinin çoğunun, vaaz ve irşatta kullanılabilir düzeyde olduğu görülmektedir. İbn Receb hakkında âlimler olumlu kanaatlerini dile getirmiş; onu genellikle muhaddis, âlim, zâhid ve ibadet ehli olarak nitelemişlerdir.

³⁷¹ Aziz Karabulut, Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi, s. 35-36; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 41-42.

İKİNCİ BÖLÜM

RAVÂIU'T-TEFSİR'İN SENED VE METİN TENKİDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Cenâb-ı Hak insanı, âlemdeki bütün mahlûkat içinde en üstün varlık olarak yaratmıştır. Yaratılıştan sonra da onu yalnız bırakmamıştır. Ona, doğruyu ve hidâyeti elçileri vasıtasıyla göstermiştir. Elçilerin sonuncusu olan Hz. Muhammed (s.a.s.) de diğer elçiler gibi Allah'ın emir ve yasaklarını, insanlara tebliğ etmiştir. Hz. Peygamber, Kur'an'ın ilk müfessiri olarak; âyetleri insanlara tebliğ ve tebyin ederek tefsir etmiştir. Böylece Yüce Allah'ın vermek istediği mesajı, doğru bir şekilde insanlara aktarmıştır. Dolayısıyla âyetlerin doğru tefsir edilmesi, ancak Hz. Peygamber'in hadisleriyle mümkün olabilmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra O'nun varisleri olan âlimler, Kur'an-ı Kerîm'in doğru anlaşılması için çeşitli tefsirler kaleme almıştır. Oluşan bu tefsirler sayesinde, âyetlerin içerisindeki muğlaklıklar giderilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda çabalayan âlimlerden birisi de İbn Receb el-Hanbelî'dir. O, âyetleri hadisler ışığında tefsir ederek, murâd edilen doğru mesajı insanlara ulaştırmaya gayret etmiştir.

2.1. SENED TENKİDİ

Kur'an'dan sonra dinimizin ikinci teşrî konumundaki hadislerin sahîhliğinin korunması, önem arz etmektedir. Bu amaç için âlimlerimizin gayretleri neticesinde, İslamî literatüre has isnad sistemini geliştirmişlerdir. İsnad/sened sözcüğü kelime anlamı; sığınak ve dayanak manasına gelir.³⁷² Terim olarak; bir hadisi râviler zincirini zikrederek Hz. Peygamber'e nispet etmeye denir.³⁷³ İsnadın önemi hakkında İbn Sîrîn (ö. 110/729): “Bu ilim dindir, dinini kimden aldığına dikkat et” demiştir. Süfyan es-Sevrî ise (ö. 161/778): “İsnad mü'minin silahıdır.” demek suretiyle isnadın

³⁷² Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyîsi'l-lüğa**, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979, 3/105; Fikret Karaman, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, 2006, s. 589-590.

³⁷³ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 33.

ehemmiyetini vurgulamışlardır.³⁷⁴ Müellifin, hadislerin isnadı hakkındaki tespitlerini çeşitli başlıklar adı altında ele alacağız.

2.1.1. İsnaddaki Tereddütlere Değinmesi

Tereddüt/yanılmak, bir zabt kusurudur. Hiçbir insan hata ve gafletten sâlim değildir. Muhaddislere göre hadis râvilerinde yanılma kusurunun hiç olmaması ya da çok az olması gerekmektedir.³⁷⁵ Hadislerde oluşan tereddütler, isnadda olabileceği gibi rivâyet metninin içerisinde de olabilir.

İbn Receb, tefsirinde isnadda oluşan tereddütleri belirtmiştir. Bilhassa hadislerin merfûluk³⁷⁶ durumunun tespitini önemsemiştir. Örneğin onun tefsirinde aktardığı; Cehennem tabakaları ve tabakalarında bulunan ahvâlin anlatıldığı, Hâkim'in tahriç ettiği uzunca hadisin başlangıç bölümü şöyledir:

قال ابن وهب: أخبرني عبد الله بن عياش، أخبرني عبد الله بن سليمان عن دراج عن أبي الهيثم، عن عيسى بن هلال الصدفي، عن عبد الله بن عمرو، قال: قال رسول الله - ﷺ -: «إن الأرضين بين كل أرض إلى التي تليها مسيرة خمسمائة سنة»

İbn Vehb (ahberenî) → Abdullah b. Ayyaş (ahberenî) → Abdullah b. Süleyman ('an) → Derrâc ('an) → Ebi'l Heysem ('an) → İsa b. Hilâl es Sadeî ('an) → Abdullah b. Amr rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu. “*Şüphesiz ki her bir arz ve ondan sonraki arasında beş yüz senelik bir mesafe vardır*”³⁷⁷

Hâkim, *müstedrek*'te bu hadisi rivâyet ettikten sonra hadisin devamında şunu söylemektedir: Râvîlerden biri olan Ebû's Semh (Ebi'l Heysem), İsa b. Hilâl es Sadeî'den rivâyeti konusunda teferrüde (teke) düşmüştür. Yahya b. Mâin (ö. 233/848), bu râvînin adîl olduğunu söylemektedir. Hâkim, ayrıca hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahîh olduğunu söyleyerek, *Sahîhayn*'da tahriç edilmediğini de ifade etmektedir.³⁷⁸ İbnü'l-Mülakkın ise hadisin merfû olduğunu söylemekle beraber, münker

³⁷⁴ Salih Karacabey, **Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları**, Bursa: Emin Yayınları, 2016, s. 110.

³⁷⁵ Salih Karacabey, **Hadis Tenkidi**, s. 194.

³⁷⁶ Merfû Hadis: Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrirleri ifade eder. Bkz. Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 135.

³⁷⁷ Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim, **el-Mustedrek ala's-Sahihayn**, thk. Mustafa Abdulkadir Âtâ, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422, IV, 636, (h.no:8756); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 102.

³⁷⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, **el-Mustedrek**, IV, 636, (h.no:8756).

bir rivâyet olduğunu söylemektedir. Râvîlerden Abdullah b. Ayyaş'ı, Ebû Dâvûd zayıf kabul ederken Müslim, sikâ kabul etmektedir. Râvîlerden birisi olan Derrâc ise çok sayıda münker³⁷⁹ rivâyette bulunmuştur.³⁸⁰

İbn Receb ise Abdullah b. Amr'ın rivâyet ettiği hadisin, kesinlikle merfû olmadığını söylemiştir. Dolayısıyla merfûluk hususunda hata yapıldığını belirterek, hadis için “muhtemelen mevkuftur”³⁸¹ demektedir. Ayrıca mezkûr hadise benzer bir sözün, Âta b. Yesâr ve Ka'b tarafından da rivâyet edildiğini söylemektedir.³⁸² Müellifin bahsettiği benzer sözü bulmak için yaptığımız araştırmalar neticesinde, İbnü'l-Cevzî'nin telif ettiği *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde, benzer sözün Kâ'b el-Ahbâr'dan (ö. 32/652-53 [?]) maktû bir şekilde rivâyet edildiğini tespit etmiş olduk.³⁸³

Bu hadisle ilgili tespit ettiğimiz ikinci bir husus ise, müellifin aktarmış olduğu hadisin rivâyet senedinde *عبد الله بن عياش، أخبرني عبد الله بن سليمان* / Abdullah b. Ayyaş (ahberenî) edâ sîğasıyla Abdullah b. Süleyman'dan rivâyet ettiğini görmekteyiz. Oysa yaptığımız araştırmalar neticesinde, hadisin geçtiği kaynakta *حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ* / haddesenî edâ sîğasının kullanıldığını³⁸⁴ tespit etmekteyiz. Bu durumda müellifin, mütekaddimûn dönemindeki bazı âlimlerin yaptığı gibi³⁸⁵ haddesenî ve ahberenî sîğalarını, müteradif anlamda³⁸⁶ gördüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla her iki lafzın da semâya işaret etmesi ve aynı tahammül yollarında birleşmesi sebebiyle müellifin “haddesenî” sîğası yerine, “ahberenî” sîğasını tercih ettiğini düşünmekteyiz.

³⁷⁹ Zayıf râvînin, kendisinden daha sikâ olan râvîye aykırı bir tarzda rivâyet ettiği hadislere denir. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 210.

³⁸⁰ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehbî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*, thk. Abdullah Hamed el-Lahîdân-Sa'd b. Abdullah b. Abdülkâdir, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1411, Cilt 7, s. 3554.

³⁸¹ Mevkuf Hadis: Hadis terimi olarak; sahâbenin söz, fiil ve takrirleri hakkında rivâyet edilen haberlere denir. Bkz. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 137.

³⁸² İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 102-103.

³⁸³ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî el-Kureşî, *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Âta, Mustafa Abdulkadir Âta, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1415, Cilt 1, s. 173.

³⁸⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, IV, 636, (h.no:8756).

³⁸⁵ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hasan-ı Basrî, Süfyân b. Uyeyne, Zührî gibi âlimler, “haddesenâ” ile “ahberenâ” edâ sîğalarının semâ ve kıraat metotlarına delâletleri bakımından anlamlarının müteradif olduklarını belirtmişlerdir. Bkz. Ahmet Yücel, “İhbâr”, Cilt 21, İstanbul: *DİA*, 2000, s. 528-529.

³⁸⁶ Mâna ile rivâyetin yapılmasını câiz gören muhaddisler, hadis kitaplarından rivâyet edilmesi dışında bu iki lafzın birbirinin yerine kullanılabileceği görüşündedir. Daha geniş bilgi için bkz. Erdinç Ahatlı, “Tahdîs”, Cilt 39, İstanbul: *DİA*, 2010, s. 391-392.

Konuyla ilgili ikinci bir örnek ise *Süneni'd-Dârekutnî*'de İbrahim b. Tahman'nın Husayn'dan, O'da Ebû Mâlik yoluyla Ammâr b. Yasir'den rivâyet edilen hadisin merfûluğu konusundaki tereddütleri ise İbn Receb şöyle aktarmaktadır:

«يا عَمَّارُ إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ أَنْ تَضْرِبَ بِكَفَيْكَ فِي التُّرَابِ، ثُمَّ تَنْفُخَ فِيهِمَا ثُمَّ تَمْسَحَ بِهِمَا وَجْهَكَ وَكَفَيْكَ إِلَى

الرُّسْعَيْنِ»

Hz. Peygamber (s.a.s.) Ammâr b. Yasir'e şöyle buyurdu: “*Ey Ammâr, ellerini toprađa vurman sonra onlara üfleyip yüzünü ve bileklerine kadar ellerini meshetmen yeter.*”³⁸⁷

Dârekutnî, hadisi zikrettikten sonra devamında şunları demektedir: Ebû Mâlik'in Ammâr b. Yasir'den hadis dinlemesi şüphelidir. Bu hadisi Seleme b. Küheyl, Ebû Mâlik'ten, O'da İbn Ebzâ yoluyla Ammâr'dan rivâyet etmiştir. İbrahim b. Tahman dışında Husayn'dan, bu hadisi merfû olarak rivâyet eden kimse yoktur. Bu aynı zamanda Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Zâide b. Kudâme'nin de (ö. 161/777) görüşüdür.³⁸⁸ Bu âlimler, mezkûr hadisi Husayn ve Ebû Mâlik yoluyla Ammâr b. Yasir'den mevkûf olarak rivâyet etmişlerdir.³⁸⁹ İbn Receb, Ebû Hatim'in de (ö. 277/890) bu râvînin Ammâr'dan hadis dinlemiş olmasını mümkün gördüğünü söylemektedir.³⁹⁰ Ebû Hatim'in bu sözü, tereddüt içermekte olup dinlemenin kesin olmadığını göstermektedir. Bu râvînin kimliği hakkında müellif, şu bilgileri vermektedir: Ebû Mâlik, Gıfar kabilesindedir. Ebû Zür'a'ya (ö. 264/878) bu râvînin isminin ne olduğu sorulduğunda isminin belirtilmediğini, Beyhâkî'ye göre ise isminin Habib b. Suhban olduğunu ifade etmektedir. İbn Receb, Beyhâkî'nin bu görüşünün tartışmalı olduğunu belirtir. Ona göre Habib b. Suhban, Ebû Mâlik el-Kâhilî el-Esedî'dir.³⁹¹

Râvînin kimliği hakkındaki tereddütler, tefsirde geçmektedir. Ancak bunların çok fazla bir yeküne sahip olmadığını müşahede etmekteyiz. Râvî hakkındaki tereddütler;

³⁸⁷ Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer, **Sünenü'd-Dârekutnî**, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1424), I, 338, (h.no: 701); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 407.

³⁸⁸ Dârekutnî, **Sünen**, I, 338, (h.no: 701); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 407-408.

³⁸⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 407.

³⁹⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 408.

³⁹¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 408.

çoğunlukla râvînin kimliği,³⁹² ismi³⁹³ ve nisbesiyle³⁹⁴ alakalı bilgiler olmakla birlikte bazen de râvînin sikâliği³⁹⁵ hakkındaki tereddütleri kapsayabilmektedir.

Hadisi rivâyet eden râvîlerden kaynaklı olarak hadis metinlerinde oluşan tereddütleri de müellifimiz belirtmiştir. Bu tereddütün, kimden kaynaklandığı konusunda bilgi vermeye çalışmıştır. Berâ'nın rivâyet ettiği hadis, konuya örneklik teşkil etmektedir. Şöyle ki:

“(Hz. Peygamber) On altı -veya on yedi ay- Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı.”³⁹⁶

İbn Receb'e göre metinde geçen süreyle alakalı tereddütün sahâbî râvîsi Berâ'dan kaynaklı oluşan bir şüphe olduğuna, hadisin işaret ettiğini belirtmektedir.³⁹⁷

Hadis kaynaklarında merfû olarak rivâyet edilmiş hadisleri değerlendirmeye tabi tutan İbn Receb, yeri geldiğinde ilgili hadisin merfûluğu hususunda hata edildiğini veya bu konuda bazı tereddütlerin oluştuğunu zikretmiştir.³⁹⁸ Tereddütlerin kapsamını, ittisal bakımından merfûlukla sınırlı tutmamıştır.³⁹⁹ Aynı şekilde isnadda yer alan râvîlerin kimlikleri ve hadis metnindeki lafızlara kadar oluşan şüpheleri, titizlikle tespit etmeye çalışmıştır. Hadisin isnadında veya metninde oluşan şüpheleri, âlimlerin görüşlerinden yardım alarak gidermeye çalışmıştır.

2.1.2. İsnadda Bulunan Tedlisi Açığa Çıkarması

Tedlis, sözlükte “bir şeyin kusurunu örtmek, gizlemek” mânâsındadır. Terim mânâsı da; râvînin görüşmediği veya görüştüğü hocasından hadis işitmediği halde, ondan hadis işitmiş gibi rivâyet yapmasıdır. Bu tedlisi yapan râvîye, müdellis denir. Bir râvînin görüşmediği ya da görüşüp te hadis almadığı hocasından, hadis işittiği zannını

³⁹² Örneğin bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt1, s. 68.

³⁹³ Örneğin bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 648.

³⁹⁴ Örneğin bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 121, 408.

³⁹⁵ Örneğin bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 238.

³⁹⁶ Buhârî, **İman**, 31; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 117.

³⁹⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 117.

³⁹⁸ Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 102-103.

³⁹⁹ Bkz. İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 408.

uyandıracak biçimde rivâyet ettiği hadislerdir. Bunu yapan râvî, yalancı konumuna düşmektedir. Bu vasıfla cerh edilen râvînin bütün rivâyetleri red edilir.⁴⁰⁰

Buhârî'nin rivâyet ettiği hadisin isnadında yer alan râvînin tedlisi hakkındaki görüşleri müellif, şöyle aktarmaktadır:

وقال ابن أبي مريم: أَخْبَرَنَا يحيى بن أيوب: حَدَّثَنِي حُمَيْدٌ، قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسًا - بِهَذَا

“İbn Ebî Meryem dedi ki: Bize Yahya b. Eyyüb haber verip, dedi ki: Bana Humeyd rivâyet etti, dedi ki: Enes'in şöyle dediğini işittim.”⁴⁰¹

Buhârî, rivâyet ettiği hadisin Yahya b. Eyyüb tarikinden de rivâyet edildiğini belirterek bu isnadda bulunan Humeyd, Enes'ten semâya delâlet eden “سَمِعْتُ / işittim” edâ sîğasıyla rivâyet yapmıştır. İbn Receb'e göre Buhârî'nin ‘semi‘tü’ edâ sîğasıyla hadisi rivâyet etmesi, Enes'ten hadisi dinlediğine işaret etmektedir. İbn Receb de bu görüşte olup, Humeyd'in Enes'ten birçok hadis rivâyet ettiğini söylemektedir. Peşinden bu râvînin müdellis olduğuna dair farklı görüşler olduğunu belirterek, bu görüşleri şöyle açıklamaktadır: Hammad b. Seleme'ye (ö. 167/784) göre Humeyd'in Enes'ten rivâyet ettiği hadislerin çoğunu ondan dinlememiş, yalnızca Sâbit'in Enes'ten işittiklerini dinlemiştir. Şu'be'nin (ö. 160/776) bir rivâyetine göre Humeyd, Enes'ten yalnızca beş hadis dinlemiş, diğer bir rivâyetinde ise yaklaşık yirmi hadis dinlediğini belirtmektedir.⁴⁰²

İbn Receb'in ihtilaf edilen hadisler konusunda Buhârî'den yana tavır sergilemesi, onun *Sahîh-i Buhârî*'ye olan güvenini ortaya koymaktadır. Bazı âlimlerin râvî hakkındaki tedlis görüşlerini zikretmelerine rağmen Humeyd'in tedlisi konusunda Buhârî gibi düşünen İbn Receb'in, bu rivâyetin tedlisi konusunda şüphe etmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Humeyd'in Enes'le görüşüp, bu hadisi ondan bizzat dinlediği fikrini benimsemiştir.

Bazen râvî, hadis aldığı şeyhini tedlis ettiği görülmektedir. Şöyle ki:

⁴⁰⁰ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 180-182; Bünyamin Erul, “Tedlis”, Cilt 40, İstanbul: **DİA**, 2011, s. 262-264.

⁴⁰¹ **Buhârî**, Tefsiru Sureti'l-Bakara, 9; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 111.

⁴⁰² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, s. 111-112.

فُضَيْلُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ عَائِشَةَ بِنْتِ طَلْحَةَ، عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ، قَالَتْ: تُوَفِّي صَبِيًّا، فَقُلْتُ: طُوبَى لَهُ
عُصْفُورٌ مِنْ عَصَافِيرِ الْجَنَّةِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «أَوْ لَا تَدْرِينَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْجَنَّةَ وَخَلَقَ النَّارَ، فَخَلَقَ لِهَذِهِ أَهْلًا
وَلِهَذِهِ أَهْلًا»

Fudayl b. Amr → Âişe binti Talha → Âişe: “*Bir çocuk öldü. Ben ‘Ne mutlu ona! Cennet serçelerinden bir serçe!’ dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.): ‘Bilmez misin ki, cennet ve cehennemi yaratan Allah, onun için de bir grup bunun için de bir grup var etmiştir’ dedi.*”⁴⁰³

İbn Receb’e göre İmam Ahmed; Fudayl b. Amr’ın Âişe binti Talha’dan hadis rivâyet etmesini doğru bulmamış ve Fudayl’ın, Talha b. Yahya dışında herhangi birisinden hadis işitmiş olabileceğini zannetmediğini ifade etmektedir. İmam Ahmed’e göre Fudayl b. Amr, bu hadisi Talha b. Yahya’dan aldı. Ancak Fudayl, tedlis yaparak hadisi Âişe binti Talha’dan rivâyet etmiş gibi göründü demektir. İmam Ahmed’e göre Talha b. Yahya, münker hadis rivâyet eden bir râvîdir. İbn Maîn (ö. 233/848) ise Talha b. Yahya’nın güçlü bir râvî olmadığını ifade etmektedir.⁴⁰⁴ Fudayl b. Amr, mezkûr hadisi zayıf bir râvî olan şeyhi Talha b. Yahya’dan almış olmasına rağmen şeyhinin ismini gizlemiş ve böylece daha sikâ bir râvî olan Âişe binti Talha’dan hadis rivâyet etmiş gibi görünmüştür. Dolayısıyla zayıf olan bir hadisi, sahîh gibi göstererek tedlis yapma çabası içine girdiği anlaşılmaktadır.

Şehitlerin cennetteki konumunu anlatan hadiste ise metinde yapılan bir tedlis söz konusudur. Şimdi örneğimizi inceleyelim:

ابن إسحاق قال حدثني الحرث بن فضيل الأنصاري عن محمود بن أبيد الأنصاري عن ابن عباس قال: قال رسول الله - ﷺ -: «الشهداء على بارق، نهرٌ بباب الجنة، في قبة خضراء، يخرج عليهم رزقهم من الجنة بُقْرًا وعشياً»

İbn İshak → Hars b. Fudayl el-Ensârî → Mahmûd b. Lebîd el-Ensârî → İbn Abbas → Rasûlullah’ (s.a.s.): “*Şehitler, cennetin kapısındaki nehri aydınlattığı yerde, yeşil bir kubbenin içindedirler. Onlara sabah-akşam rızıkları verilir.*”⁴⁰⁵

⁴⁰³ Müslim, Kader, 6; İbn Hibbân, **es-Sahîh**, I, 348, (h.no: 138); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 238.

⁴⁰⁴ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 238.

⁴⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Müsned**, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kâhire: Darü’l-Hadîs, 1416, III, 93, (h.no: 2390); Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu’cemu’l-Evsât**, thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed,

İbn Receb'e göre bu hadis, sözü edilen nehrin cennetin dışında olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca hadis senedinde yer alan İbn İshak'ın da müdellis olduğunu söylemektedir. Ona göre bu râvî, hadisi açıkça ifade etmemiştir. Hadiste anlatılanların belki de şehitlerin geneli olduğunu, ruhları Arş'ta asılı kandillerde bulunanların ise şehitlerin önde gelenleri olduğunu belirtmektedir. Bu hadiste geçen şehitler ile kastedilen belki de karın ağrısı, taun ve boğulma gibi sebeplerle Allah yolunda öldürülmeden şehit olanlardır. Nitekim bu tür hastalıklardan ölen kimselerin, şehit sayılacağına dair bazı hadislerin olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁶ İbn Receb'in işaret ettiği, Allah yolunda şehit edilen ve şehitlerin önde gelenleri olarak nitelendirdiği kimselerin cennetteki konumlarını anlatan hadis şöyledir:

*“Şehidlerin ruhları, yeşil renkli kuşların içindedir. O kuşlar, cennette diledikleri gibi dolaşır sonra Arş'ta asılı bulunan kandillere geri dönerler.”*⁴⁰⁷

Rivâyetlerden görüleceği üzere İbn Receb, tedlis şüphesini araştırırken senedde yer alan râvîler üzerine yoğunlaşmış ve isnadın muttasıl olma durumlarını incelemiştir. Aynı şekilde, hadis metninde yer alabilecek olası tedlis şüphelerini de araştırmıştır. Bu tedlisi ortadan kaldıracak çözüm yollarına işaret ederek, hadisteki belirsizlikleri gidermeye çalışmıştır.

2.1.3. Râvîlerin Cerh ve Ta'dil Durumlarına Değinmesi

Sözlükte cerh kelimesi, maddî veya manevî şekilde “yaralamak” mânâsına gelir. Hadis ıstılahında ise dikkat sahibi ve güçlü bir hâfızaya sahip olan âlimin, fık- yalancılık gibi karakterlerin kendisinde bulunması ya da rivâyet ettiği hadislerde bulunan bazı kusurlardan dolayı rivâyetinin, sika râvîlerin rivâyetleriyle çelişmesi gibi nedenler sebebiyle râvî ve rivâyetlerinin terk edilmesini ifade eder. Ta'dil ise “râvîyi, rivâyetinin kabulünü gerektiren sıfatlarla nitelemek” anlamını taşır.⁴⁰⁸ Cerh ve ta'dil ilmi, sened metodunun ana omurgası olup Nebî'ye (s.a.s) isnad edilen söz, fiil ve

Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415, I, 45, (h.no: 123); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 231.

⁴⁰⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 231-232.

⁴⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, **el-Musannef**, IV, 223, (h.no: 19498).

⁴⁰⁸ Emin Aşıkutlu, “Cerh ve Ta'dil”, Cilt 7, s. 394-401; ayrıca bkz. İbrahim Kutluay, **İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dil**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, s. 44-45.

takrirlerin ona aidiyetinin teminatı mesabesindedir.⁴⁰⁹ Kaynaklarda cerh faaliyetinin Hz. Peygamber (s.a.s) zamanına kadar uzandığını görmek mümkündür. Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre Nebi (s.a.s) den izin isteyen bir adama “*Ona izin verin. O, kavmin en kötüsüdür*”⁴¹⁰ şeklindeki beyanatı, Hz. Peygamber’in hayatta iken birtakım kişileri cerh ettiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sahâbî ve tabiûn zamanında da hadislerin korunması maksadıyla râvîlerin cerh edilmesi, câiz görülmüş ve fiilî olarak ta uygulanmıştır.⁴¹¹ Râvîler, zabt ve adâlet hususlarında nitelikli bir kusura sahip olmaları halinde cerhe tabi tutulmuşlardır.⁴¹² Cerh edilen râvî, mecrûh durumuna düşer. Cerh sebebine bağlı olarak râvînin durumu değerlendirilir. Ağır bir kusur olması halinde, rivâyetlerinin tamamı red edilir.

Mezkûr bilgilerden sonra şimdi de İbn Receb’in hadislerin isnadında yer alan mecrûh râvîleri ve bunların cerh edilme sebeplerini, bu konuya yaklaşım tarzını örnekler üzerinde inceleyelim. Taberânî’nin tahriç ettiği hadiste, isnadda bulunan râvînin cerh durumunu İbn Receb açıklamaktadır:

مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ الْوَاقِدِيُّ، ثنا شُعَيْبُ بْنُ طَلْحَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرِ الصِّدِّيقِ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، عَنْ أَبِيهِ أَبِي بَكْرِ الصِّدِّيقِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «إِنَّمَا حَرُّ جَهَنَّمَ عَلَى أُمَّتِي كَحَرِّ الْحَمَامِ»

Muhammed b. Ömer Vakıdî → Şuayb b. Talha b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebû Bekir → Babasından → Onun babasından → Onun dedesinden → Ebû Bekir Siddîk → Rasûlullah’tan (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet etti: “*Cehennem’in ümmetimin üzerindeki sıcaklığı, hamamın sıcaklığı gibidir*”⁴¹³

Taberânî’nin Vakıdî’den rivâyet ettiği hadisi sened zinciriyle birlikte zikreden İbn Receb, bu isnadda yer alan Vakıdî’nin metrûk bir râvî olduğunu açıklamaktadır.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Yakup Koçyiğit, Hadis İlminde Cerh ve Ta’dil’in Eleştirisi Kültürüne Katkısı, ed. Mahsum Aytepe, Teceli Karasu, İstanbul: Ensar Neşriyat, **İslam Düşüncesinde Eleştirisi Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)**, 2019, Cilt 2, s. 484.

⁴¹⁰ Müslim, Birr, 22.

⁴¹¹ Uğur Erman, “Cerh Açısından Kadın Râvîler”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 24, (2019), ss. 989-1006, s. 995.

⁴¹² Halil İbrahim Turhan, “Bir Râvî/Rivâyet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı 1, (2018), ss. 299-335, Cilt 18, s. 300.

⁴¹³ Taberânî, **el-Mu’cemu’l-Evsât**, VI, 354, (h.no: 6603); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 674.

⁴¹⁴ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 674.

Diğer bir hadisin isnadında bulunan râvînin cerh durumunu ise müellif şu şekilde izah etmektedir:

ربيعة عن بن البيلماني عن النبي - ﷺ - أنه قتل رجلاً من أهل القبلة برجلٍ من أهل الذمّة، وقال: «أنا أحق من وفى بدمته»

Rebîa'nın İbnu'l Beylemânî'den rivâyet ettiği hadiste, Hz. Peygamber (s.a.s.) ehl-i zimmetten birisine karşın ehl-i kiblede birisini kısas ederek öldürmüş ve: “*Ben, onun hak ve borçlarını (zimmetini) korumaya en lâyık kimseyim*” buyurmuştur.⁴¹⁵

İbn Receb'e göre bu hadis, zayıf ve mürsel bir hadistir. Hadisin zayıf olduğunu Dârekutnî, İmam Ahmed, İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899) söylemektedir. Dârekutnî'nin İbnu'l Beylemânî hakkındaki görüşünü, müellif zikrederek: “İbnu'l-Beylemânî, zayıf bir râvîdir. Onun mevsûl rivâyetleri bile delil gösterilmezken, mürsel rivâyetleri nasıl delil olacak?” demektedir.⁴¹⁶

Müfessirimiz, hadislerin senedinde bulunan ve meçhûl râvî diye tabir edilen kişileri de tespit etmeye özen göstermiştir.⁴¹⁷ Cehâletü'r-Râvî olarak da tabir edilen bu kelime, senedde yer alan bir râvînin kim olduğu hakkında bilgi sahibi olmamayı ifade eder. Cehâletü'r-Râvî hem râvînin şahsı-kimliği hem de hadis rivâyet ehliyeti hakkında tanınmamasını ifade eder. Râvînin tanınmamasının başlıca iki nedeni vardır. Belli bir râvîden hadis nakleden talebeleri, râvînin meşhur olduğu künyesi, lakabı yerine daha az bilinen ismi ve sıfatıyla rivâyet ettiği zaman, meçhûl râvî gibi müşkül bir durumun ortaya çıkması muhtemeldir. Râvînin tanınmamasının diğer bir sebebi ise az sayıda hadis aktarması ya da sadece bir kişinin kendisinden hadis alınmasıdır.⁴¹⁸

Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde geçen ve konuya örneklik teşkil edecek hadisi birlikte inceleyelim:

Cerir → Leys → Ka'b yoluyla Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadiste Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: “*İmam 'Gazaba uğramayanların, sapmayanların yoluna erişir.*”⁴¹⁹ âyetini okuyup bitirdiğinde, ‘*Amin*’ der.”⁴²⁰ Hadisin isnadında ismi

⁴¹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 57, (h.no: 15920); Dârekutnî, *Sünen*, IV, 157, (h.no: 3260); İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 433.

⁴¹⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 433.

⁴¹⁷ Bkz. İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 648.

⁴¹⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 106; İsmail Lütfü Çakan, “Cehâlet”, Cilt 7, İstanbul: *DİA*, 1993, s. 219.

⁴¹⁹ *Kur'ân*, el-Fâtiha, 1/7.

geçen Ka'b hakkında Ahmed b. Hanbel, onu tanımıyorum demiştir. Ebû Hatim ise bu kişinin, tanınmayan bir kimse olduğunu söylemiştir.⁴²¹

Taberânî'nin Zekeriya b. Selman yoluyla Said b. Mesruk'tan, O'da Enes'ten rivâyet ettiği hadiste bulunan meçhul râvî sebebiyle hadis, münkatı' durumuna düşmektedir. Şöyle ki:

Enes dedi ki: “*Kızı Zeynep vefat edince, Rasûlullah (s.a.s.) üzüldü, sonra sevindi. Biz: ‘Ey Allah’ın Rasûlü, daha önce sende görmediğimiz bir hâl gördük’ dedik. Rasûlullah (s.a.s.): ‘Zeyneb’i, onun zayıflığını ve mezarın onu sıkmasını hatırladım. Ancak bu ona kolay geldi. Buna rağmen insanlar ve cinler dışında her şeyin duyabileceği bir bağurmaya neden olan mezarın sıkıştırmasından kurtulamadı’ dedi.*”⁴²²

Bu hadisin isnadında yer alan Zekeriya b. Selman'nın meçhul bir râvî olduğu, Said b. Mesruk'un da Enes b. Mâlik'e yetişmediğine dair söylentilerin olduğunu belirten İbn Receb; zikredilen bu gerekçeler sebebiyle hadisin, münkatı' konumuna düştüğünü ifade etmektedir.⁴²³

İbn Receb, yeri geldiğinde haksız ithamlara maruz kalan râvîleri de savunmuş, onları ta'dil etmeyi bilmiştir. Râvîlerin, sözü edilen ithamlardan uzak olduğunu göstermek için farklı tariklerden hadisleri naklederek, onların haklılıklarını ispatlamaya çalışmıştır. Örneğin:

Ebû Vâil'in Abdullah b. Mes'ud'an rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “*Müslümana sövmek fısk, onu öldürmek küfürdür*”⁴²⁴

Mürchie fakihlerinden bazı kimselerin, bu hadisin rivâyetinden dolayı Ebû Vâil'i kınadığını belirten İbn Receb; Ebû Vâil'in şahsına yöneltilen ithamlardan uzak

⁴²⁰ Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, **Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî**, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404, II, 296, (h.no: 6411); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 68.

⁴²¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt1, s. 68.

⁴²² Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VI, 66, (h.no: 5810); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 371.

⁴²³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 371.

⁴²⁴ **Müslim**, İman, 28; Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâînî, **Müsned-i Ebû 'Avâne**, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî, Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, 1419, I, 35, (h.no: 65); İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, **Müsned-i İshak b. Râhûye**, thk. Abdülgafûr b. Abdülhak, Medine Münevvere: Mektebetü'l-İmân, 1412, I, 379, (h.no: 400); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 216.

olduğunu, aksine onun âdil-dürüst ve güvenilir bir kimse olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu hadisi, Sa'd b. Ebû Vakkas ve başkaları da Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivâyet ettiğini söyleyerek görüşünü desteklemektedir.⁴²⁵ Aynı hadis Sa'd b. Ebû Vakkas tarikiyle şöyle rivâyet edilmiştir: Ali b. Muhammed → Vekî' → Şerîk → Ebî İshâk → Muhammed b. Sa'd → Sa'd b. Ebû Vakkas → Rasûlullah (s.a.s.)⁴²⁶

İbn Receb'in hadis kaynaklarından naklettiği hadislerin isnadında bulunan râvîlerin cerh ve ta'dil durumlarını incelemesi onun, hadislerin sıhhatine verdiği önemi göstermektedir. Râvîleri tetkik ederken âlimlerin görüşlerini aktararak değerlendirme yapması, onların görüşlerine vakıf olduğunu göstermektedir. Hadis konusunda titiz bir âlim olan İbn Receb'in, naklettiği hadislerin çoğunda râvîler hakkında değerlendirmelerde bulunması; okuyucuyu farklı bir mecraya sürükleyerek adeta kendisini, cerh ve ta'dil ilminin derinliklerinde hissetmesini sağlamıştır.

2.1.4. Hadisleri Senedli veya Senedsiz Aktarması

Hicrî altıncı asırla beraber hadis kitaplarının yazımında, rivâyet senedleri hazıf⁴²⁷ edilmesine rağmen müellifimiz, eserlerine hadisleri aktarırken çoğunlukla senedli bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Nadir olsa da rivâyet senedlerini zikretmeden, sadece rivâyet metnini verdiği de olmuştur. Onun, senedleri zikretmemesinin gerekçelerini şu şekilde belirtmek mümkündür: Rivâyet ettiği hadislerin müttefekun aleyh kaynaklarında yer alması sebebiyle, hadis senedine olan güven ve sağlamlıktan dolayı sadece hadis metnini zikretmiştir. Örneğin:

عن النبي - ﷺ - : «تَعَسَ عَبْدُ الدِّينَارِ، تَعَسَ عَبْدُ الدَّرْهَمِ، تَعَسَ عَبْدُ الْقَطِيفَةِ، تَعَسَ عَبْدُ الْخَمِيصَةِ، تَعَسَ
وَأَنْتَ كَسَ، وَإِذَا شَبَّكَ فَلَا أَنْتَقَشَ»

⁴²⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 217.

⁴²⁶ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **Sünen-i İbn Mâce**, thk. Muhammed Fuad Abdulkâki, b.y.y.: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, t.y., Fiten, 4.

⁴²⁷ Ferhat Gökçe, "Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s. 445.

“Dinarın kulu helâk olsun, dirhemin kulu helâk olsun, kadifenin kulu helâk olsun, midesinin kulu helâk olsun! Helak olsun ve yüzüstü sürünsün! Ona diken batsın da çıkarana bulunmasın!”⁴²⁸

İbn Receb, bu hadisin Hz. Peygamber’den (s.a.s.) sahîh olarak rivâyet edildiğini belirtmektedir.⁴²⁹ Burada olduğu gibi hadisleri naklederken senedinde bulunan sahâbî râvîsi de olmak üzere isnadı zikretmeden, doğrudan hadis metnini aktarmıştır. Tefsirde, senedsiz hadis aktarımının yok denecek kadar az olduğu görülmektedir.

İbn Receb, bazen senedin bir bölümünü senedin önemini göstermek için özellikle zikretmiştir. Senedin geçtiği hadis kaynağına vurgu yapmak veya isnadın sahîh hadis kaynaklarının şartlarını taşıdığını belirtmek bazen de sıhhati hakkında muhaddislerin yaptığı konuşmalar, senedin ilgili bölümünü önemli kılmaktadır. Müellif, yaşadığı asra kadar hadislerin senedli bir şekilde temel hadis kaynaklarında muhafaza edilmesinden dolayı rivâyet senedlerini aktarırken çoğunlukla muhtasar bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Örneğin:

عَبْدُ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَابِطٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ:

Abdumelik b. Umeyr → Abdurrahman b. Sâbit → Amr b. Meymûn → Abdullah b. Mes’ud rivâyet ettiğine göre, İbn Mes’ud: “Yakıtı insanlarla taş olan ateşten sakının.⁴³⁰ âyeti için şunu dedi: ‘Bu taşlar kükürttten olup Allah kâfirler için yaratmıştır.’”⁴³¹ Hâkim, hadisin Buhârî ve Müslim’in şartlarına sahip olduğunu belirterek sahîh olduğunu söylemektedir.⁴³² Hâkim’in, *Müstedrek*’te tahriç ettiği hadiste senedin sıhhatine yapmış olduğu vurguyu İbn Receb nakletmiştir.⁴³³

Nu’mân b. Beşîr’in Hz. Peygamber’den (s.a.s.) rivâyet ettiği diğer bir hadiste ise: “Helâller belli ve haramlar da bellidir. Şüpheli işler bu ikisinin arasında vardır, çoğu

⁴²⁸ Buhârî, Cihad ve’s-Siyer, 69, (h.no: 2887); İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’an-i’l-Azîm**, thk. Sâmî Muhammed es-Selâme, Riyâd: Dâru’t-Taybe, 1418, Cilt 7, s. 310; İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdiselam el-Harrânî, **Mecmû’u’l-Fetâvâ**, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine Münevvere: Mecme’u’l-Melik Fehd, 1416, Cilt 10, s. 597; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 253.

⁴²⁹ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 253.

⁴³⁰ **Kur’ân**, el-Bakara, 2/24.

⁴³¹ Hâkim en-Nîsâbüri, **el-Müstedrek**, II, 535, (h.no:3827); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 101.

⁴³² Hâkim en-Nîsâbüri, **el-Müstedrek**, II, 535, (h.no:3827).

⁴³³ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 101.

insan onları bilmezler. Her kim bu şüpheli şeylerden korunursa, dinini ve namusunu temize çıkarmış olur. Kim de şüphelere dalarsa, harama düşmüş olur”⁴³⁴

İbn Receb’in hadisin sahîhliği konusunda ittifak olduğunu söylemesi,⁴³⁵ fikhî konuyu ihtiva eden bu hadisin şüpheye mahal bırakmayacak kadar ayırt edici bir isnada sahip olduğunu vurgulamaya dönüktür. Mezkûr hadisin, Buhârî ve Müslim’de rivâyet edilmesinden dolayı senedin tamamı yerine sadece sahâbî râvîsini zikretmiştir. Çünkü bu kaynaklarda geçen hadis isnadlarının, güvenilirlik bakımından en güvenilir isnadlar olması sebebiyle ayırt edici bir özelliğe sahip oldukları söylenebilir.

Müellif, İmam Mâlik’in Muvatta’da tahriç etmiş olduğu hadisi sened zincirinin tümüyle birlikte eserinde nakletmektedir.⁴³⁶

مَالِكٌ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَعْبٍ بْنِ مَالِكِ الْأَنْصَارِيِّ أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّ أَبَاهُ كَعْبَ بْنَ مَالِكٍ كَانَ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «إِنَّمَا نَسَمَةُ الْمُؤْمِنِ طَيْرٌ يَلْقَى فِي شَجَرِ الْجَنَّةِ، حَتَّى يَرْجِعَهُ اللَّهُ إِلَى جَسَدِهِ يَوْمَ يَبْعَثُهُ»

Mâlik → İbn Şihab → Abdurrahman b. Ka’b b. Mâlik → Ka’b b. Mâlik → Rasûlullah (s.a.s.): “Mü’minin ruhu, Allah’ın onu cesede geri döndüreceği kıyamet gününe kadar, cennet ağaçlarında asılı bir kuştur.”⁴³⁷

İbn Receb’in isnadın bütünüyle birlikte hadisleri eserinde nakletmesi, nadir olarak görülmektedir. Yaşadığı dönemde hadislerin geçtiği ana kaynaklarda, hadislerin isnadlarıyla birlikte bir bütün olarak bulunmasından dolayı buna gerek duymamış olabilir. Telif etiği eserin hadis dalında bir kitap olmaması, bunda etkisi olduğu düşünülebilir. Genelde isnadın bütünü zikretmeyerek okuyucunun dikkatini, hadisin vermek istediği mesaja odaklamak istediği de düşünülebilir. Ayrıca eserinde isnad zincirinin tamamını zikretmesi halinde, eserin hacminin büyüyeceği endişesinden dolayı da bunu uygun görmediğini düşünmekteyiz.

2.1.5. Seneddeki İhtilaflara Yaklaşımı

İbn Receb, âyetleri tefsir ederken birçok merfû hadisle birlikte çok sayıda mevkû⁴³⁸ ve maktû⁴³⁹ hadisi de nakletmiştir. Bu hadislerin senedinde, râvîlerin

⁴³⁴ Buhârî, İman, 40; Müslim, Mûsâkât, 20; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 84.

⁴³⁵ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 84.

⁴³⁶ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 243.

⁴³⁷ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, **el-Muvatta**, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Beyrût: Dâr-u İhyâ-i Turâsî’l-Arabî, 1406, I, 240, (h.no: 49); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 243.

kullandıkları edâ sîgalarını incelemiştir. Sorunlu râvî ve senedler hakkında, muhaddislerin görüşlerine yer vermiştir. Gerektiği yerlerde, kendi görüşünü de beyan ederek seneddeki ihtilafı gidermeye çalışmıştır. Önemine binaen bu konu, iki alt başlık altında ele alınacaktır.

2.1.5.1. Râvî İhtilaflarına Yaklaşımı

İbn Receb, âyetleri tefsir ederken naklettiği hadislerin senedinde bulunan râvîlerin durumları hakkındaki ihtilafları zikretmiştir. Bu ihtilafların çoğunun, râvîlerin rivâyet ehliyetleri hususunda olduğu görülmektedir. Örneğin, hadis senedinde bulunan râvîlerden birinin cerh durumu hakkındaki ihtilafı, İbn Receb şöyle dile getirmektedir:

Osman b. Sa'd, Enes b. Malik'ten şöyle rivâyet etti: “*Rasûlullah (s.a.s.) öğle namazında Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kılıyordu. Peşinden yüzünü kibleye (Kâbe'ye) doğru çevirdi.*”⁴⁴⁰

Hadisin senedinde yer alan Osman b. Sa'd hakkında çeşitli görüşler olduğunu dile getiren İbn Receb,⁴⁴¹ bu görüşlerin detayı hakkında bilgi vermemiştir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde mezkûr râvînin rivâyet ehliyeti hakkında ricâl âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), İbn Maîn ve Ebû Zur'a senedin râvîsi Osman b. Sa'd'ı zayıf kabul ederek tazîf etmişlerdir. Ebû Nuaym (ö. 430/1038) bu râvîyi sikâ kabul ederken, Ebû Hâtim de rivâyeti alınacak bir şeyh olduğunu belirterek onu ta'dil etmiştir.⁴⁴²

Şarkıcı kadınların alınıp-satılması veya şarkı söylemeleri hakkındaki hadisleri nakleden İbn Receb, senedde bulunan bazı râvîlerin rivâyet ehliyetleri hakkındaki ihtilafları da şöyle açıklamaktadır:

⁴³⁸ Sahâbenin söz, fiil ve takrirleri hakkında rivâyet edilen haberlerdir. Bkz. Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 137; Talat Koçyiğit, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Rehber Yayınları, 1992, s. 275; Abdullah Aydın, “Mevkûf”, Cilt 29, İstanbul: **DİA**, 2004, s. 437-438.

⁴³⁹ Tâbiînin söz ve fiilleri hakkında rivâyet edilen haberlerdir. Bkz. Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 139; Talat Koçyiğit, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, s. 255; Mehmet Efendioğlu, “Maktû”, Cilt 27, İstanbul: **DİA**, 2003, s. 457-458.

⁴⁴⁰ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, el-Basrî, **Müsned el-Bezzâr**, thk. Mahfûz Rahmân Zeynullah vd., Medine Münevvere: Mektebetu'l Ulûm vel Hikem, 1426, Cilt 13, s. 137; Heysemî, Nûreddîn Ali b. Ebû Bekir, **Keşfu'l Estâr an-Zevâid Bezzâr**, thk. Habîbu'l Rahman Â'zamî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1399, Cilt 1, s. 212; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 124.

⁴⁴¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 124.

⁴⁴² Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid**, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Beyrût: Dâru'l Kütâbü'l-Arabiyye, 1414, Cilt 2, s. 13.

عُبَيْدُ اللَّهِ بْنِ زَحْرٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ يَزِيدَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِي أَمَامَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: لَا تَبِيعُوا الْفَيِّنَاتِ، وَلَا تَشْتَرُوهُنَّ، وَلَا تَعْلَمُوهُنَّ، وَلَا خَيْرَ فِي تِجَارَةٍ فِيهِنَّ، وَتَمْنَهُنَّ حَرَامٌ، فِي مِثْلِ هَذَا أَنْزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ) إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Ubeydullah b. Zehr'in Ali b. Yezîd'den, O da Kasım'dan, O da Ebû Ümâme yoluyla Rasûlullah'tan (s.a.s.) şunu rivâyet eder: “Şarkıcılık yapan kadınları ne satın alın ne de onu satın, onlara şarkı ve türkü de öğretmeyin. Onların alım ve satımıyla ya da onların vasıtasıyla elde edilen parada hayır yoktur. Onların alım-satımından veya onların vesilesiyle kazanılan paralar haramdır. Bu ve benzeri işler hakkında (Kur'an'da): ‘İnsanlar arasında, bir bilgisi olmadığı halde Allah yolundan saptırmak için gerçeği boş sözlerle değişenler ve Allah yolunu alaya alanlar vardır. İşte alçaltıcı azâb bunlar içindir.’⁴⁴³ âyeti nâzil oldu”⁴⁴⁴

Bazı kaynaklarda Buhârî'ye bu hadisin sorulduğu, O ise ‘Ali b. Yezîd’in hadisleri zayıftır’ dediğini İbn Receb ifade etmektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin, hadisin diğer râvîleri olan Ubeydullah b. Zehr ve Kasım b. Abdurrahman'ı da sikâ kabul ettiğini belirtmektedir. Ona göre Ali b. Yezîd'in zayıflığı hakkında ittifak edilmemiştir. Müellif, bu râvînin sikâlığı hakkındaki âlimlerin görüşlerini şöyle sıralamaktadır: Ebû Müshir (ö. 218/833) “Onun hakkında hayırlı sözden başka bir şey bilmiyorum” der. İbn Adî (ö. 365/976) ise “O, salih bir kişidir. Ancak zayıf kişiler ondan rivâyette bulunmuş Dolayısıyla bu zayıf rivâyetlerin ondan geldiği düşünülmüştür” demektedir. Mezkûr hadisin, Ali b. Yezid'den birçok sikâ kimsenin rivâyet ettiğini belirterek İmam Ahmed'in şu hadisini örnek göstermektedir:⁴⁴⁵

Ferec b. Fudale'nin Ali b. Yezîd'den, O da Kasım'dan, O da Ebû Ümâme yoluyla Rasûlullah'tan (s.a.s.) şunu rivâyet eder: “Şüphesiz Allah beni, âlemlere rahmet ve hidayet rehberi olarak gönderdi ve bana zurnaları, udları, telli çalgıları ve putları yok etmemi emretti.” Peşinden hadisi zikreder; hadisin sonu şöyledir: “Şarkıcı kadınları satın alma, satma, onlara şarkıcılığı öğretmek ve onlarla alakalı ticaret yapmak helâl değildir, bu işlerden kazanılan kazanç haramdır.”⁴⁴⁶

⁴⁴³ Kur'an, Lukmân, 31/6.

⁴⁴⁴ Tirmizî, Büyû, 51; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 2, s. 77.

⁴⁴⁵ İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 2, s. 78.

⁴⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXXVI, 551, (h.no: 22218); İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 2, s. 78.

İbn Receb, hadisin isnadında geçen Ferec b. Fudale'nin sikâliği hakkında ihtilaf edildiğini belirtmektedir. İmam Ahmed'in, bu râvîyi sikâ kabul ettiğini söylemektedir.⁴⁴⁷ Hadisin benzeri, Ömer b. Hattab'tan (r.a) şöyle rivâyet edilmiştir: Yezîd b. Yezîd b. Abdulmelik Nevfelî'nin Yezîd b. Huzeyfe'den, O'da Sâib b. Yezîd'den, O'da Ömer b. Hattab yoluyla Rasûlullah'tan (s.a.s.) şunu rivâyet eder: “Şarkıcı kadından kazanılan kazanç haramdır, onun şarkı söylemesi de haramdır.”⁴⁴⁸

Bu hadisin isnadında bulunan, Yezîd b. Abdulmelik Nevfelî'nin rivâyet ehliyeti hakkında da âlimlerin ihtilaf ettiğini İbn Receb söylemektedir. İbn Maîn, bu râvî hakkında sakıncalı bir şey duymadığını söylemekte,⁴⁴⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064) ise Yezîd b. Abdulmelik'in metrûk bir râvî olduğunu ve münker rivâyetlerde bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet edilen hadiste de benzer şekilde râvî hakkında ihtilaf edilmiştir. Şöyle ki:

عَلِيُّ بْنُ عَلِيٍّ الرَّفَاعِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُتَوَكِّلِ النَّاجِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ الْخُدْرِيُّ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ مِنْ هَمْزِهِ وَنَفْثِهِ وَنَفْحِهِ

Ali b. Ali er-Rıfâî'nin Ebû'l-Mütevekkil yoluyla Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) geceleri namaz kılacağı zaman tekbir alır, peşinden “*Eûzu billahi's-semü'l-alîmi mine'ş-şeytânî'r-râcîm, min hemzihi ve nefhihi ve nefsihi*” derdi.⁴⁵¹

Hadisin senedinde bulunan Ali b. Ali er-Rıfâî'nin rivâyet ehliyeti hakkında, farklı görüşler dile getirilerek ihtilaf edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre bu hadis, sahîh değildir. Ali b. Ali er-Rıfâî'nin de sakıncalı bir durumu olmamakla birlikte “O, hadisleri merfû kılardı.” demektedir. Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813), bu râvîyi kadercilikle

⁴⁴⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 78.

⁴⁴⁸ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, Cilt 1, s. 73; İbn Receb, **Mecmû'r-resâil**, Cilt 2, s. 447; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 78.

⁴⁴⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 78-79.

⁴⁵⁰ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmedel-Endulusî (ö. 456/1064), **Resâil**, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Müessesetü'l-Arabiye, t.y., Cilt 1, s. 427.

⁴⁵¹ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. 'Amr el- Ezdî es-Sicistânî, **Sünenü Ebû Dâvûd**, thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed, Beyrût: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2009, Salât, 122; **Tirmizî**, Salât, 66, (h.no: 242); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Zühd**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420, s. 186 (h.no: 1270); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 622-623.

suçlamaktadır. Ebû Zür‘a ve Yahyâ b. Maîn ise onu sikâ kabul etmektedir. Ebû Hatim‘de, bu râvînin sakıncalı bir durumu olmamakla beraber ondan rivâyet edilen hadislerin delil olarak kullanılamayacağını belirtmektedir.⁴⁵²

İbn Abbas rivâyetinde ise hem râvînin kimliği hem de rivâyet ehliyeti hakkında ihtilaf edilmiştir:

أَبِي صَالِحٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: «لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ زَايِرَاتِ الْقُبُورِ، وَالْمُتَّخِذِينَ عَلَيْهَا الْمَسَاجِدَ وَالسُّرُجَ»

Ebû Salih, İbn Abbas‘tan şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “*Rasûlullah (s.a.s.) kabirleri ziyaret eden kadınları, oraları mescid edinenleri ve oralarda kandil yakanları lanetlemiştir.*”⁴⁵³

Senedde bulunan Ebû Salih‘in kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Taberânî, onun ‘es-Semân’ olduğunu söyler. Bu râvînin ‘Mizan el-Basrî’ olduğu da söylenmiştir. İmam Ahmed ve cumhura göre bu râvî, Ümmü Hâni‘nin âzâdlı kölesi Bâzân‘dır.⁴⁵⁴ Ebû Salih‘in rivâyet ehliyeti hakkındaki ihtilafları da İbn Receb, şöyle aktarmaktadır: İbn Hibbân (ö. 354/965) ve el-İclî‘ye (ö. 261/875) göre bu râvî sikâdır. İbn Maîn de onun hakkında sakıncalı bir durum olmadığını belirtmektedir. Ebû Hatim ise onun rivâyet ettiği hadisler yazılır, ancak delil olarak kullanılmaz demektir. İmam Ahmed de bu râvîyi zayıf kabul etmekle birlikte, onun rivâyet ettiği bu hadisin sahîh olmadığını söylemektedir. Aynı şekilde Müslim‘e göre bu hadis, sabit olmadığı gibi Ebû Salih‘in İbn Abbas‘tan hadis işitmesi de sabit değildir. Ayrıca insanlar, Ebû Salih Bâzân‘ın hadislerinden sakınmaktadır demektir.⁴⁵⁵

İbn Receb‘in, bu konudaki ihtilafı giderirken sıklıkla takip ettiği metot şudur: Öncelikle âlimlerin görüşlerini zikreder, daha sonra bu görüşleri mukayese ederek tercihini açıklamaktadır. Takip ettiği bu yöntemle, konu hakkındaki delillerin bütüncül bir pencereden okuyucuya sunmayı amaçlamaktadır. Böylece okuyucu, daha bütüncül bir bakış açısıyla konuyu değerlendirme fırsatı bulabilmektedir. Râvîler hakkındaki değerlendirmeleri ise genel itibariyle râvînin rivâyet ehliyeti ve onların kimlikleri

⁴⁵² İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 623.

⁴⁵³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, V, 128, (h.no: 2984); **Ebû Dâvûd**, Cenâiz, 82; Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **es-Sünenü‘l Kübrâ**, thk. Hasen Abdül Mün‘im Şelebî, Beyrût: Müessesetü‘r-Risâle, 1421, Cenâiz, 103, (h.no: 2181); İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 648.

⁴⁵⁴ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 648.

⁴⁵⁵ İbn Receb, **Ravâiu‘t-tefsîr**, Cilt 1, s. 648.

üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hadisin isnadında bulunan bazı râvîler hakkında, âlimlerin görüşlerine yer verdiği ancak ihtilaf hususunda çoğunlukla tercihini açıklamadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu değerlendirmeyi, okuyucuya bıraktığı anlaşılmaktadır.

2.1.5.2. Muttasıl Sened İle İlgili İhtilaflara Yaklaşımı

Rivâyetlerle alakalı ihtilaf edilen konulardan biri de hadislerin, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) kadar ulaşma biçimi hakkındadır. Rivâyet senedinin muttasıl olabilmesi için sened zincirinde bulunan râvîlerin tamamının adlarının bilinmesi gerektiği gibi, herhangi bir râvî ismi de düşmemiş olmalıdır. Dolayısıyla isnâd zincirinin hiçbir yerinde kopukluk olmaması gerekmektedir.⁴⁵⁶ Bu konu hakkında Evzâî'nin (ö. 157/774) Nâfi'den (ö. 117/735) hadis dinleme hususundaki muhaddislerin ihtilafı, örnek olarak verilebilir:

Nesâî'nin rivâyet ettiği hadiste:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَرُ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ، عَنْ نَافِعٍ: أَنَّ الْقَاسِمَ بْنَ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَهُ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا رَأَى الْمَطَرَ قَالَ: اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ صَيِّبًا هَنِينًا

*Muhammed b. Halid (haddesenî) → Ömer ('an) → Evzâî (haddesenî) → Racul ('an) → Nâfi (enne) → Kasım b. Muhammed (ehberehu-'an) → Âişe → Râsûlullah (s.a.s.) yağmur yağdığını gördüğünde: “Allahım, bu yağmuru yer üstünde akan yararlı bir yağmur kıl”*⁴⁵⁷

Beyhâkî'ye göre Yahyâ b. Maîn, Evzâî'nin Nâfi'den hiçbir hadisi dinlemediğini söylerdi.⁴⁵⁸ Nesâî rivâyetinde “أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ خَالِدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عُمَرُ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ، عَنْ نَافِعٍ” / *Evzâî bana bir adam Nâfi'den rivâyet etti*' isnadda belirtildiği üzere Evzâî, bu rivâyeti ismini açıklamadığı bir kişi vasıtasıyla Nâfi'den aldığını söylemektedir. Doğrudan Nâfi'den hadis almadığına vurgu yapmaktadır. Evzâî'nin bu açıklaması, İbn Maîn'nin görüşünü desteklemektedir.

Ahmed b. Hanbel'in rivâyet ettiği hadisin isnadı şöyledir:

⁴⁵⁶ Salih Karacabey, **Hadis Tenkidi**, s. 153; Abdullah Aydın, “Muttasıl”, Cilt 31, İstanbul: **DİA**, 2020, s. 405.

⁴⁵⁷ **Nesâî**, *Amelu'l Yavm*, 337, (h.no:10689); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 94-95.

⁴⁵⁸ Beyhâkî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, III, 504, (h.no:6467); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 95.

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ بَحْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ،
عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ

*Ali b. Bahri (haddesenâ) → İsa b. Yûnus (haddesenâ) → Evzât ('an) → Zührî ('an) → Kâsım b. Muhammed ('an) → Âişe → Nebi (s.a.s.)*⁴⁵⁹

Bu rivâyette “عَنِ الرَّهْرِيِّ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ / Evzât, Zührî'den rivâyet etti” senedde bulunan Evzât, Zührî'den rivâyet etmesi yine ihtilaf konusu olmuştur. Münekkitlere göre bu husus, sabit olmayıp tereddüt oluşturan bir durumdur. Dârekutnî'ye göre hadis, bu haliyle mahfuz değildir. Ona göre hadis her ne kadar Evzât'den mahfuz bir şekilde rivâyet edilmiş olsa bile, Zührî'den rivâyeti bakımından garîbdir demektir.⁴⁶⁰

Beyhâkî'nin rivâyet ettiği hadisin isnadı şöyledir:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَمْرٍو مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَدِيبِ، أَنبَأَ أَبُو بَكْرٍ الْإِسْمَاعِيلِيُّ، ثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ زَكَرِيَّا، ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ
الصَّبَّاحِ الْجَزْرَانِيُّ، أَنبَأَ الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، عَنِ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عَمَرَ، قَالَ النَّبِيُّ ﷺ

*Ebû Amr Muhammed b. Abdullah Edip (enbee) → Ebû Bekr İsmâîli (senâ) → Kasım b. Zekeriya (senâ) → Muhammed b. Sebâhî'l Cerzerânî (enbee) → Velîd b. Müslim ('an) → Evzât ('an) → Nâfi ('an) → İbn Ömer → Nebi (s.a.s.)*⁴⁶¹

İbn Mâce'nin rivâyet ettiği hadisin isnadı şöyledir:

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ يُونُسَ، ح وَحَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ
مُسْلِمٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ قَالَ: أَخْبَرَنِي نَافِعٌ، عَنِ ابْنِ عَمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ

*Hişam İbn Ammâr (haddesenâ) → İsa b. Yunus (haddesenâ) → Abdurrahman b. İbrahim (senâ) → Velîd b. Müslim (haddesenâ) → Evzât (ahberenî) → Nâfi ('an) → İbn Ömer → Rasûlullah (s.a.s.)*⁴⁶²

Buhârî'nin rivâyet ettiği hadisin isnadı şöyledir:

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ الْحَرَامِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرِو الْأَوْزَاعِيُّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي نَافِعٌ،
عَنِ ابْنِ عَمَرَ، قَالَ النَّبِيُّ ﷺ

⁴⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XLI, 138, (h.no:24590).

⁴⁶⁰ Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, **el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye**, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi, Riyâd: Dâru Taybe, 1405, Cilt 14, s. 243-244; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 94-95.

⁴⁶¹ Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, III, 403, (h.no:6168).

⁴⁶² **İbn Mâce**, İkâmetu's-Salât, 164.

İbrahim b. Münzir Hizâmî (haddesenâ) → Velîd (haddesenâ) → Ebû Amr Evzâî (ahberenî) → Nâfi ('an) → İbn Ömer → Nebî (s.a.s.)⁴⁶³

Beyhâkî, İbn Mâce ve Buhârî hadislerinde Evzâî'nin Nâfi'den semâ'ya işaret eden edâ sîgasıyla rivâyet yaptığını görmekteyiz. Oysa Nesâî rivâyetinde Evzâî, mezkûr hadisi “Bir adam bana Nâfi'den rivâyet etti.” demektedir,⁴⁶⁴ İbn Mâîn de Evzâî'nin Nâfi'den hiçbir hadisi dinlemediğini söylemekteydi.⁴⁶⁵ Buhârî'nin rivâyet ettiği hadiste de *عَنْ نَافِعٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي نَافِعٌ / Evzâî dedi: Nâfi bana rivâyet etti*' senedinde de görüleceği⁴⁶⁶ üzere Evzâî'nin Nâfi'den semâ yoluyla hadis rivâyet ettiğini Buhârî açıklamaktadır. İbn Receb, râvîlerin zatında senedin mevsûllüğünü engelleyecek muhtelif görüşleri zikrettikten sonra Buhârî'de işaret edilen Evzâî'nin Nâfi'den hadis dinlediğini gösteren bir hadis rivâyet ettiğini söylemektedir.⁴⁶⁷ Böylece O, ihtilaf edilen konuda Buhârî'den yana tavır sergileyerek bu hususta Buhârî gibi düşündüğünü hissettirmektedir.

Yürüyerek veya binitli halde kılınan korku namazını anlatan hadislerin merfûluğunda da ihtilaf edilmiştir. Şimdi bu ihtilafı, hadisin üzerinde inceleyelim:

عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ «فَإِنْ كَانَ خَوْفًا هُوَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ صَلَّى رَجُلًا قِيَامًا عَلَى أَقْدَامِهِمْ، أَوْ رَكْبَانًا، مُسْتَقْبِلِي الْقِبْلَةِ، أَوْ غَيْرَ مُسْتَقْبِلِيهَا»

Mâlik'in Muvatta'da Nâfi yoluyla İbn Ömer'den rivâyet ettiği hadisin son kısmı şöyledir: “Eğer bundan daha fazla korku hissedilirse, kibleye yönelerek veya yönelmeyerek binitli veya ayakta namaz kılın.”⁴⁶⁸ Hadisin devamında Mâlik der ki: Nâfi şunu söyledi: İbn Ömer'in, bu hadisi Rasûlullah'tan (s.a.s.) rivâyet ettiği görüşündeyim.⁴⁶⁹

İbn Abdülber'in konu hakkındaki görüşünü İbn Receb, şöyle zikretmektedir: Mezkûr hadisi Mâlik, merfûluğunda şüphe ederek Nâfi'den rivâyet etmiştir. İbn Ebû Zi'b, Musa b. Ukbe ve Eyyûb b. Musa gibi kimseler de Nâfi'den hadisin merfûluğunda

⁴⁶³ Buhârî, îdîn, 14.

⁴⁶⁴ Nesâî, Amelu'l Yavm ve Leyle, 337, (h.no:10689).

⁴⁶⁵ Beyhâkî, es-Sünenü'l-kübrâ, III, 504, (h.no:6467).

⁴⁶⁶ Buhârî, îdîn, 14.

⁴⁶⁷ İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 95.

⁴⁶⁸ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyârî, el-Muvatta, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Ebudabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-A'mâli'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 1425, II, 256, (h.no: 196); İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 186.

⁴⁶⁹ Mâlik, Muvatta, II, 256, (h.no: 196).

hususunda herhangi bir şüphe duymadan rivâyet etmişlerdir.⁴⁷⁰ Aynı şekilde Dârekutnî de İshak et-Tabbâ'nın, Mâlik'ten hadisi rivâyet ettiğini ve merfûluğu hususunda şüphe duymadığını belirtmektedir.⁴⁷¹ Korku namazı hakkındaki bazı şüpheleri dile getiren İbn Receb, mezkûr hadisin Nâfi'den rivâyet edilen ve merfûluğu hususunda ihtilaf edilen hadisler kategorisine dâhil edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁴⁷²

Tefsirin birçok yerinde ihtilaf edilen konularda, Buhârî'nin bir görüşünün olması halinde İbn Receb, tavrını bu âlimden yana sergilemekte ve konu hakkında onun gibi düşündüğünü hissettirmektedir. Buradaki birinci örneğimizde görüleceği üzere isnadın mevsûl durumunu etkileyebilecek bir ihtilafta müellif, Buhârî'nin görüşünü benimsemiş ve senedin muttasıl olmasını tercih etmiştir. Zikrettiğimiz diğer örnekte ise mevsûl konudaki ihtilafta, âlimlerin görüşlerini açıklamış ancak ilk örnekteki gibi ihtilafı ortadan kaldırmaya yönelik herhangi bir izahatta bulunmamayı tercih etmiştir.

2.1.6. Seneddeki Vehme Yaklaşımı

İbn Receb, hadislerin isnadında bulunan râvîlerin ricâl bilgilerine hâkim birisi olarak, rivâyet senedine ilişebilecek herhangi bir vehmin oluşması durumunda bunu dile getirmiştir. Şimdi konuyu, örnekler üzerinde inceleyelim:

Saîd b. el-Müseyyeb'in 'Sad b. Ebû Vakkas'tan rivâyet ettiğine göre: “*Rasûlullah (s.a.s.) on dokuz ay kadar Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı. Bedir savaşından iki ay önce kible, Mescid-i Haram'a çevrildi.*”⁴⁷³

Rivâyet senedinde 'Sad b. Ebû Vakkas'ın bulunmasının hadis âlimlerine göre doğru olmadığını söyleyen⁴⁷⁴ İbn Receb'in, sahâbî râvîsinin bu senedde yer almasını vehim olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Saîd b. el-Müseyyeb'ten rivâyet edilen mürsel hadis ise şöyledir: “*Rasûlullah'ın (s.a.s.) Medine'ye geldikten sonra on altı ay*

⁴⁷⁰ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd**, thk. Mustafâ vd., Mağrib: Vizaretü umûmî'l-evkâf ve's-şüûnî'l-İslâmiyye, 1387, Cilt 15, s. 257-258.

⁴⁷¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 187.

⁴⁷² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 187.

⁴⁷³ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, **el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl**, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed M'ûd vd., Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418, Cilt 1, s. 314; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 118.

⁴⁷⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 118.

boyunca Beytu'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Bedir savaşından iki ay önce kible, Kâbe'ye çevrildi.”⁴⁷⁵

Benzer konuyu ihtiva eden İbn Cüreyc'in Atâ yoluyla İbn Abbas'tan rivâyet ettiği hadiste, Rasûlullah'ın (s.a.s.) Beytu'l-Makdis'e doğru namaz kılarken tekrardan Kâbe'ye yönelmeyi anlatan hadisi;⁴⁷⁶ kitabına alan Hâkim, bu hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığını belirtmiş, dolayısıyla hadisin sahîh olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁷ İbn Receb'e göre bu hadis, Hâkim'in dediği gibi değildir. Atâ ismiyle rivâyet senedinde yer alan râvînin Atâ el-Horasanî olduğunu ifade ederek bu râvînin, İbn Abbas ile karşılaşmadığını belirtmiştir.⁴⁷⁸ Dolayısıyla Atâ'nın, İbn Abbas'tan hadis rivâyet etmesini vehim olarak telakki ettiği anlaşılmaktadır.

Yine Muâz b. Cebel'in (r.a.) rivâyet ettiği hadisteki vehimleri de İbn Receb şöyle açıklamaktadır:

فَقُلْتُ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، وَإِنَّا لَمُوَاخِدُونَ بِمَا نَتَكَلَّمُ بِهِ؟ فَقَالَ: «تَكَلَّمْتَ أُمَّكَ يَا مُعَاذُ، وَهَلْ يَكُفُّ النَّاسَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ أَوْ عَلَى مَنَاخِرِهِمْ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ»

“Dedim ki ey Allah'ın Nebisi konuştuğumuz şeylerden mesul olunacak mıyız? Nebi (s.a.s.): 'Hay anası seni kaybedesice ey Muâz! İnsanları yüzüstü veya burunları üzerine cehenneme atan, dillerinin kazandığından başka nedir?' dedi.”⁴⁷⁹

Bu hadisin Mâmer → Âsım b. Ebû'n-Nücûd → Ebû Vâil → Muâz b. Cebel → Nebi (s.a.s.) tarikiyle rivâyet edildiğini söyleyen İbn Receb, zikredilen hadis için Tirmizî'nin 'hasen-sahîh' dediğini de belirtmektedir.⁴⁸⁰ İbn Receb'e göre hadisin râvîsi Ebû Vâil, yaş itibariyle yetişkin olsa bile Muâz b. Cebel'den hadis dinlemesi sabit değildir. Muâz b. Cebel, Şam'da; Ebû Vâil ise Kûfe'de yaşamaktaydı. İmam Ahmed ve

⁴⁷⁵ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî, Kahire: Dâru'l-Hicr, 1422, Cilt 2, s. 621; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 118.

⁴⁷⁶ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, Cilt 2, s. 294; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acı, Câmiatü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1412, Cilt 2, s. 313.

⁴⁷⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, Cilt 2, s. 294.

⁴⁷⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 121.

⁴⁷⁹ *Tirmizî*, İman, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI, 345 (h.no: 22016); Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *el-Âdab*, thk. Ebû Abdullah Saîd, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfe, 1408, s. 122; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 84.

⁴⁸⁰ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 84.

diğer hadis âlimleri, bu tür durumları hadisin işitilmediğine delil saymaktadır. Ebû Vâil hakkında, Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) şu görüşünü aktarmaktadır: Bu râvînin, Ebû'd-Derdâ'dan hadis işitmesi sahîh değildir. Gerekçe olarak Ebû'd-Derdâ'nın Şam'da, Ebû Vâil'in de Kûfe'de yaşamış olmasını göstermektedir. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (ö. 281/894) ise Ebû Vâil'in, Muâz b. Cebel'den hadis işitmesini uzak bir ihtimal olarak görmektedir.⁴⁸¹ Bu zikredilen görüşleri delil olarak gösteren İbn Receb'in, Ebû Vâil'in Muâz b. Cebel'den hadis dinlemesini vehim olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Mezkûr hadisin benzeri, Şehr b. Havşeb tarikiyle şu şekilde gelmektedir:

Hammad b. Seleme → Âsım b. Behdele → Şehr b. Havşeb → Muâz b. Cebel → Rasûlullah (s.a.s.)⁴⁸²

Dârekutnî'ye göre bu hadis hakkında çeşitli ihtilaflar olmakla birlikte, Şehr'in rivâyeti olarak bilindiğini ve böyle bilinmesinin doğruya daha yakın bir görüş olduğunu söylemektedir.⁴⁸³ İbn Receb ise Şehr b. Havşeb'in Muâz b. Cebel'den rivâyet ettiği hadisin, kesinlikle mürsel olduğunu belirtmektedir. Ona göre Şehr b. Havşeb, zayıf bir râvîdir. Bu râvînin güvenilirliği hakkında da ihtilaf edilmiştir. İmam Ahmed, bu hadisi şu tarikle rivâyet etmiştir: Şehr b. Havşeb → Abdurrahman b. Ğanm → Muâz b. Cebel → Nebi (s.a.s.)⁴⁸⁴ Bu hadisi delil olarak gösteren İbn Receb'in, Şehr b. Havşeb'in Muâz b. Cebel'den rivâyet etmesini vehim olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

İbn Receb, İmam Ahmed'in müsnedinde geçen ve Urve b. Nezzâl'ın Muâz b. Cebel'den rivâyet ettiği hadis⁴⁸⁵ için de Urve'nin Muâz'dan hadis dinlemediğini söyleyerek,⁴⁸⁶ hadis isnadının bu şekilde olmasını yine vehim olarak değerlendirmiştir.

Burada zikredilen örneklerden de görüleceği üzere müellif, seneddeki vehim üzerinde önemle durmaktadır. Çeşitli hadis kaynaklarında, rivâyetin sıhhati hakkında yapılan değerlendirmeleri eleştirmiştir. İsnaddaki bazı râvîlerin şeyhlerinden yaptığı rivâyetlerin doğru olmadığını açıklamış, bunların bir vehimden ibaret olduğunu

⁴⁸¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 85.

⁴⁸² Taberânî, **el-Mu'cemu'l-kebir**, XX, 103, (h.no: 200).

⁴⁸³ Dârekutnî, **el-İlel**, Cilt 6, s. 79; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 85.

⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXVI, 383, (h.no: 22063).

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXVI, 387, (h.no: 22068).

⁴⁸⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 85.

gerekçelendirmeye çalışmıştır. Bu görüşünü desteklemek için de farklı tariklerden bazı hadislere, örnek olarak eserde yer vermiştir. Vehim olarak tespit ettiği râvîlerin isnaddan düşmesiyle senedin muttasıl vasfının kaybolacağını, Dolayısıyla hadislerin münkatı' konumuna düşeceğini vurgulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.1.7. Rivâyet Senedini Öncelemesi

Hadislerin rivâyet tariklerini bilme hususunda yetkinliği göze çarpan İbn Receb, tefsirde aynı veya benzer hadislerin farklı tariklerini mukayese ederek makbûl isnadları zikretmiştir. Örneğin:

Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin ta'zimu kâdrî sâlat'ta Hammâd b. Seleme → Ali b. Zeyd → Yûsuf b. Mihrân → İbn Abbâs tarikiyle tahriç ettiği “*Ey mü'minlerin emîri! Bu zannettiğin şey değildir. Allah Teâlâ ‘şüphesiz şirk büyük bir zülümdür’ buyurmaktadır. Bu ancak şirktir*”⁴⁸⁷ demiştir. Mervezî, bu hadisi aynı şekilde Hammâd b. Zeyd → Alî b. Zeyd → Saîd b. el-Museyyeb tarikiyle de tahriç etmiştir.⁴⁸⁸

İki farklı tarikten rivâyet edilen bu hadisi değerlendiren İbn Receb, Hammâd b. Seleme'nin Alî b. Zeyd'den yaptığı rivâyetler daha makbûldür ve Hammâd b. Zeyd'in Alî b. Zeyd'den yaptığı rivâyetlerin önüne geçirilir demektedir.⁴⁸⁹ Dolayısıyla müellif, Hammâd b. Seleme → Ali b. Zeyd tarikiyle rivâyet edilen hadislerin, i'tibâr bakımından Hammâd b. Zeyd → Alî b. Zeyd tarikine öncelenmesi gerektiğini belirtmektedir.

İbn Receb, cehennem bekçilerinin sayısının kaç tane olduğunu anlatan hadisleri zikretmiş ve bazı hadislerin sıhhat bakımından diğerine göre öncelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Konuyu örnekler üzerinde inceleyecek olursak:

Hâris → Âmir → Berâ b. Âzib'den rivâyet edildiğine göre: “*Yahudilerden bir grup, cehennem bekçilerinin sayıları hakkında sahâbîden birine soru sordu. Sahâbî: ‘Allah ve Rasûlü daha iyi bilir’ dedi. Bunun üzere Allah Teâlâ, ‘Orada on dokuz bekçi vardır*”⁴⁹⁰ âyetini indirdi.”⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Mervezî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **Ta'zimu Kâdrî Sâlat**, thk. Abdurrahman Abdi'l Cabbar Feriyvâî, Medine Münevvere: Mektebetu'l Dâr, 1406, Cilt 2, s. 524; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 471.

⁴⁸⁸ Mervezî, **Ta'zimu Kâdrî Sâlat**, Cilt 2, s. 524.

⁴⁸⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 472.

⁴⁹⁰ **Kur'ân**, el-Muddessir, 74/30.

Hadisin isnadında yer alan Hâris'in, İbn Ebû Mutirr'in oğlu olduğunu söyleyen İbn Receb, bu râvînin hadis ilmi açısından zayıf biri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹²

Mücalid → Şa'bi → Câbir b. Abdullah'tan rivâyet edildiğine göre: “(Yahudiler) Rasûlullah'ın (s.a.s.) yanına geldiklerinde şöyle dediler: ‘Ey Ebu'l Kâsım! Cehennem bekçilerinin sayısı kaçtır?’ Rasûlullah (s.a.s.) bir seferinde on diğer seferinde dokuz olmak üzere şu kadar şu kadar buyurdu. Onlar da ‘Evet’ dediler.”⁴⁹³

İbn Receb, Tirmizî'nin rivâyet ettiği bu hadisin; Hâris'in, Âmir yoluyla Berâ b. Âzib'den rivâyet ettiği hadisten daha sahîh olduğunu söylemektedir. Ayrıca Beyhâkî ve başkalarının da böyle dediğini belirterek⁴⁹⁴ görüşünü onlarla desteklemektedir. Müellifin cehennem bekçilerinin sayısını anlatan Câbir b. Abdullah'ın rivâyet ettiği hadisin, Berâ b. Âzib'in rivâyetinden daha sahîh olduğunu belirtmesi, Câbir'in hadisini öncelediğini ortaya koymaktadır.

⁴⁹¹ İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm**, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), Cilt 10, 3384, (h.no: 19041); İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1419), Cilt 8, s. 277; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 510.

⁴⁹² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 511.

⁴⁹³ **Tirmizî**, Tefsîru'l-Kur'ân, 70; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 511.

2.2. SENED BAKIMINDAN RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İbn Receb, tefsirinde yer verdiği hadisler hakkında münekkitlerin değerlendirmelerini çoğunlukla aktarmıştır. Hem senedlerin münkatı' olmamaları bakımından hem de hadislerin sıhhati açısından, ilgili görüşlere yer vermiştir. Kendisi de hadis ilmine hâkim birisi olarak, gerektiği yerlerde görüşlerini beyan etmiştir.

Aşağıda müfessirimizin eserinde naklettiği hadisleri, kendisinin ve muhaddislerin görüşlerini de baz alarak ittisallık ve za'af durumlarını gösteren bir tablo oluşturduk. Böylece tespit edebildiğimiz kadarıyla araştırma yaptığımız tefsirde geçen hadislerin değerlendirmesini esas alan tabloya yer vererek; hadisi rivâyet eden râvî, geçtiği kaynak ve za'af durumunun detaylarını tablo üzerinde gösterdik.

İttisal ve Sıhhat Açısından				
No	Eserdeki Yeri c./s.	İttisal / Za'af Durumu	Sahâbî/Tâbiîn Râvîsi	Kaynak
1	1/83-84	Merfû	Abdullah b. Amr	İbn Ebi Şeybe, Musannef
2	1/152	Merfû	Abdullah b. Amr	Ahmed b. Hanbel, Müsned
3	2/636	Merfû	Abdullah b. Amr	Ebû Dâvûd (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
4	1/110	Merfû	Âişe	Ebû Dâvûd (Sünen), Tirmizî (Sünen)
5	1/129	Merfû	Âişe	Beyhâkî, Şuabu'l-İman
6	1/139	Sahîh	Âişe	Buhârî (Sahîh), Müslim (Sahîh)
7	1/359	Hasen-garîb	Âişe	Tirmizî, Sünen
8	1/681	Merfû	Âişe	Tirmizî (Sünen), Ebû Dâvûd (Sünen)

9	2/346	Hasen-garîb	Alî b. Ebî Tâlib	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen)
10	1/718	Sahîh	Alî b. Ebî Tâlib	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen), Ebû Dâvûd (Sünen)
11	2/87	Sahîh	Amr b. Abese	Tirmizî (Sünen), Ahmed (Müsned), İbn Mâce (Sünen)
12	1/409-410	Sahîh	Ammâr b. Yasir	Tirmizî, Sünen
13	1/126	Mevkûf	Berâ b. Âzib	Taberî, Câmiu'l-Beyân
14	2/562	Hasen	Cabir b. Abdullah	Ahmed (Müsned), Nesâî (Sünen)
15	1/113	Garîb	Cabir b. Abdullah	İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm
16	1/313-314	Zayıf	Cabir b. Abdullah	İbn Mâce, Sünen
17	1/512	Merfû	Cabir b. Abdullah	Ahmed, Müsned
18	1/542	Merfû	Cabir b. Abdullah	İbn Mâce, Sünen
19	1/562	Merfû	Cabir b. Abdullah	Taberânî (el-Mu'cemu's-Sağir), Bezzâr (Keşfu'l-Estâr)
20	2/625-626	Merfû	Cabir b. Abdullah	Hâkim, Müstedrek
21	1/347-348	Sahîh	Ebû Ayyâş ez-Zürakî	Ahmed (Müsned), Ebû Dâvûd (Sünen), Nesâî (Sünen), Tirmizî (Sünen), İbn Hibbân

				(Sahîh), Hâkim (Müstedrek)
22	2/432-433	Hasen	Ebu'l-Ca'd ed-Damrî	Ahmed (Müsned), Ebû Dâvûd (Sünen), Nesâî (Sünen), Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
23	1/79	Merfû	Ebû Derdâ	Heysemî, Mecmeu'z-Zevâid
24	1/206	Merfû	Ebû Hüreyre	Buhârî, Sahîh
25	1/224	Merfû	Ebû Hureyre	Müslim, Sahîh
26	1/235	Sahîh	Ebû Hureyre	İbn Hibbân (Sahîh), Hâkim (Müstedrek)
27	1/295-296	Merfû	Ebû Hureyre	Tirmizî (Sünen), Ebû Dâvûd (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
28	1/527	Münker	Ebû Hureyre	Ebû Ya'lâ, Müsned
29	1/532-533	Merfû	Ebû Hureyre	İbn Ebu'd-Dünya (el-Ferec ba'de's-şidde), Beyhâkî (Şuabu'l-İman)
30	1/630	Hasen-garîb	Ebû Hureyre	Tirmizî, Sünen
31	1/315	Hasen	Ebû Hureyre, Ebû Saîd el-Hudrîve	Nesâî (Sünen), İbn Mâce (Sünen), Tirmizî (Sünen)
32	1/664	Zayıf	Ebû Hureyre	Tirmizî, Sünen
33	1/680	Merfû	Ebû Hureyre	Taberânî (el-Mu'cemu'l-Evsat), Beyhâkî (es-Sünenü'l-Kübra)
34	1/715	Hasen-garîb	Ebû Hureyre	Ahmed (Müsned), Tirmizî(Sünen)

35	2/253	Sahîh	Ebû Hureyre	Buhârî, Sahîh
36	1/571	Münker-Garîb	Ebû Mâlik el-Eş'arî	Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr
37	2/302	Merfû	Ebu Malik el-Eş'arî	Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr
38	1/490	Münker	Ebû Saîd el-Hudrî	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
39	1/644	Sahîh	Ebû Saîd el-Hudrî	Ahmed (Müsned), Ebû Dâvûd (Sünen), İbn Mâce (Sünen), Tirmizî (Sünen), İbn Hibbân (Sahîh), Hâkim (Müstedrek)
40	2/32	Sahîh	Ebû Saîd el-Hudrî	Tirmizî (Sünen), Ahmed (Müsned)
41	2/296	Merfû	Ebû Saîd el-Hudrî	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
42	2/122-123	Hasen-garîb	Ebû Zer	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen)
43	1/542-543	Merfû	Enes b. Mâlik	Bezzâr, Keşfu'l-Estâr
44	1/558	Merfû	Enes b. Mâlik	Taberânî, el-Mu'cemu'l-Evsat
45	1/610	Garîb	Enes b. Mâlik	Tirmizî, Sünen
46	2/86	Sahîh	Enes b. Mâlik	Tirmizî, Sünen
47	2/260-261	Hasen-garîb	Enes b. Mâlik	Nesâî (Sünen), Tirmizî (Sünen)
48	2/660	Sahîh	Enes b. Mâlik	Ebû Ya'lâ, Müsned

49	1/249	Münkati'	Fatıma	Taberânî (el-Mu'cemu'l-Evsat)
50	2/126	Mürsel	Hasan-ı Basrî	İbn Ebû Şeybe, Musannef
51	2/593	Mürsel	Hasan-ı Basrî	Taberî, Câmiu'l-Beyân
52	1/79	Merfû, Mevkûf	Huzeyfe	Bezzâr, Keşfu'l-Estâr
53	1/216	Merfû	Huzeyfe	Bezzâr, Keşfu'l-Estâr
54	2/302	Merfû	Huzeyfe	İbn Ebû Şeybe, Musannef
55	1/126-127	Sahîh	İbn Abbas	Ahmed b. Hanbel (Müsned), Ebû Dâvûd (Sünen), Tirmizî (Sünen)
56	1/129	Merfû	İbn Abbas	Tirmizî (Sünen), Taberânî (el- Mu'cemu'l-Kebîr), Hâkim (Müstedrek)
57	1/152	Merfû, Mevkûf	İbn Abbas	Beyhâkî, Şuabu'l-İman
58	1/158	Merfû	İbn Abbas	Abdurrezzâk, Musannef
59	1/413	Hasen-sahîh- garîb	İbn Abbas	Tirmizî, Sünen
60	1/426	Sahîh	İbn Abbas	Hâkim, Müstedrek
61	2/247- 248	Sahîh	İbn Abbas	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen), Nesâî (Sünen)
62	1/198	Merfû	İbn Mes'ud	İbn Mâce (Sünen), Hâkim (Müstedrek)
63	1/562	Merfû	İbn Mes'ud	İbn Mâce, Sünen

64	1/622	Sahîh	İbn Mes'ud	İbn Mâce (Sünen), Hâkim (Müstedrek)
65	1/562	Merfû	İbn Mes'ud	İbn Mâce, Sünen
66	1/622	Sahîh	İbn Mes'ud	İbn Mâce, Hâkim (Müstedrek)
67	2/130	Merfû	İbn Mes'ud	Hâkim, Müstedrek
68	2/211	Merfû	İbn Ömer	Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr
69	2/223	Merfû	İbn Ömer	Taberânî, el-Mu'cemu'l-Evsat
70	1/297	Hasen	İbn Ömer	Tirmizî (Sünen), İbn Mâce (Sünen), İbn Hibbân (Sahîh)
71	1/243	Merfû	Kâ'b b. Mâlik	Mâlik, Muvatta
72	2/84	Hasen-Sahîh	Muaz b. Cebel	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen)
73	2/149	Hasen-Sahîh	Muaz b. Cebel	Ahmed (Müsned), Tirmizî (Sünen)
74	1/75	Hasen	Nevvâs b. Sem'an	Tirmizi, Sünen
75	1/84	Sahîh	Nu'man b. Beşîr	Buhârî (Sahîh), Müslim (Sahîh)
76	1/130	Merfû	Nu'man b. Beşîr	Ahmed (Müsned), Beyhâkî (Şuabu'l-İman)
77	2/ 75	Merfû	Sa'd b. Ebû Vakkas	Beyhâkî (es-Sünenu'l-Kübra), Bezzâr (Keşfu'l-Estâr)
78	1/305	Merfû	-	Tirmizî, Sünen
79	1/306	Sahîh	-	Buhârî (Sahîh), Müslim(Sahîh)

80	1/651	Sahîh	-	Buhârî (Sahîh), Tirmizî(Sünen)
----	-------	-------	---	--------------------------------

Oluşturduğumuz tabloda görüleceği üzere tefsirde geçen hadisler üzerinde 33 tanesi merfû, 18 tanesi sahîh, 7 tanesi hasen-garîb, 7 tanesi hasen-sahîh, 6 tanesi hasen, 2 tanesi mürsel, 2 tanesi münker, 2 tanesi garîb, 2 tanesi zayıf, 2 tanesi merfû-mevkûf, 1 tanesi mevkûf, 1 tanesi münkatî', 1 tanesi münker-garîb, 1 tanesi de hasen-sahîh garîb olmak üzere hadisler hakkında titiz değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Tefsirde geçip de tabloda yer verilen üç hadiste ise hadisleri rivâyet eden râvi hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Üzerinde çalıştığımız tefsir kitabında müellifimiz, hadisler hakkında kendi değerlendirmeleriyle birlikte diğer muhaddislerin de konu hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalışmıştır. Daha çok muhaddis kimliğiyle ön plana çıkan İbn Receb'in, hadisçilik yönünün tefsire fazlasıyla tesir ettiğini görmek mümkündür. Araştırmalarımız neticesinde tefsirde geçen hadislerin gerek sıhhati bakımından gerekse ittisal durumu hakkında, geniş çaplı değerlendirmelerin yapıldığını gözlemlemekteyiz. Tefsirin hemen hemen her sayfasında bu türden hadis tetkikleri, okuyucunun karşısına çıkabilmektedir. Hadislerin sıhhat bakımından çeşitli değerlendirmelere tabi tutulması tefsire, hadis alanındaki usûl kitabı özelliklerini kazandırmıştır.

2.3. METİN TENKİDİ

İbn Receb'in rivâyet metninin anlaşılır olması adına ele aldığı hadislerin -varsa - farklı tariklerini zikretmesi, benzer muhtevaya sahip rivâyetlerden yardım alması, selef ulemasının görüşlerini nakletmesi ve şiirle anlatımı takviye edip zenginleştirmesi konuları geniş bir yelpazede incelediğini göstermektedir.

2.3.1. Kelimeleri Tahkîk Yöntemi

İbn Receb'in tenkitçi tavrı, sahîh hadis metninin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Hadis metinleri üzerinde yaptığı dilsel tahlillerin çoğunu, tefsirde görmek mümkündür. Onun bu çabası, metindeki müphem noktaları gidermiş ve hadisin doğru anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

2.3.1.1. Kelimenin Delâlet Ettiği Mânâya İşaret Etmesi

Cümlelerin doğru anlaşılabilmesi, şüphesiz kelimelerin hangi mânâda kullanıldıklarının bilinmesine bağlıdır. İbn Receb bu nedenle metinde geçen kelimelerin kapsayabileceği mânâları telaffuz ederek, hadisin anlaşılması noktasında çaba göstermiştir. Örneğin; Buhârî rivâyetinde geçen 'hadler' kelimesiyle neyin kastedildiğini tespit etmek için hadisi şöyle açıklamaktadır:

«لَا يُجْلَدُ فَوْقَ عَشْرِ جَلَدَاتٍ إِلَّا فِي حَدِّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ»

“Allah'ın hadleri dışında hiç kimseye on kamçıdan fazla vurma!”⁴⁹⁵

Burada geçen “hadler” kelimesi ile kast edilen dinî bir yasağı çiğneyip fıkhîta verilmesi gereken had cezası mıdır? yoksa Allah'ın yasakladığı haramlara yaklaşılmasın diye terbiye ve ikaz etme cezası anlamına kullanılan had cezası mıdır? hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. İbn Receb'e göre “hadler” ifadesi, işlenen bir günahın dolayı verilen ceza değilse o zaman terbiye ve ikaz etme cezasıdır. Müellif, bundan dolayı da kimseye on kamçıdan fazla vurulmaması gerektiğini belirtmektedir.⁴⁹⁶

Amr b. Şuayb'ın babası ve dedesi vasıtasıyla rivâyet ettiği hadiste de:

تَعْدَى حُدُودِي وَضَبَّعَ فَرَانِضِي وَرَكِبَ مَعْصِيَتِي.

⁴⁹⁵ Buhârî, Hudûd, 43; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 83.

⁴⁹⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 83.

“Benim sınırlarımı korudu, farzlarımla amel etti, günahlardan sakındı” der.⁴⁹⁷ Hadiste “sınırları korudu” ifadesi ile farzları hiç bırakmadan devam etmek ve Allah’ın haram kıldığı günahlara yaklaşmayıp kaçınmak anlamına delâlet ettiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁸

Yine Buhârî rivâyetinde geçen ‘telâhî’ kelimesinin gelebileceği mânâ delâletlerini, şöyle zikretmiştir:

«إِنِّي خَرَجْتُ لِأَخْبِرْكُمْ بِبَيِّنَةِ الْقَدْرِ، وَإِنَّهُ تَلَاحَى فُلَانٌ وَفُلَانٌ، فَرَفَعْتُ، وَعَسَى أَنْ يَكُونَ خَيْرًا لَكُمْ، التَّمَسُّوْهَا فِي السَّبْعِ وَالسَّبْعِ وَالْخَمْسِ»

“Ben, size Kadir gecesini haber vermek için çıkmıştım. Falan ile filan birbirlerine ağır sözler söylemeleri sebebiyle o bilgi kaldırıldı. Belki bu durum sizin için daha hayırlıdır. Kadir gecesini, (yirmiden sonraki) yedinci, dokuzuncu ya da beşinci gecelerde arayın.”⁴⁹⁹

Hadis metninde geçen’’تَلَاحَى / telâhî’’ kelimesi ‘ağır söz söyleme’ ya da ‘sövmek’ diye açıklanmıştır. Sövgü olmadan ‘düşmanlık yapmak’ ve ‘tartışmak’ diye de yorumlanmıştır.⁵⁰⁰ İbn Receb’e göre ‘telâhî’ kelimesi, iki şekilde yorumlanabilir. Bu kelimeyi ‘sövgü’ olarak açıklayanlar şunu demektedir: Sövgü, cezayı hızlandırır. Böylece Müslümanlar dinleri hususunda öğrenme ihtiyacı duydukları bazı şeyleri, birbirlerine sövmekten dolayı öğrenmekten mahrum olurlar. Nitekim hadiste anlatılan Kadir Gecesi’nin belirsiz kalması, iki Müslümanın arasında geçen münakaşadan dolayı saklı kalmıştır. ‘Telâhî’ kelimesini ‘düşmanlık’ olarak açıklayanlara gelince, onlar da şunu demektedir: Sövgü olmadan ağır laf konuşmak, fıkı değildir. Ağır lafı söyleyen kişiye de fasık hükmü verilmez demişlerdir.⁵⁰¹

İbn Receb’in kelimenin mânâsını doğru belirlemek için bazen genişçe açıklamalar yaptığı görülmektedir. *Sahih-i Müslim*’de İbn Mes’ûd’dan nakledilen merfû hadiste, kelime mânâsının kapsayabileceği anlamları şöyle zikretmiştir:

⁴⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 129, (h.no: 30044); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 83-84.

⁴⁹⁸ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 83-84.

⁴⁹⁹ *Buhârî*, İman, 35; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyîn b. Alî el-Beyhakî, *Şü‘abü’l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1423, V, 264, (h.no: 3405); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 218.

⁵⁰⁰ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 218.

⁵⁰¹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 219.

«أَلَا أُتَبِّئُكُمْ مَا الْعِضَةُ؟ هِيَ النَّمِيمَةُ الْقَالَةُ بَيْنَ النَّاسِ»

“Size adihanın ne olduğunu bildireyim mi? O, koğuculuk yapmak ve insanlar arasında laf götürüp getirmektir.”⁵⁰²

İshak b. Râhuye’ye (ö. 238/853) göre ‘adiha’ kelimesi “iftira” mânâsına geldiğini belirten İbn Receb, bu kelimenin lügat âlimlerine göre de sövgü, hakaret ve bühtan mânâsına geldiğini söylemektedir. Müellif, şöyle devam etmektedir: Bazı rivâyetlerde ise ‘bühtân’ lafzı geçmektedir. ‘Bühtân’ lafzının kelime mânâsı da; muhatabının gözlerini açıkta bırakacak şekilde dehşete düşüren her türlü söz, fiil ve davranıştır. Malları gasb yoluyla almak veya yalan bir iddiada bulunmak da aynı şekilde bühtândır.⁵⁰³ İbn Receb, Safvân b. Assâl’dan rivâyet edilen hadisteki ‘bühtân’ kelimesi lafız olarak geçmediği halde, hadiste anlatılanları bu kapsama dâhil ettiğini şu şekilde açıklamaktadır:

“Allah hiçbir şeyi ortak koşmayın. Zina yapmayın. Hak olması dışında Allah’ın haram kıldığı cana kıymayın. Çalmayın. Sihir yapmayın. Suçsuz bir insanı onu öldürmesi amacıyla sultana götürmeyin. Fâiz yemeyin. Namuslu kadına zina iftirası atmayın”⁵⁰⁴

Bu hadiste, Rasûlullah (s.a.s.) tarafından ‘bühtân’ ifadesi telaffuz edilmemiştir. Fakat “Sihir yapmak, suçsuz bir insanı onu öldürmesi amacıyla sultana götürmek ve iffetli bir kadına zina iftirasında bulunmak” gibi hasletlerin bu kelimenin kapsamına girdiği hadisten anlaşılabilir. İbn Receb, başka hadislerde de sık sık bahsedilen yalan konuşmanın, yalan yere şahitlik yapmanın ve zina iftirasında bulunmanın ‘bühtân’ kapsamına girdiğini belirtmektedir.⁵⁰⁵

İbn Receb, hadis metinlerinde geçen ve anlam delâleti yeterince net olmayan kelimelerin anlaşılması için bu konu üzerinde önemle durmuştur.⁵⁰⁶ Kelimelerin gelebileceği farklı mânâları zikretmiş, âlimlerin görüşlerine müracaat etmeyi

⁵⁰² Müslim, Birr ve’s-Sıla, 28; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 409.

⁵⁰³ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 410.

⁵⁰⁴ **Tirmîzî**, Tefsîri’l-Kur’ân, 18; **Nesâî**, Tahrimi’d-Demm, 17; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXX, 12, (h.no: 18092).

⁵⁰⁵ İbn Receb, **Fethu’l-bârî** s. 69-70.

⁵⁰⁶ Örneğin bkz. İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 410.

önemsemiş ve onların görüşlerinden yola çıkarak doğru mânânın bilinmesi noktasında gerekli tespit ve değerlendirmeleri yapmıştır.

2.3.1.2. Garîb Kelimeleri Açıklaması

Garîbü'l-hadîs, rivâyet metinlerinde bulunan ve nadir kullanımları sebebiyle anlaşılmasında güçlük çekilen kelimeleri araştıran ilimdir.⁵⁰⁷ Zamanla bu ilmin gelişmesiyle beraber hadis metinlerindeki garîb kelimeler tespit edilmiştir. Garîb kelime tespitini ilk yapanlar etbau't-tâbiin âlimlerinden Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) dır.⁵⁰⁸

İbn Receb, hadis metinlerinde geçen ve anlaşılmasında güçlük çekilen garip kelimeleri açıklamaya çalışmıştır. Abdullah b. Amr'dan rivâyet edilen hadisin kelimeleri üzerine yaptığı açıklamalar, konuya örneklik teşkil etmektedir. Şöyle ki:

«ارحموا تُرْحَمُوا، واغفروا يَغْفِرَ اللهُ لَكُمْ، وَيَلِّ لأَقْمَاعِ الْقَوْلِ، وَيَلِّ لِلْمُصْرِينَ الَّذِينَ يُصِرُّونَ عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ»

“Merhamet ediniz ki, merhamet olunacaksınız. Bağışlayın ki, Allah'ta sizleri bağışlasın. Kulaklarını huni yapanlara yazıklar olsun! Bildikleri halde yaptıklarında ısrarcı olanlara yazıklar olsun!”⁵⁰⁹

أَقْمَاعِ الْقَوْلِ / *akmâu'l kavli* kelimesinin ‘kulakları huni yapmak’ ya da ‘huni gibi kulağı olan’, hikmetli ve güzel nasihatleri işittiğinde bir kulağından girip diğer kulağından çıkan ve işittiklerinden istifade edemeyen kişiler olarak tefsir edildiğini İbn Receb açıklamaktadır.⁵¹⁰

Cabir (r.a.) rivâyet edilen hadiste ise:

عن جابر عن النبي - ﷺ - قال: «ما من صاحب كنز لا يفعل فيه حقَّه إلا جاء كثره يوم القيامة شجاعاً أقرع يتبعه فاتحاً فاه، فإذا أتاه فر منه، فيناديه: خذ كنزك الذي خبَّأتَه فأنَا عنه غني، فإذا رأى أن لا بدَّ له منه سلك يده في فيه فيقضمها قضم الفحل»

⁵⁰⁷ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 211; Mustafa Demir, “Hadis İlimleri Açısından Hattâbi'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi”, Marife: **Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, Cilt 16, Sayı 2, (2016), ss. 251-273, s. 251.

⁵⁰⁸ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 211; Yusuf Akgül, “Garîbü'l-Hadis Eserlerinde Geçen Garib Kelimeler Hakkında Bir İnceleme”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, (2012), ss. 97-119, s. 100.

⁵⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, VI, 112-113, (h.no: 6541); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 563.

⁵¹⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 563.

Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “*Hazinenin hakkını vermeyen hiçbir hazine sahibi yoktur ki, kıyamet günü hazinesi, zehirinin şiddetinden kılırları dökülmüş erkek bir yılan olarak gelmesin. Bu yılan, ağzını açarak onu takip eder. Yılan ona yaklaştığında, adam kaçır. Bunun üzerine yılan ‘ Sakladığını şu hazineni al! Benim ona ihtiyacım yok’ der. Adam yilandan kurtulamayacağını anlayınca, elini onun ağzına koyar, yılan da onu aygırın kemirdiği gibi kemirir*”⁵¹¹

İbn Receb, hadis metninde geçen *شجاعاً / Şuca’* kelimesinin erkek yılanı ifade ettiğini, *أقرع / akra’* kelimesinin ise zehrinin fazlalığından dolayı başındaki saçları dökülen yılan olduğunu belirtmektedir.⁵¹²

Tirmîzî’nin rivâyet ettiği diğer bir hadiste geçen “garîb” kelime hakkındaki görüşleri zikrederek, kelimenin gelebileceği mânâları ise şu şekilde tespit etmektedir:

«لَوْ أَنَّ دَلُّوا مِنْ عَسَاقٍ يُهْرَاقُ فِي الدُّنْيَا لَأَنْتَنَ أَهْلَ الدُّنْيَا»

“*Eğer ğassâktan bir kova dünyaya dökülse dünyadakilerin hepsi onun kötü kokusunu alırdı*”⁵¹³

İbn Receb, ‘ğassâk’ kelimesinin mânâ delâleti hakkında şu görüşleri aktarmaktadır: Bu kelimenin “pis kokulu soğuk bir su” anlamına gelmediği ve Arapça olmadığı söylenmiştir. Bir diğer görüşte ise bu kelimenin Arapça bir kelime olduğu ve ‘ğaseka- yağsiku’ kökünden geldiği, “gece karanlığı basması” anlamında olduğu belirtilmiştir. İbn Receb de bu kelime hakkında, “‘Gâsik’ gece mânâsına gelir. Gece, aşırı soğuk olması sebebiyle böyle adlandırılır.” diyerek kendi görüşünü aktarmıştır.⁵¹⁴

Hiz. Peygamber’in (s.a.s.) vermek istediği mesajların anlaşılabilmesi, rivâyet metninde geçen garîb kelimelerin anlamlarının bilinmesine bağlıdır. Zira metinler, lafızlardan oluşmaktadır. Hadis metnindeki lafızların mânâları bilirse, metinlerin taşıdığı mesajlar da buna bağlı olarak şekillenecek ve böylece arzu edilen nebevî amaca ulaşılacaktır. İbn Receb de nebevî mesajı ortaya çıkarmak için kelimenin aslına

⁵¹¹ Müslim, Zekât, 6; Ebû Avâne, Ya’kûb b. İshâk el-İsferâînî, **Mustahracu Ebî Avâne**, thk. Abbâs b. safâhân b. Şihâbuddîn, Medine Münevver: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1435, VIII, 348, (h.no: 3378); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 514.

⁵¹² İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 514.

⁵¹³ Tirmîzî, Sıfâtü cehennem, 4; Ebû Ya’lâ, **Müsned**, II, 522, (h.no: 1381); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 336.

⁵¹⁴ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 337.

yönelerek, açıklamalarını temellendirmiştir. Farklı görüşleri aktararak garîb kelimeler üzerinde nahvi tahliller yapması, bu kelimelerin anlaşılmasında yaşanan güçlüklerin ortadan kaldırılması yönündeki gayretini ortaya koymaktadır.

2.3.1.3. Sarfla İlgili Çözümlemeleri

Sarf; istenilen mânânın ortaya çıkması için kelimenin aldığı şekilleri konu alan bilgi dalıdır.⁵¹⁵ Müfessirimiz, Kur'ân âyetleri ve hadis metinlerinde geçen ve anlam delâletinde muğlaklık bulunan kelimelere, Arapça dil bilgisine ait sarf kurallarını uygulamıştır. Örneğin:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ إِذَا رَأَى الْمَطَرَ، قَالَ: صَيِّبًا نَافِعًا

Rasûlullah (s.a.s.) yağmur yağışını gördüğünde: “(Allah’ım) Bize yağmurun faydasını ver” şeklinde dua ederdi.⁵¹⁶

İbn Receb, Buhârî rivâyetinde geçen صَيِّبًا / *seyyiben* lafzı için İbn Abbas’ın “yağmur” anlamını verdiğini, başkalarının da bu kelimenin mâzi fiilinin أَصَابَ - صَابَ / *sabe* – *esâbe* olduğunu, müzarî fiil halinin de يَصُوبُ / *yesûbu* olduğunu belirtmişlerdir.⁵¹⁷ İbn Receb, Buhârî’nin bu bilgi aktarımını garipsemiştir. Çünkü ona göre ‘*esâbe*’ fiilinin müzarî şekli ‘*yusûbu*’ halinde gelir. Anlamı da ‘hata’nın zıttı olan ‘isabet’ tir. ‘*Sâbe* – *yesûbu*’ fiilinin, yüksek bir yerden aşağıya doğru inmek ya da aşağı doğru akmak mânâsına geldiğini belirtmektedir. Hadiste geçen ‘*sin*’ harfiyle ‘*seyyiben*’ şeklinde gelme ihtimali konusunda da, ‘*sad*’ harfi yerine ‘*sin*’ harfinin gelmesinin câiz olduğunu söylemektedir. Bu okuma şeklinin ortaya çıkması, ‘*ya*’ harfinin sükûn halinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. İfade ettiği mânâ da ‘bağış’ anlamına gelmektedir. Zira bağış ve ihsan, hayır ve rahmet çeşitlerinden biri olan yağmurdan daha kapsamlı bir mânâyâ gelmektedir.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, **Arapça Dilbilgisi Sarf-Nahiv**, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012, s. 19.

⁵¹⁶ **Buhârî**, İstiska, 22. İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 93.

⁵¹⁷ **Buhârî**, İstiska, 22 (Cilt 2, s. 32); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 96.

⁵¹⁸ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 96-97.

2.3.1.4. Nahivle İlgili Çözümlemeleri

Nahiv; kelimelerin cümledeki görevleri ve bu görevlere göre sonlarının aldığı durumu öğreten bilgi dalıdır.⁵¹⁹ Bu ilim sayesinde, cümlede kullanılan kelimelerin son harflerinde oluşan hareke değişiklikleri görülebilir. Bu ilim ayrıca söz konusu cümlelerin, doğru bir şekilde anlaşılmasına da yardımcı olur.⁵²⁰ Nahiv ilmi, hadis metinlerinin anlaşılması konusunda yardımcı ilim dalları arasında yer alır. Müfessirimiz hem Kur’ân âyetlerini tefsir ederken hem de hadis metinlerinde geçen bazı kelimelerin mânâsını anlaşılır kılmak için gerekli olan yerlerde, nahvi tahliller yapmıştır. Örneğin:

«وَاللَّهِ، إِنِّي لَأَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ، وَأَتَقَاكُمْ لَهُ قَلْبًا»

“Vallahi ben, Allah’ı en iyi bileniniz ve kalben O’ndan en çok sakınanızım.”⁵²¹

Buhârî’de, bu hadise muhteva bakımından benzer rivâyet şu şekilde yer almaktadır:

«إِنَّ أَتَقَاكُمْ وَأَعْلَمُكُمْ بِاللَّهِ أَنَا»

“Allah’tan en çok sakınanız ve O’nu en çok bileniniz benim!”⁵²²

Buhârî rivâyetinde, zamir muttasıl kullanılabilecekken munfasıl bir şekilde kullanılmıştır. Bu kullanım, nahivcilerin çoğunluğuna göre zaruret durumu haricinde câiz değildir. Şairin şu sözü buna örnek olarak verilebilir:

ضَمِنْتَ إِيَّاهُمْ الْأَرْضُ فِي دَهْرِ الدَّهَارِ

Vakitlerden bir vakitte, yeryüzü onlara kefil oldu.

Bu örnekte, munfasıl şeklinde geçen “*ıyyâhum*” zamiri muttasıl halde kullanılabilirdi. Şöyle ki “*daminethumu’l ardu*” şeklinde söylenmesi mümkündür.⁵²³

Zamirin munfasıl şeklinde kullanılması, şu durumlarda câiz olur: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) “*ıyyâke na’budu*/yalnız sana ibadet ederiz”⁵²⁴ Fâtiha sûresindeki âyette olduğu gibi

⁵¹⁹ Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, **Arapça Dilbilgisi Sarf-Nahiv**, s. 19.

⁵²⁰ Hüseyin Günday, Şener Şahin, **Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015, s. XI.

⁵²¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XL, 376, (h.no: 24319); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 176.

⁵²² **Buhârî**, İman, 11; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 176.

⁵²³ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 176.

⁵²⁴ **Kur’ân**, el-Fâtiha,1/5.

eğer zamir, âmîlinden önce zikredilirse o zaman munfasıl zamir halinde gelebilir. Çünkü cümle, muttasıl zamir ile başlanmaz veyahut ifadeden sonra bulunur.

Şu örnek gibi: «إلا إياه»

Şairin şu beyti ise kural dışı kullanıma örnektir:

أَنْ لَا يُجَاوِرُنَا إِلَّاكَ دِيَارُ

Senden hariç hiç kimse bize komşuluk yapmasın

Şöyle bir söz incelenecek olursa;

وَأِنَّمَا يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِثْلِي

“Ben ya da benim gibiler ancak onların onurunu savunur.”

Bu cümlede nahivcilere göre, sözde istisna anlamı vardır. Bu “ما يدافع عن أحسابهم / إلا أنا / *mâ yudâfi’u an ahsâbihim illâ enâ* (benden başkası onların onurunu savunamaz)” denmesi gibidir. Buhârî’nin mezkûr hadisi, zaruret hali hâsıl olmasa bile munfasıl zamiri bu şekilde kullanmanın câiz olduğunu ortaya koymaktadır. “إِنَّمَا يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا / *Innemâ yudâfi’u an ahsâbihim enâ* (Ben ancak onların onurunu savunurum)” sözündeki munfasıl zamir kullanımı, Buhârî’nin hadisindeki kullanımın da mümkün olabileceğini göstermektedir.⁵²⁵

İbn Receb’in zikrettiği bu nahvi tahlillerden yola çıkılarak cümle içinde zamire özel bir vurgu yapılmak istendiği vakit, munfasıl zamirin bu şekilde kullanımının câiz olduğu değerlendirilmesi yapılabilir. Buhârî’nin mezkûr rivâyetindeki durum da buna benzemektedir. Cümlede geçen zamire, özel bir vurgu yapılmak istendiği için munfasıl şeklinin kullanımı tercih edilmiştir. İbn Receb’in âyetler üzerinde yapmış olduğu nahvi tahlillere de şu örnekler verilebilir:

إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

⁵²⁵ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 176-177.

“Allah’ın kulları arasında O’ndan korkan, ancak bilginlerdir.”⁵²⁶

İbn Receb’e göre âyette geçen ‘إنما / *Innemâ*’ edatıyla zikredilen hususun, ittifakla olduğuna vurgu yapar. Zira ‘إن / *Inne*’ edatının özelliği, vurguyu sağlamaktır. ‘ما / *Mâ*’ harfine gelince, mâ-i kâffe (işlevsiz kılan) olarak ta bilinen bu harf, çoğu âlime göre her şeyi kapsar. İnne ve kardeşlerinin de isme özgü olup, bu cümlelerde bir işlev gördüğü bilinmektedir. Dolayısıyla ‘*mâ*’ harfinin inne ve kardeşlerinin başına gelmesi durumunda, bu edatların hususiyetlerinin kaybolacağı ve yeni haliyle (*inne-mâ* gibi) hem isim hem de fiil cümlesinin başına geçebileceği söylenmektedir. Âyette de «*إنما*» «*يخشى*» ‘*innemâ*’ edatının ‘*yehşâ*’ fiilinin başına geldiği görülmektedir.⁵²⁷

İbn Receb’e göre âyette geçen ‘*mâ*’ harfi olumsuz *mâ* (nâfiye) değil, kâffedir. Bu harf inne ve kardeşleri grubundaki diğer harflerin «*لكن*, «*كان*, «*ليت*, «*لعل*» başına ek olarak gelir. Bu edatların başına gelmesiyle onları, olumsuz yapmayacağı yönünde ittifak olduğu bilinmektedir. ‘*Mâ*’ harfi aynı şekilde «*أن* ve «*إن*» edatlarının da başına gelmektedir. Zikredilen ‘*mâ*’ harfinin, mâ-i nâfiye (olumsuzluk) olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu harfin mâ-i nâfiye olduğu görüşü nahiv âlimi Ebû Ali el-Fârisî’ye (ö. 377/987) nispet edilmiştir. *Mâ* ve *inne* harflerinin birleşiminde oluşan ‘*innemâ*’ kipini Araplar, olumsuz bir işlevle ‘*إلا / illa*’ zamiri yerine kullanmışlardır. Şöyle ki:

«*وإنما يدافع عن أحسابهم أنا أو مثلي*»

“Ben ya da benim gibiler ancak onların onurunu savunur.”

Burada ‘*innemâ*’ kipi olumsuz manada kullanılmıştır. İbn Receb’e göre, Ebû Ali el-Fârisî’nin kastettiği ‘*innemâ*’ ve ‘*illa*’ edatları cümlede olumsuzluk bildirmektedir. Mâ-i kâffe (ما), ‘*inne*’nin sonuna geldiğinde hasr (sınırlılık) ifade etmektedir. Bu görüş, Hanbelî mezhebinden Kâdı Ebû Ya’lâ (ö. 458/1066) ve İbn Akîl’in (ö. 513/1119) dir. Aynı zamanda Şafiî mezhebinden Gazzâlî’nin (ö. 505/1111), Hanefî mezhebinden Seyyid Şerîf Cürcânî’nin (ö. 816/1413) ve Kâdı Ebû Bekr (ö. 403/1013) gibi kelâmcıların ve nahivcilerin çoğunun görüşünün böyle olduğunu söylemektedir.⁵²⁸

⁵²⁶ Kur’ân, Fâtır, 35/28.

⁵²⁷ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 105.

⁵²⁸ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 106.

İbn Receb, konu hakkında çeşitli görüşleri zikrettikten sonra benimsediği görüşü şu şekilde açıklamaktadır: ‘إِنَّمَا / *Innemâ*’ edatı vurgu ifade eden «إِنَّ» ve zaid olan ‘*mâ-i kâffe*’den (مَا) oluşur. Burada zaid harfin manası olmazken, ‘*inne*’ edatından da pekiştirme manası elde edilir. ‘*Inne*’ edatının zaid ‘*Ba / (ب)*’ harfi gibi çoğunlukla, pekiştirmeyi daha da güçlendirmek için olduğu söylenir. Bu edatın, başka bir mânâyâ delâleti de söz konusu değildir. Dolayısıyla âyette geçen ‘*ma*’ harfinin “*mâ-i nâfiye*” anlamında kullanıldığını ifade eden görüşlerinin isabetsizliği ortaya çıkmış olur.⁵²⁹ Müellif, mezkûr âyetteki ‘*inemâ*’nın hasrı ifade ettiğini ve bu hasrın da iki taraflı olduğunu söylemektedir. Âyette işaret edilen korku, âlimlere hasredildiği zaman her âlimin Allah’tan korktuğunu değil, Allah’u Teâlâ’dan korkan herkesin âlim olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Allah Teâlâ’dan korkmayan, âlim değildir. Âlimlerin de korkan kişiler olarak hasredilmesi, sonuç itibariyle her âlimin korktuğunu göstermektedir. Böylece hasrın geneli, âlimlerin her birisinde korku özelliğinin toplandığına işaret etmektedir.⁵³⁰

İbn Receb, ‘*innemâ*’ harfinin tahsis/sınırlama dışında birçok yerde kullanıldığını belirterek şu örnekleri zikretmektedir:

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ

“*Ey Muhammed! Onlara söyle: Bende ancak sizin gibi bir insanım. Bana, ilâhınızın tek bir ilâh olduğu vahyolunuyor.*”⁵³¹

Bu âyette de görüleceği üzere ‘*innemâ*’ edatı, vahyin sadece Hz. Peygamber’le (s.a.s.) sınırlı kaldığına işaret etmez. Edat, zikredilen bu âyette sınırlama mânâsında kullanılmadığı görülmektedir. Şu âyette de bunu görmek mümkündür:

إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ

“*Sen ancak bir uyarıcısın*”⁵³²

⁵²⁹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 107-108.

⁵³⁰ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 118.

⁵³¹ *Kur’ân*, Fussilet, 41/6; İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 108.

⁵³² *Kur’ân*, er-Ra’d, 13/7; İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 108.

Âyet, elçilik görevinin Hz. Peygamber’le (s.a.s.) sınırlı tutulmadığına işaret etmektedir.⁵³³ ‘*Innemâ*’ edatının tahsis/sınırlama mânâsında kullanılmadığı yerlere dair hadislerden de şu örnek verilebilir:

مَا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ نَبِيٍّ إِلَّا أُعْطِيَ مَا مِثْلُهُ آمَنَ عَلَيْهِ الْبَشَرُ، وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِي أُوتِيَتْ وَحْيًا أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ، فَارْجُو
أَنْ أَكُونَ أَكْثَرَهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Hiçbir Peygamber yoktur ki, insanların ona inanması için bazı mucizeler verilmiş olmasın. Benim mucizem ise Allah’ın bana indirdiği vahiydir (Kur’ân’dır). Umuyorum ki kıyamet günü tâbisi en çok olan ben olurum.”⁵³⁴

İbn Receb’e göre eğer hadiste geçen ‘*innemâ*’ belirli bir tahsis/sınırlılık ifade etseydi, o zaman Kur’ân haricinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) doğruluğuna işaret eden diğer mucizeler geçersiz olurdu. Bu ise doğru olmayıp kesinlikle bâtıldır. Dolayısıyla bu ve benzeri sözlerde, ‘*innemâ*’nın tahsis/sınırlılık ifade etmediğini İbn Receb açıklamaktadır.⁵³⁵

Burada ele alınan örneklerden anlaşılacağı üzere İbn Receb, hadis ve âyetleri metin açısından ele alırken kelime bazında muğlak olan ifadeleri detaylı bir şekilde değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. Metinlerin, anlam delâletini açığa çıkarabilmek için selef âlimlerinin görüşlerinden istifade etmektedir. Konuları derinlemesine işleyerek şiirle süslemesi, okuyucuya adeta bir nahiv kitabını okuma duygusunu vermektedir.

2.3.2. Hadisleri Açıklama Yöntemi

İbn Receb, hadis metinlerinin içerdiği muhtevayı açıklamayı önemsemiştir. Hadiste geçen konunun daha iyi anlaşılması için rivâyet metnini âyet, hadis, şiir ve tarihi bilgiler ışığında değerlendirmiştir. Müellifin bu metotları takip etmesi, hadislerin anlaşılması noktasındaki hassasiyetini göstermektedir.

⁵³³ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 108.

⁵³⁴ **Buhârî**, *Fedâilu’l-Kur’an*, 1; Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **Fedâilu’l-Kur’ân**, thk. Fârûk Hammâde, Beyrût: Dâru İhyâi’l-Ulûm, 1413, s. 58; İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali, **Câmiu’l-Mesânîd**, thk. Alî Hüseyin, Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1426, V, 331, (h.no: 4606); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 108.

⁵³⁵ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 108.

2.3.2.1. Âyetleri Hadislere Şâhid Olarak Getirmesi

Kur'ân'ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber (s.a.s.) âyetlerin taşıdığı mesajları bize tebliğ etmiş, onun anlaşılmasındaki kapalılıkları gidermiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ın beyanında sünnet, önemli rol oynamaktadır.⁵³⁶ İbn Receb, hadis ile anlatılmak istenen bir durumun benzer şekilde âyetle de desteklendiğini açıklamıştır. Kur'ân ve hadislerdeki muhtevanın, birbirlerine paralel olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla rivâyet metinlerini, âyet-i kerîmelerle açıklayarak hadis yorumlarını zenginleştirme yoluna gitmiştir.

Ebû Sa'lebe el-Huşenî'nin rivâyet ettiği hadiste, Râsûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: *“Şüphesiz ki Allah bazı şeyleri farz kıldı, onları zâyi etmeyin, Bazı şeyleri de haram kıldı, onları da çiğnemeyin. Bazı sınırları da belirledi, onları da aşmayın”*⁵³⁷

İbn Receb'e göre hadiste geçen “Allah'ın sınırları” ile kast edilen şey, onun mubah kıldığı fiilleri yapmak ve yasakladığı şeylerden sakınmaktır. Bazen de sınırlarla kast edilen, yasaklar olup doğrudan haramları ifade etmektedir. Benzer şekilde “Allah'ın sınırları” ifadesi âyette de geçmektedir. Mescitte itikâftayken kadınlarla cinsel birliktelik yasaklandıktan sonra âyet şöyle devam etmektedir: *“Bunlar Allah'ın sınırlarıdır, onlara yaklaşmayın”*⁵³⁸ İbn Receb, hadis ve âyette geçen “Allah'ın sınırları” ifadesiyle, helaller için orta yolu tutup aşırıya kaçmamanın ve haramların sınırına da yaklaşmamanın tavsiye edildiğini belirtmektedir.⁵³⁹

İbn Receb, bazen hadis metninde anlatılan konunun âyetin zâhiriyle çelişmesi durumunda bunu dile getirmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Cebrâil'le semâya yolculuğunu anlatan, İsrâ hadisesinin anlatıldığı hadisin bir bölümü şöyledir:

“Biz de dünya semasının üstüne çıktık. Sağ tarafında karartılar, sol tarafında karartılar bulunan, sağına baktığı zaman gülen, soluna baktığı zaman ağlayan, oturmakta olan bir adam görüverdik. Bu adam bana: ‘Salih Nebi'ye ve salih evlada merhaba’ dedi. Ben: ‘Ey Cebrail, bu kim?’ diye sordum. O: ‘Bu Âdem'dir dedi. Sağ ve

⁵³⁶ Abdulalim Demir, *Şehristânî'nin Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Yöntemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2012), s. 33.

⁵³⁷ Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, XXII, 221, (h.no: 589); Beyhakî, **es-Sünenü'l-kübrâ**, XIX, 617, (h.no: 19757); Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî (ö. 430/1038), **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfiyâ**, Mısır: Dâru's-saâde, 1394, IX, 17; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 81.

⁵³⁸ **Kur'ân**, el-Bakara, 2/187; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 82.

⁵³⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 81-82.

sol tarafındaki şu karartılar ise onun çocuklarının ruhlarıdır. Sağdakiler cennetlikler, sol tarafında bulunanları ise cehennemliklerdir. Bundan dolayı sağ tarafına bakınca güler, sol tarafına bakınca da ağlar' dedi.'⁵⁴⁰

İbn Receb, hadiste geçen lafzın zâhirine göre kâfirlerin ruhlarının semâda olmasını gerektiğini fakat bu durumun Allah Teâlâ'nın şu buyruğu ile çeliştiğini ifade ederek,⁵⁴¹ hadisi zayıf gördüğü anlaşılmaktadır.

*“Doğrusu âyetlerimizi yalan sayıp, onlara karşı büyüklük taslayanlara, göğün kapıları açılmaz; deve iğnenin deliğinden geçemedikçe cennete de giremezler. Suçluları böyle cezalandırırız”*⁵⁴²

İbn Receb, tefsirde genel olarak önce rivâyetleri nakletmekte daha sonra hadisin muhtevasına uygun ve destekleyici mahiyette âyetleri vermektedir. Burada verdiğimiz örnekte olduğu gibi nadir olsa da hadisin muhtevasının âyetle çeliştiğini belirtmektedir. Bu görüşünü teyit etmek için ikinci bir âyeti, destek mahiyetinde zikretmektedir.⁵⁴³ Müellif, bu yöntemi takip ederek hadis metinlerinde anlatılan konunun âyetlerle olan uyumunu önemseydiği ve İslâm ümmeti gibi Kur'ân'ı önceleyen bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir.

2.3.2.2. Hadisleri Hadislere Mütâbi Olarak Getirmesi

İbn Receb, bir hadiste anlatılan muhtevanın benzer şekilde farklı bir hadiste de anlatıldığını söyleyerek her iki hadisi zikretmeye çalışmaktadır. Böylece bir hadisi diğer bir hadisle takviye ederek, metindeki kapalılıkları gidermeyi amaçlamaktadır. Şimdi konuyu örnekler üzerinden inceleyelim:

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Hubeyb b. Muğfil el-Ğifâri yoluyla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet edilmektedir: *“Kim kibirli bir şekilde elbisesini yerden sürüklerse, yerde sürüklenen kısım cehennem ateşindedir”*⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ Buhârî, Salât, 1; Müslim, İman, 74; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 263.

⁵⁴¹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 263.

⁵⁴² Kur'ân, el-A'râf, 7/40; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 263.

⁵⁴³ Kur'ân, el-Hacc, 22/31.

⁵⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 619, (h.no: 18078); İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 713.

İbn Receb, bu hadisin *Sahîh-i-Buhârî*'de geçen ve Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivâyet ettiği bir hadisi açıkladığını ifade etmektedir. Buhârî hadisi şöyledir: “*Elbisenin topuğunun altında sarkan kısmı ateştedir.*”⁵⁴⁵

“Topuğun altından” ifadesiyle kast edilenin, beden ve elbisenin topuk altına sarkan kısmı olduğunu belirten İbn Receb, bu tür kimselerin dünyada övünüp böbürlenerek elbiselerini sürükledikleri gibi cehennemde de elbiselerini sürükleyeceklerini ifade etmektedir.⁵⁴⁶

Öldükten sonra Âdemoğlunun ruhlarının dünya semâsında olmadığını açıklamak için benzer muhtevaya sahip iki hadisi, birbirlerini destekleyecek şekilde müellif tefsirinde zikretmiştir. Şimdi örnekleri inceleyelim:

İsrâ hadisesini konu alan ve Ebû Hureyre'den rivâyet edilen hadisin bir bölümü şöyledir: “*Yaratılışında noksan olmayan bir adam gördüm. Diğer insanlar gibi yaratılışında herhangi bir noksanlık yoktu. Sağ tarafında bir kapı vardı ve ondan güzel bir koku çıkıyordu. Sol tarafında da bir kapı vardı ve ondan da kötü bir koku çıkıyordu. Sağ tarafındaki kapıya baktığında gülümsedi ve sevindi. Sol tarafındaki kapıya baktığında ağladı ve hüznünlendi. Nebi (s.a.s.): ‘Ey Cebrâil, yaratılışında noksanlık bulunmayan bu ihtiyar kim? Bu iki kapı nedir?’ diye sordu. Cebrâil: ‘Bu senin atan Âdem (a.s.) dir. Sağ tarafındaki kapı, cennet kapısıdır. Kendi zürriyetinden cennete giren kimselere baktığında güler ve sevinir. Sol tarafındaki kapı ise cehennem kapısıdır. Zürriyetinden cehenneme girenlere baktığında ise ağlar ve hüznünlendir’ dedi*”⁵⁴⁷

Bu hadiste bahsi geçen konunun, Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edilen uzun isrâ hadisiyle desteklendiğini İbn Receb dile getirmektedir.⁵⁴⁸ Hadisin bir bölümü şöyledir:

“*Bir de baktım, Allah'ın yaratmış olduğu şekilde, hiçbir şeyi değişmemiş bir adam gördüm. Zürriyetinden gelenlerin ruhları, ona arz ediliyordu. Mü'min bir ruh geldiği zaman, ‘Güzel ruh güzel ruh, onu İlliyyîn'de olanlardan yazın’ dedi. Kâfir bir*

⁵⁴⁵ *Buhârî*, Libâs, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIII, 252, (h.no: 26173); İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 713 .

⁵⁴⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 713.

⁵⁴⁷ İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, Cilt 2, s. 315; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Cilt 17, s. 337; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 264.

⁵⁴⁸ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 265.

ruh geldiği zaman, ‘Pis ruh pis ruh, onu Siccîn’de olanlardan yazın’ dedi. Ben ‘Ey Cebrâil, bu kim?’ diye sorunca, ‘Atan Âdem’ dedi.’⁵⁴⁹

İbn Receb, bu hadisin isnadında yer alan Ebû Harun el-Abdî’nin zayıf bir râvî olduğunu söyler. Hadiste dünya semâsında Hz. Âdem’in neslinden gelenlerin ruhları, Hz. Âdem’e arz edildiğini anlatılmaktadır. O’da, bu ruhların ya İliyyîn’de ya da Siccîn’de kalmasını emretmektedir. Müellif, zikredilen iki hadisten yola çıkarak ruhların yerinin dünya semâsı olmadığını belirtir.⁵⁵⁰

Burada ele aldığımız örneklerden anlaşılacağı üzere, rivâyetlerin muhtevaları benzerdir ve rivâyetler mânâ bakımından birbirlerini desteklemektedir. Bu ve buna benzer örneklere tefsirde yer verilmesi müellifin, hadis metninin daha iyi anlaşılmasını amaçladığını göstermektedir.

2.3.2.3. Şiirleri Hadislere İstishâd Olarak Getirmesi

Konu bakımından hadisle benzer içeriğe sahip şiirlerin, yeri geldiğinde tefsirin bazı yerlerinde geçtiği görülmektedir. İbn Receb, benzer muhtevaya sahip şiirleri zikrederek konuyu şiirle süsleyip açıklamaktadır. Örneğin:

İbn Abbas’tan rivâyet edilen hadiste “*Sizi, nimetleriyle beslediğinden ötürü Allah’ı sevin.*”⁵⁵¹

Hadisin muhtevasında geçen Allah’ı sevme ve şükretmenin mahiyeti hakkında İbn Receb, şu şiiri zikretmektedir:

إذا أنت لم تزد على كلِّ نعمة...

لمؤتيكها حبًّا فلست بشاكرٍ

إذا أنت لم تؤثر رضا الله وحدَهُ...

على كلِّ ما تهوى فلست بصابرٍ

⁵⁴⁹ İbn Receb, **Ehvâlü’l-kubûr**, s. 124; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, **es-Sîretü’n-nebeviyye**, thk. Mustafâ Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdu’l-Hafîz eş-Şelebî, Mısır: Matbaatu’l-Halebî, 1375, Cilt 1, s. 405; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 265.

⁵⁵⁰ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 265.

⁵⁵¹ Hâkim en-Nisâbûrî, **el-Müstedrek**, Cilt 3, s. 162; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, **el-İ’tikâd ve’l-Hidâye ilâ Sebîli’r-Reşâd alâ Mezhebi’s-Selefi ve Ashâbi’l-Hadîs**, thk. Ahmed Usam, Beyrût: Dâru’l-Evkâfu’l-Cedîde, 1401, s. 327; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 129.

والشكر باللسان: الثناء بالنعم وذكرها وتعدادها، وإظهارها، قال الله

Eğer sana verilen her nimet,

Verene karşı sevgini artırmıyorsa, şükreden değilsin.

Eğer yalnızca Allah'ı razı etmeyi tercih etmiyorsan,

Tüm arzularına karşı; o halde sabırlı da değilsin.

*Dille şükür, nimetleri hatırlama ve övme, onları sayma ve göstermedir.*⁵⁵²

Konuyla alakalı bazı görüşleri aktaran İbn Receb, Ömer b. Abdülaziz'in “Allah'ım, nimetini küfre dönüştürmekten, onu tanıdıktan sonra nankörlükten ve onu methettikten sonra unutmaktan sana sığınırım.” sözüne yer vermiştir. Ardından ilk dönem sûfilerinden Fudayl b. İyâz'ın (ö. 187/803) “Nimetler hakkında konuşmanın, nimete şükür olacağı söylenirdi.” sözünü aktarmıştır. Müellif, bu görüşleri açıkladıktan sonra âzâlarla şükürün edasını şöyle tanımlamaktadır: Kul, tüm âzâlarını Allah'ın nimetlerine şükür ifadesinin gereği olarak ibadet ve tâatte kullanmalı, onları Allah'a isyan mahiyetindeki fillerde kullanmaktan kaçınmalıdır.⁵⁵³

Âzâlarla şükürün ifadesini gösterme konusunda en iyi örnek, şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.s.) olmuştur. Nitekim O, ayakları şişinceye kadar namaz kılmış ve bu durumunu soranlara “Şükreden bir kul olmayayım mı?”⁵⁵⁴ cevabını vermiştir. İbn Receb, şükürün mahiyeti hakkında ikinci şiiiri misal getirerek konuyu pekiştirmektedir.

هَبِ الْبِعْثَ لَمْ تَأْتِنَا رَسْلُهُ...

وَجَاحِمَةُ الْجَحِيمِ لَمْ تُضْرَمِ

أَلَيْسَ مِنَ الْوَاجِبِ الْمُسْتَحَقِّ...

حِيَاءُ الْعِبَادِ مِنَ الْمُنْعَمِ

وَحَافِظُ عَلَيْهَا بِشُكْرِ الْإِلَهِ...

⁵⁵² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 130.

⁵⁵³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 130.

⁵⁵⁴ Abdurrezâk, **el-Musannef**, III, 49, (h.no: 4746); İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbüri, **Sahihu İbn Huzeyme**, thk. Muhammed Mustafa el-'Azâmî, Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî, 1400, II, 200, (h.no: 1182); Humeydî, **el-Müsned**, II, 23, (h.no: 777); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 130.

فَشْكُرُ الْإِلَهِ يَزِيلُ النَّعْمَ

Farz et ki, gelmedi mahşeri bildiren elçiler,

Yok say cehennem ateşi,

Gerekmez mi acep kullara,

Bunca nimet sahibine övgü ve şükür işi.

Allah'a şükürle nimetleri koru,

*Çünkü Allah'a şükür, cezayı yok eder.*⁵⁵⁵

Şükür hakkındaki rivâyetleri zikreden İbn Receb, hadisin muhtevasının daha iyi anlaşılması için bazı şiirleri misal vererek anlatımı pekiştirmiştir. Şiirle birlikte ilk dönem sûfilerinin görüşlerini de aktarması, konuya vaaz üslubunu hâkim kılmıştır. Böylece nimetlere şükür hususunu, geniş çapta ele almıştır.

İbn Receb, diğer bir hadisin muhtevasını şiirle şöyle süslemektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ، قَالَ: «رَبُّ أَشْعَثَ مَدْفُوعٍ بِالْأَبْوَابِ، لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللَّهِ لِأَبْرَهُ»

Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "*Saçı başı darmadağın, kapılardan kovulan nice kimseler vardır ki Allah'a yemin etse, Allah onun yeminini doğru çıkarır.*"⁵⁵⁶ Hadisin muhtevası paralelinde şu şiiri zikretmektedir:

رَبِّ ذِي طَمْرَيْنِ نَضْوٍ...

يَأْمُنُ الْعَالَمُ شَرَّهُ

لَا يُرَى إِلَّا غَنِيًّا...

وَهُوَ لَا يَمْلِكُ ذَرَّهُ

ثُمَّ لَوْ أَقْسَمَ فِي شَيْءٍ...

عَلَى اللَّهِ أَبْرَهُ

Nice eski elbiseler içinde olup da dünyanın

⁵⁵⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 131.

⁵⁵⁶ Müslim, **Cennet**, 13; Hâkim en-Nîsâbûrî, **el-Müstedrek**, IV, 364, (h.no: 7932); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 194.

Kendisinden emin olduğu kişiler vardır.

Bu ancak zenginlik olarak görülür,

Kendisinde zenginliğin zerresi yok iken.

Üstelik o kişi yemin etse,

Allah yemininde mutlaka onu haklı çıkarır.⁵⁵⁷

Kişinin âhiret yurdunu kazanması için çalışması gerektiğini belirten hadisi de şöyle açıklamaktadır:

«من أحبّ دنياه أضرّ بآخرته، ومن أحبّ آخرته أضرّ بدنيته. فأتروا ما يبقى على ما يفنى»

“Dünyayı seven, âhiretine zarar verir. Âhireti seven ve onun için uğraşan, dünyasına zarar verir. O halde, kalıcı (bâki) olanı, geçici (fani) olana tercih edin!”⁵⁵⁸
İbn Receb, hadisnin muhtevasını şu şiirle pekiştirmektedir.

أمران مُفْتَرِقَانِ لَسْتِ تَرَاهُمَا...
يتشوّقانِ لِحُطْطَةٍ وَتَلَاقِي

طلبُ المعادِ مع الرِّياسَةِ والعُلَى...
فدعِ الذي يفنى لما هو باقِي

İki ayrı şeyi asla göremezsin

Bir arada; karşılaşamazsın;

Âhireti, şöhret ve liderlikle elde etmeyi.

O halde, fâni olanı terk et, kalıcı olana bak!⁵⁵⁹

Burada ele alınan örneklerden anlaşılacağı üzere İbn Receb, hadis metinlerini te’vil ederken muhtevaya uyumlu şiirleri tercih etmiştir. Tercih edilen bu yöntemle, hadis metninde anlatılan konunun okuyucunun zihninde daha iyi pekişmesi hedeflenmektedir.

⁵⁵⁷ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 194.

⁵⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXII, 472, (h.no: 19698).

⁵⁵⁹ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 677.

2.3.2.4. Hadislerin Tarihi Bilgilere Arz Etmesi

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirleri ortaya çıktığı zaman, mekân, sosyal ve kültürel koşullardan bağımsız değildir.⁵⁶⁰ Hadis ilminde tarih bilgisi iki açıdan önemlidir. Birincisi, tarih ilmi sayesinde rivâyet senedlerinin muttasıllık durumları araştırılabilir. İkincisi de metnin muhtevasında yer alan bilginin, tarihi olaylara paralelliği sorgulanabilir. Hadis metni, doğru bilinen tarihi verilerle mukayese edilerek hadisin sıhhati tetkik edilebilir.⁵⁶¹ İbn Receb, eserinde hadisleri ele alırken onların doğru anlaşılması noktasında tarihi verilerden yardım almıştır.

Makam-ı İbrahim'i konu alan âyetin sebep-i nüzûlüne işaret eden rivâyetler, konuya örneklilik teşkil edecek niteliktedir. Şöyle ki:

عبد الوهاب بن عطاء، عن ابن جريج، عن جعفر بن محمد، عن أبيه: سمعتُ جابرًا يُحدِّث عن حجة الوداع قال: لما طاف النبي - ﷺ - قال له عمر: هذا مقام إبراهيم؟ قال: «نعم»، قال: أفلا نتخذُه مُصلًى؛ فأنزل الله (وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى)

Abdulvehhab b. Âta → İbn Cüreyc → Cafer b. Muhammed → Babası → Cabir Veda haccı hakkında dedi ki: “Hz. Peygamber (s.a.s.) tavaf yaparken, Ömer ona: ‘Bu Makam-ı İbrahim mi?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a.s.): ‘Evet’ dedi. Sonra Ömer dedi ki: ‘Onu namazgâh edinmeyelim mi?’ dedi. Ardından Allah: ‘İbrahim’in makamını namaz yeri edinin, dedik.’⁵⁶² âyetini indirdi”⁵⁶³

İbn Receb'e göre bu hadis, garîbtir. Rivâyette Hz. Ömer'in veda haccında bu soruyu sorduğu, peşinden âyetin nâzil olduğu haber verilmektedir. Hadiste anlatılan bu olayın tamamen gerçeklikten uzak bir durum olduğunu belirten İbn Receb, rivâyet senedinde yer alan Abdulvehhab b. Âta'nın da sağlam bir râvî olmadığını dile getirmektedir.⁵⁶⁴

وروى الوليد بن مسلم، عن مالك، عن جعفر، عن أبيه، عن جابر. قال: لما وقف النبي - ﷺ - يوم فتح مكة عند مقام إبراهيم، قال له عمر: يا رسول الله، هذا مقام إبراهيم الذي قال الله: (وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى) قال: «نعم»

⁵⁶⁰ Necmeddin Şeker, “Hadislerin Anlaşılmasında Tarihî Bağlamın Rolü”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, (2018), s. 11-12.

⁵⁶¹ Salih Karacabey, **Hadis Tenkidi**, s. 299.

⁵⁶² **Kur'ân**, el-Bakara, 2/125.

⁵⁶³ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Cilt 1, s. 291; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 113.

⁵⁶⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 112-113.

Velid b. Müslim → Malik → Cafer → Babası → Cabir dedi ki: “Hz. Peygamber (s.a.s.), Mekke fethinin yapıldığı gün İbrahim’in makamının yanında bekleyince, Ömer ona: ‘Ya Rasûlullah, Allah’ın ‘İbrahim’in makamını namaz yeri edin, dedik.’ buyurduğu İbrahim’in makamı bu mu? diye sordu. Rasûlullah (s.a.s) ‘Evet’ dedi.”⁵⁶⁵

Müfessirimize göre Mekke’nin fethedilmesi bahsinin, hadis metninde yer alması bir hatadır. Çünkü hadisteki fetih konusu, Câbir’in rivâyet ettiği Veda haccı hakkındaki hadisten alınmış bir bölümdür. Ayrıca Ebû Hatim ve Ebû Dâvûd’un yanında hadisin râvisi Velid b. Müslim, rivâyetlerde çokça hatası olan birisidir.⁵⁶⁶ İbn Receb’e göre ‘İbrahim’in makamını namaz yeri edin’ emri, Kâbe’ye doğru namaz kılmayı uhdesinde bulundurmasından ötürü kıblenin değişiminden sonra bu âyetin nâzil olmasını gerektirir. Ayrıca ‘İbrahim’in makamını namazgâh edinme’ emri ile şuna işaret edilmektedir: Namaz vakitleri geldiğinde, onu kılmaya hazırlanan kişinin Kâbe’ye doğru yönelmesi kast edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla ‘İbrahim’in makamını namazgâh edin’ âyetinin kıblenin değişiminden sonra indiğine Hz. Ömer’in rivâyet ettiği, Buhârî’nin ‘Kıbleye Yönelme Bölümü’nde zikrettiği hadis⁵⁶⁷ de işaret etmektedir. Buhârî’nin, mezkûr âyeti bu bölümde zikretmesi bölümün taşıdığı ismin anlamını da ortaya çıkarmaktadır. Aksini düşünmenin ise problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vereceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁸

Özetle; ‘İbrahim’in makamını namazgâh edinme’ konusunu ihtiva eden hadislerin, Veda haccı ya da Mekke’nin fethinde olduğunu bildiren rivâyetlerin tarihi gerçeklikten uzak olduğunu İbn Receb söylemektedir. Aksine hadiste zikredilen âyetin, Medine’de kıblenin Beytu’l-Makdis’ten Kâbe’ye doğru değişiminden sonra indiğini vurgulamaya çalışmaktadır. Kıblenin Kâbe’ye doğru yönelme zamanını ise İbn Abbas, şöyle açıklamaktadır:

“Rasûlullah (s.a.s.), Mekke’de Kâbe yanında bulunmasına rağmen Beytu’l-Makdis’e yönelerek namaz kıları. Rasûlullah (s.a.s) Medine’ye hicret ettikten on altı ay sonra Allah, onun yönünü Kâbe’ye çevirdi.”⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, Cilt 1, s. 291; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 113.

⁵⁶⁶ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 113.

⁵⁶⁷ **Buhârî**, salât, 32.

⁵⁶⁸ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 110-111.

⁵⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, V, 136, (h.no: 2991).

Bu hadiste işaret edildiğine göre kible değişimi, hicretten on altı ay sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ‘İbrahim’in makamını namazgâh edinme’ âyetinin, hicretten on altı ay sonra nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

İçki içme yasağını ele alan hadislerin tarihi bilgiler ışığında değerlendiren İbn Receb, metinde anlatılan konunun tarihi gerçeklikle bağdaşmadığını belirterek hadisi tenkit etmiştir. Şimdi konuyu örnek üzerinde inceleyelim:

عَمْرُو بْنُ وَاقِدٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ وَيُونُسَ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ عَنْ مُعَاذٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: إِنَّ أَوَّلَ شَيْءٍ نَهَانِي عَنْهُ رَبِّي بَعْدَ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ شُرْبُ الْخَمْرِ وَمَلَاةُ الرِّجَالِ

Amr b. Vâkıd → İsmâil b. Ubeydullah → Ümmi’-d-Derdâ → Ebî’-d-Derdâ ve Yûnus → Ebî İdrîs → Muâz → Nebi (s.a.s.) şöyle buyurdu: “Şüphesiz ki Rabbim putlardan sonra bana yasak ettiği ilk şey, içki içmek ve insanlarla kavga etmektir.”⁵⁷⁰

İbn Receb’e göre bu hadiste anlatılan bilgiler, tarihi bilgilerle çelişmektedir. Çünkü içki yasağı, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Medine’ye hicretinden belli bir müddet sonra yasaklanmıştır. Dolayısıyla hadiste bahsi geçen içki yasağı hakkındaki bilgi, gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca bu hadisin isnadında, Amr b. Vâkıd eş-Şâmî adlı râvî bulunmaktadır. Müellif, sözü edilen bu râvînin gerçekten zayıf bir râvî olduğunu söylemektedir.⁵⁷¹

Buhârî’nin Ubâde b. Sâmit’ten rivâyet ettiği hadiste yapılan bey’atın hicretten önce mi? yoksa sonra mı? olduğuyla alakalı konuyu, İbn Receb şöyle açıklamaktadır:

Ebü Yeman → Şuayb → Zührî → Ebû İdrîs Âizullâh b. Abdullah → Ubâde b. Sâmit’ten rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), etrafında bir topluluk olduğu halde şöyle buyurdu:

«بَايَعُونِي عَلَى أَنْ لَا تَشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا، وَلَا تَسْرِقُوا، وَلَا تَزْنُوا، وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ، وَلَا تَأْتُوا بِبُهْتَانٍ تَفْتَرُونَهُ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ، وَلَا تَعْصُوا فِي مَعْرُوفٍ، فَمَنْ وَفَى مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا فَعُوقِبَ فِي الدُّنْيَا فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ، وَمَنْ أَصَابَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا ثُمَّ سَتَرَهُ اللَّهُ فَهُوَ إِلَى اللَّهِ، إِنْ شَاءَ عَفَا عَنْهُ وَإِنْ شَاءَ عَاقَبَهُ» فَبَايَعَنَاهُ عَلَى ذَلِكَ

⁵⁷⁰ Bezzâr, *Müsned*, X, 66, (h.no: 4130); Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, Cilt 5, s. 53; İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 220.

⁵⁷¹ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 220.

“Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacağınıza, hırsızlık yapmayacağınıza, zina yapmayacağınıza, çocuklarınızı öldürmeyeceğinize, elleriniz ve ayaklarınız arasında uydurduğunuz bir iftirayı getirmeyeceğinize, herhangi bir mâruf konusunda bana karşı gelmeyeceğiniz üzere bey’at ediniz. Kim ki bunlara tam uyarsa onun mükâfatı Allah’a aittir. Kim de bunlardan birisine bulaşır da ona karşı ceza alırsa bu kefârettir. Kim de bunlardan birine bulaşır, Allah onu örterse onun işi Allah’a kalmıştır. Onu isterse affeder isterse cezalandırır.” Biz de ona bunlar üzerine bey’at ettik.⁵⁷²

İbn Receb’e göre Buhârî, bu hadisi hem ‘Akabe Biatı’nda hem de ‘Mümtehine Sûresinin Tefsiri’ bölümünde rivâyet etmiştir. Ubâde b. Sâmî’in hicretten önce Akabe gecesinde Hz. Peygamber’e (s.a.s.) biat eden nakîblerden biri olduğunu söyleyen İbn Receb, hadiste zikredilen bey’atın Akabe beyatı olup olmadığı konusunu tartışır. Bu konuda, bazı tereddütlerin oluştuğunu belirtmektedir. İbn Receb, İbn İshak’ın Zühri’den rivâyet ettiği hadisi esas alarak bu bey’atın, Akabe beyatı olduğunu söylemektedir.⁵⁷³ Bu hadise muhteva bakımından benzer bir hadisi, Buhârî ve Müslim’de şöyle rivâyet edilmiştir:

“Ben Rasûlullah (s.a.s.)’e bey’at eden nakîbler arasında bulunuyordum. Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayacağımıza dair... bey’at ettik.”⁵⁷⁴

Rivâyet metninde geçen bey’atın, Akabe gecesinde yapıldığına dair net bir açıklama olmadığını İbn Receb dile getirmektedir.⁵⁷⁵

ما أدري الخُدُودَ طَهارةً لأهلها أم لا؟

Ebû Hureyre, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet etti: “Hadlerin, günah işleyenler için bir temizlik olup olmadığını bilmiyorum?”⁵⁷⁶

İbn Receb, bu hadisin başka tariklerden de Ebû Hureyre’den rivâyet edildiğini belirtmekte ve hadise göre Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadlerin kefâret olacağını önceden bilmediğini, öğrendikten sonra da konu hakkındaki hükmünü beyan ettiğini söylemektedir. Müellif, şöyle devam etmektedir: Bu takdirde Ubâde b. Sâmî’in rivâyet

⁵⁷² Buhârî, İman, 9; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 401.

⁵⁷³ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 401-402.

⁵⁷⁴ Buhârî, Menakîbu’l Ensar, 43; Müslim, Hudûd, 10; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 402.

⁵⁷⁵ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 403.

⁵⁷⁶ İbn Ebû Hâtîm, **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm**, X, 3289, (h.no: 18553); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 413.

ettiği hadis, kesinlikle hicretten önce Akabe gecesinde gerçekleşen bey'at değildir. Çünkü Ebû Hureyre'nin hadisi hicretten sonradır ve o zamanlar Hz. Peygamber, hadlerin kefâret olacağını bilmemektedir. Dolayısıyla hicretten evvel bunun aksinin beyan edilmesi, câiz değildir.⁵⁷⁷ Zira mezkûr hadiste 'Kim de bunlardan birisine bulaşır da ona karşı ceza alırsa bu kefârettir' geçen cümle işlenen suçlara karşı kefâret konusunu ele almaktadır. Kefâret konusunun rivâyette geçmesi, bu hadisin Hz. Peygamber'den Medine'ye hicretten sonra varid olduğunu göstermektedir.

Burada örnek olarak verilen rivâyetlerden de görüleceği üzere İbn Receb'in, tarihi verilerden yararlanarak ve farklı tariklerden konuyla ilintili hadisleri zikrederek metni anlama noktasında büyük çaba sarf ettiği görülmektedir. Doğru hadis metninin ortaya çıkmasını sağlayan yöntemlerden biri de hiç şüphe yok ki rivâyet metinlerini, tarihi veriler ışığında doğru analiz edebilmektir.

2.3.2.5. İsrâiliyat Bilgilerine Değinmesi

İsrâiliyat kelimesi ile çoğunlukla Yahudi, kısmen de Hristiyan kaynaklardan nakledilen "efsane, kıssa, olay veya bilgi" kastedilir. Bazı âlimler ise İslâm muhalifleri tarafından bu dine dâhil edilmeye çalışılan, asılsız ve uydurma haberler için de bu terimi kullanmışlardır.⁵⁷⁸

İbn Receb, hadisleri ele alırken isrâiliyat bilgilerinin mevcudiyetini araştırmış, bazı hadisleri bu bilgileri içermesi nedeniyle tenkit etmiştir. Müellifimiz, konuyla bağlantılı olarak Ebû Miclez'in bir ayağı diğerinin üzerine koyan adamın durumu hakkındaki görüşünü şöyle aktarmaktadır: Ebû Miclez'e göre bir ayağı diğerinin üzerine atmada herhangi bir sakınca yoktur. Bu sadece Yahudilerin söylediği bir şeydir. Onlar "Allah, gökleri ve yeri altı günde yarattı. Sonra yedinci gün istirahate çekildi" derler.⁵⁷⁹ Bunun böyle olmadığını Yüce Allah, âyeti Kerîmede şöyle ifade etmektedir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ

⁵⁷⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 414.

⁵⁷⁸ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", Cilt 23, İstanbul: **DİA**, 2001, s. 199-202.

⁵⁷⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 315.

“*And olsun ki, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık ve Biz bir yorgunluk da duymadık.*”⁵⁸⁰

Daha sonra İbn Receb, Katâde b. Nu'mân'dan rivâyet edilen merfû kutsî hadisi zikretmiştir. Hadisin son bölümü şöyledir: “*Yüce Allah: ‘Bu şekilde oturmak bir insan için uygun değildir’* buyurdu.”⁵⁸¹

Kutsî hadis, Muhammed b. Fuleyh b. Süleyman → Babasından → Said b. Haris → Ubeyd b. Huneyn → Katâde b. Nu'mân → Rasûlullah'tan (s.a.s.) isnadıyla rivâyet edilmiştir. İbn Receb'e göre rivâyet edilen bu hadis, merfû hadis olmayıp Yahudilerden alınmış bir sözden ibaret olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Beyhâkî'nin, hadisin isnadında yer alan Ubeyd b. Huneyn'nin Katâde b. Nu'mân'dan hadis dinlemediğini söylediğini de aktarmaktadır. Her ne kadar Buhârî, Fuleyh'ten hadis rivâyet etmişse de hadis âlimleri tarafından onun zayıf kabul edildiğine dair bazı görüşleri müellifimiz aktarmaktadır. Bu âlimlerden birisi olan Yahya b. Said'in (ö. 198/813), onun hadislerini sıkıntılı bulduğunu söylemektedir. Diğer bir muhaddis olan Ebû Zür'a' da; Fuleyh ve oğlu Muhammed'in hadis konusunda gevşek olduğunu belirtmektedir.⁵⁸² İbn Receb'e göre mezkûr hadis, hem isrâiliyat nitelikli olmasından hem de râvîlerinden dolayı sahîh olmayıp uydurma bir rivâyettir.

Kutsî hadisi, metin açısından da müellifimiz şu şekilde tenkit etmektedir; Eğer Hz. Peygamber (s.a.s.) Yüce Allah'tan aktardığı kutsî hadiste bu oturuş şeklinin insanlar için uygun olmadığını ifade etse bile, kendisi bu fiilde bulunmayarak ayak ayaküstüne atarak oturmuştur. Eğer önceden oturdu daha sonradan bu oturuş şeklini nesh ettiyse, ashâbının en bilgilileri ve onun sünnetine en fazla tabi olan raşit halifeler de bu şekilde oturmaya devam etmişlerdir.⁵⁸³

Ayak ayaküstüne atmayla alakalı olarak Abdullah b. Zeyd'den şöyle bir hadis rivâyet edilmiştir:

⁵⁸⁰ **Kur'ân**, Kâf, 50/38; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 315.

⁵⁸¹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', **İbtâlû't-te'vîlât fi ahbâri's-sıfât**, thk. Muhammed b. Hamd el-Hamûd en-Necdî, Kuveyt: Dâru îlâfî'd-devliyye, t.y., Cilt 1, s. 187; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 316.

⁵⁸² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 316.

⁵⁸³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 316.

ابن شهاب، عَنْ عَبَادِ بْنِ تَمِيمٍ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زَيْدٍ، «أَنَّه رَأَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ مُسْتَلْقِيًا فِي الْمَسْجِدِ، قَدْ وَضَعَ إِحْدَى رِجْلَيْهِ عَلَى الْأُخْرَى»

İbn Şihab, ona Abbâd b. Temîm, ona da amcası Abdullah b. Zeyd şöyle haber vermiştir “*O, Rasûlullah’ı (s.a.v.) bir ayağını ötekinin üzerine koymuş olarak mescitte sırt üstü yatarken görmüştür.*”⁵⁸⁴

Hadiste görüleceği üzere, bir bacağı diğerinin üzerine atmada herhangi bir beis olmadığı görülmektedir.

Konu hakkında gerekli açıklamaları yaptıktan sonra İbn Receb, şu görüşü aktararak hadis metinlerinde oluşan muhtemel hatalara dikkatleri şöyle çekmektedir: İlk râvîlerden sayılan bazı kimseler, Yahudilerin sözlerine benzer birtakım sözleri merfû zannederek Hz. Peygamber’e (s.a.s.) nispet etmiş, bunu gören bazı sahâbîler bu duruma karşı çıkmışlardır.⁵⁸⁵ Yine böyle bir olaya şahit olan Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), bir adamın Hz. Peygamber’den hadis rivâyet ettiğini görünce onu ikaz ederek hadisi şöyle düzeltmiştir:

“*Ömrüme yemin olsun ki, bunu Rasûlullah’tan işittim; o sırada yanındaydım. Biz ona Ehl-i Kitap’tan bir adamın sözlerini naklettik. Derken sen, hadisin başını kaçırdıktan ve bu adamın Ehl-i Kitap’tan olduğu söyledikten sonra geldin. Bunun üzerine sen onu, Rasûlullah’ın (s.a.s.) hadisinden bir kısım zannettin*” dedi.⁵⁸⁶

İslâm âlimleri, isrâiliyat içeren bilgilerin İslâm Şeriatına ters olmadığı sürece rivâyet edilmesinde bir beis görmemektedir. Nitekim şu hadiste buna işaret etmektedir:

« حَدِّثُوا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ »

“*İsrail oğullarından nakilde bulunabilirsiniz. (Bunda) sakınca yoktur.*”⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Taberânî, **el-Mu’cemu’l-Evsât**, II, 363, (h.no: 2239); Dârimî, **Sünen**, III, 1738, (h.no: 2698); Ma’mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San’ânî, **el-Câmi’**, thk. Habîbürrahman el-A’zamî, Beyrut: Tevzi’l-Mektebü’l-İslâmî, 1403, XI, 167, (h.no: 20221).

⁵⁸⁵ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 317.

⁵⁸⁶ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, **el-Esmâ ve’s-sıfat**, thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşidî, Cidde: Mektebetu’s-Sevadî, 1413, Cilt 2, s. 200; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 317.

⁵⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XVI, 125, (h.no: 10130).

Hız. Peygamber'in bu hadiste onlardan rivâyette bulunmayı serbest bırakması, yalan bilgilerin aktarımını kapsamamaktadır. İsrâiliyat bilgilerinin, şeriatımıza ters olması ve akılla çelişmesi durumunda rivâyet edilmesi câiz değildir.

2.3.2.6. Metindeki İdrâcı Açıklaması

İdrâc, sözlükte bir şeyi bir şeye eklemek, ilâve etmek manasındadır. Hadis ıstılahında ise râvînin rivâyet ettiği hadisin senedine veya metnine, hadisin aslında bulunmayan sözleri dâhil etmesine denir.⁵⁸⁸ İbn Receb, kullandığı hadislerin metin idrâcını araştırarak Hız. Peygamber (s.a.s.) sözü ile râvî sözünü birbirinden ayırt etmeyi hedeflemekte, Dolayısıyla doğru hadis metnini elde etmeyi amaçlamaktadır. Örneğin:

مُحَمَّدٌ يَعْنِي ابْنَ الْمُنْكَدِرِ، قَالَ: كَانَتْ أَسْمَاءُ، تُحَدِّثُ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ، قَالَتْ: قَالَ: «إِذَا دَخَلَ الْإِنْسَانُ قَبْرَهُ، فَإِنْ كَانَ مُؤْمِنًا، أَحَفَّ بِهِ عَمَلُهُ، الصَّلَاةُ وَالصِّيَامُ». قَالَ: «فَيَأْتِيهِ الْمَلَكُ مِنْ نَحْوِ الصَّلَاةِ، فَتَرُدُّهُ، وَمِنْ نَحْوِ الصِّيَامِ، فَيَرُدُّهُ». قَالَ: «فَيُنَادِيهِ: اجْلِسْ». قَالَ: «فَيَجْلِسُ، فَيَقُولُ لَهُ: مَاذَا تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ، يَعْنِي النَّبِيَّ ﷺ؟ قَالَ: مَنْ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ. قَالَ: أَنَا أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ». قَالَ: «يَقُولُ: وَمَا يُدْرِيكَ؟ أَدْرَكْتَهُ؟ قَالَ: أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ». قَالَ: «يَقُولُ: عَلَى ذَلِكَ عَشْتُ، وَعَلَيْهِ مِتُّ، وَعَلَيْهِ تُبْعَثُ». قَالَ: «وَإِنْ كَانَ فَاجِرًا، أَوْ كَافِرًا» قَالَ: «جَاءَ الْمَلَكُ لَيْسَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ شَيْءٌ يَرُدُّهُ». قَالَ: «فَاجْلَسْهُ». قَالَ: «يَقُولُ: اجْلِسْ، مَاذَا تَقُولُ فِي هَذَا الرَّجُلِ؟ قَالَ: أَيُّ رَجُلٍ؟ قَالَ: مُحَمَّدٌ». قَالَ: «يَقُولُ: وَاللَّهِ مَا أَدْرِي، سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا، فَقُلْتُهُ». قَالَ: «فَيَقُولُ لَهُ الْمَلَكُ: عَلَى ذَلِكَ عَشْتُ، وَعَلَيْهِ مِتُّ، وَعَلَيْهِ تُبْعَثُ». قَالَ: «وَتَسَلُّطُ عَلَيْهِ دَابَّةٌ فِي قَبْرِهِ، مَعَهَا سَوْطٌ، تَمْرَتُهُ جَمْرَةٌ مِثْلُ غَرْبِ الْبَعِيرِ، تَضْرِبُهُ مَا شَاءَ اللَّهُ، صَمَاءٌ لَا تَسْمَعُ صَوْتَهُ فَتَرَحَّمَهُ

Muhammed b. Münkedir, Esmâ'dan Hız. Peygamber'in (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet etti: “İnsan mezarına girdiği zaman eğer mü'min ise ameli onun etrafını sarar: Namazı ve orucu. Kabir sahibine melek namazı tarafında gelir de, namazı onu geri çevirir. Orucu tarafından gelir de, orucu meleği geri gönderir. Melek kabir sahibine 'otur' diye seslenir ve o oturur. Melek Hız. Peygamber'i kastederek ona: 'Şu adam hakkında ne dersin?' diye sorar. O: 'Kim?' der. Melek 'Muhammed' deyince, mü'min kimse: 'Ben şahadet ederim ki O, Allah'ın Resulüdür' der. Melek: 'Nereden biliyorsun, sen ona yetiştin mi?' der. O: 'Ben şahadet ederim ki O, Allah'ın Resulüdür' der. Melek: 'Bu inançla yaşadın, bu inançla öldün, bu inançla da haşrolunacaksınız' der. Eğer kabir sahibi günahkâr veya kâfir ise melek ona gelir, meleği ondan geri döndürecek kendisi

⁵⁸⁸ Mustafa Ertürk, **Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)**, Ankara: Fecr Yayınları, 2017, s. 84; Mehmet Efendioğlu, “Müdreç”, Cilt 31, İstanbul: DİA, 2020, s. 472-473.

ile melek arasında hiçbir engel yoktur. Melek kabir sahibini oturtur ve: ‘Otur, şu adam hakkında ne dersin?’ diye sorar. O, ‘Hangi adam?’ der. Melek ‘Muhammed’ deyince, o kimse: ‘Vallahi bilmiyorum, insanların bir şeyler söylediklerini işittim ben de onu söyledim’ der. Melek ona: ‘Bu inançla yaşadın, bu inançla öldün, bu inançla da haşrolunacaksın’ der. Bir hayvan kabrinde ona musallat edilir. Meleğin yanında, ucundaki düğümü deve kırbacı misâli kor olan bir kamçı vardır. Allah’ın dilediği kadar ona vurur. Sağırdır, onun sesini duymaz ki ona acısın.’⁵⁸⁹

İbn Receb’e göre hadis metninde geçen ‘تَسَلَّطَ عَلَيْهِ دَابَّةٌ فِي قَبْرِهِ / Bir hayvan kabrinde ona musallat edilir’ cümlesi, başka bir yoldan da İbnu’l-Münkedir’den rivâyet edilmiştir. Belki de hadiste yer alan bu cümle, metne sonradan ilave edilmiştir, demektedir.⁵⁹⁰ Bu bölümün, hadis metnine sonradan idrâc edilmesi hususunda müellifin kesin bir kanaati olmamasıyla birlikte bazı tereddütlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız araştırmalar neticesinde mezkûr rivâyetin geçtiği bazı kaynaklarda ‘Bir hayvan kabrinde ona musallat edilir’ cümlesini ihtiva eden bir hadis, kaynaklarımızda rivâyet edilmiştir.⁵⁹¹

Dolayısıyla kaynaklar üzerinde yaptığımız literatür taramalarında, İbn Receb’in sözü ettiği idrâc şüphesine dair herhangi bir bilgi veya dokümana erişemedik.

2.3.2.7. Hadisleri Değerlendirme Yöntemi

Müfessirimiz İbn Receb’in hadis yorumlama metodunun daha iyi anlaşılması için, bu başlık altında bazı örnek hadisleri zikredeceğiz. Burada ele alınan örnekler her ne kadar müellifin genel hadis metodolojisini yansıtmaya bile, kısmî olarak rivâyetleri değerlendirme biçimini ortaya koyacaktır. Genel itibariyle İbn Receb, tefsirlerinde yer verdiği hadislerden çıkarılması gereken ana hükümleri açıklamaya gayret etmiştir. Hadislerden anlaşılması gereken özet ve genel hükümlere, temas etmeye özen göstermiştir. Rivâyetleri yorumlayarak muhtelif konulara çeşitli izahatlar getirerek, içtihad alanına değerli katkılar sağlamıştır.

⁵⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XLIV, 536, (h.no:26976); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 686.

⁵⁹⁰ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 687.

⁵⁹¹ Bkz. Heysemî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Gâyetü’l-maksad fî zevâ’idi’l-müsnedi**, thk. Hilâf Mahmûd, Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 1421, I, 379, (h.no: 1251); İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, Cilt 4, s. 431.

Örnek 1

«إِنَّ أَوْلَيْنِكَ إِذَا كَانَ فِيهِمُ الرَّجُلُ الصَّالِحُ فَمَاتَ، بَنَوْا عَلَى قَبْرِهِ مَسْجِدًا، وَصَوَّرُوا فِيهِ تِلْكَ الصُّورَ، فَأَوْلَيْنِكَ شِرَارُ الْخَلْقِ عِنْدَ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»

“Onlar, içlerinde bulunan iyi bir kişi öldüğünde mezarı üzerine bir mescid yaparlar. İçine de bu tasvirleri koyarlar. İşte onlar, kıyamet günü Allah katında mahlukâtın en şerlileridir.”⁵⁹²

İbn Receb'e göre Hz. Âişe'den rivâyet edilen hadis; salih kimselerin mezarı üzerine mescid inşa etmenin haramlığına işaret etmektedir. Bu mescidlerin içine Hristiyanların yaptığı gibi çeşitli tasvirlerin yerleştirilmesi de haramdır. Bu fiillerin her birinin, başlı başına haram olduğu konusunda şüphe yoktur. İnsanoğlunun resmini çizmek haram olduğu gibi, mezarlar üzerine mescid inşa etmek de haramdır.⁵⁹³ Söz konusu bu tasvirlerin, put gibi somut şeyler olması ya da Hristiyanların yaptığı gibi duvar veya benzeri bir şey üzerine çizilmesi arasında bir fark yoktur. Ayrıca Peygamber'lerin ve salihlerin resimlerini çizerek bunlarla teberrük ya da şefaatte bulunmanın haram olduğunu dile getiren İbn Receb, bu fiilleri yapmak putperestlerin ibadet tarzı olduğunu belirtmektedir. Bunu yapanların, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) deyişiyle kıyamet günü mahlukâtın en şerlileri olacağını beyan etmiştir. Yakınlık hissetmek veya avunmak maksadıyla bile olsa resim çizmenin haram olduğunu, tasvir yapmanın günah olduğunu ve bunu yapanın da kıyamet günü insanlar içinde en şiddetli azaba tabi tutulacağını söylemektedir. Çünkü tasvir yapan kişi, Allah'tan başka kimsenin muktedir olamayacağı; O'nun zatına mahsus filleri, temsil etmeye çalıştığından dolayı zalim olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁴

Örnek 2

وروى النَّوَّاسُ بْنُ سَمْعَانَ عَنِ النَّبِيِّ - ﷺ - قَالَ: «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا، وَعَلَى جَنْبَيْهِ الصِّرَاطِ سُورَانِ فِيهِمَا أَبْوَابٌ مُفْتَحَةٌ وَعَلَى الْأَبْوَابِ سِتُورٌ مَرْخَاقٌ وَعَلَى بَابِ الصِّرَاطِ دَاعٍ يَقُولُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، ادْخُلُوا الصِّرَاطَ جَمِيعًا، وَلَا تَعْرَجُوا. وَدَاعٍ يَدْعُو مِنْ جَوْفِ الصِّرَاطِ، فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَفْتَحَ شَيْئًا مِنْ تِلْكَ الْأَبْوَابِ، قَالَ: وَيْحَكَ لَا

⁵⁹² Buhârî, Salât, 48, (h.no: 427); Nesâî, Mesâcid, 13; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 649-650.

⁵⁹³ İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 650.

⁵⁹⁴ İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 650-651.

تفتحه، فَإِنَّكَ إِنْ تَفْتَحْهُ تَلْجُهُ، وَالصِّرَاطُ: الإِسْلَامُ، وَالسُّورَانِ: حَدُودُ اللَّهِ، وَالْأَبْوَابُ الْمَفْتَحَةُ: مَحَارِمُ اللَّهِ، وَذَلِكَ الدَّاعِي عَلَى رَأْسِ الصِّرَاطِ: كِتَابُ اللَّهِ، وَالدَّاعِي مِنْ فَوْقُ: وَاعْظُ اللَّهُ فِي قَلْبِ كُلِّ مُسْلِمٍ»

Nevvâs b. Sem'ân, Rasûlullah'tan (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet eder: “Allah, sırat-ı müstakîm'i (dosdoğru yolu) şöyle bir misal ile açıkladı: Bu yolun her iki tarafında iki sur ve sur üzerinde açılmış kapılar vardır. Kapıların üstünde, sarkık perdeler vardır. Sıratın kapısında, bir davetçi: 'Ey insanlar, hep birlikte yola girin; yoldan ayrılmayın!' diye seslenir. Yolun ortasında da bir davetçi vardır. (Kul) O kapılardan birini açmak istediğinde: 'Sana yazıklar olsun, o kapıyı açma! O kapıyı eğer açarsan oradan girersin' diye seslenir. (Burada) yol, İslâm'dır. Yolun her iki tarafındaki sûr, Allah'ın belirlediği sınırlardır. Sûrun üzerinde açılmış kapılar, Allah'ın belirlediği haramlardır. Yolun başındaki davetçi, Allah'ın Kitab'ı; biraz yukarıdaki (yolun ortasında bulunan) ise, her Müslümanın kalbinde bulunan, nasihatı Allah için yapan davetçidir.”⁵⁹⁵

Hadisi te'vil eden İbn Receb'e göre Rasûlullah (s.a.s.), bu rivâyette İslâm'ı dosdoğru bir yola benzeterek örnek vermiştir. Bu yol düz, geniş ve üzerinde giden kimselerin dileklerine ulaştıran bir yoldur. Bununla birlikte işaret edilen bu yol dosdoğrudur ve onda hiçbir eğrilik bulunmamaktadır. Bu vasıflara haiz olmak için yolun yakın ve düz olması gerekir. Yolun sağ ve solunda iki sûr vardır. Zikredilen bu surlar, Allah'ın belirlediği sınırlarıdır. Nasıl ki sûr içinde bulunan kimsenin sınırları aşım geçmesine mani oluyorsa, İslâm da kendisini kabul eden kimselerin belirlemiş olduğu sınırlardan çıkıp aşmasına mani olur. Unutulmamalıdır ki Allah'ın ruhsat verdiği sınırların dışında, sadece yasaklamış olduğu alanlar vardır. Bundan dolayı Allah, belirlemiş olduğu sınırları muhafaza edeni övmüş, helâl ve haram nedir bilmeyen kimseleri de kınamıştır.⁵⁹⁶

Örnek 3

«قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَصْفَيْنِ، وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ، فَإِذَا قَالَ الْعَبْدُ: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: حَمَدَنِي عَبْدِي، وَإِذَا قَالَ: ﴿الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: أَثْنَى عَلَيَّ عَبْدِي، وَإِذَا قَالَ: ﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾، قَالَ: مَجَدَّنِي عَبْدِي - وَقَالَ مَرَّةً فَوَضَّ إِلَيَّ عَبْدِي - فَإِذَا قَالَ: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ قَالَ:

⁵⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXIX, 181, (h.no: 17634); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 480.

⁵⁹⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 480.

هَذَا بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي، وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ، فَإِذَا قَالَ: ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ قَالَ: هَذَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ»

“Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Namazı (yani Fatıha’yı)⁵⁹⁷ kendimle kulum arasında ikiye böldüm. Kuluma istediği verilecektir. Kul, ‘Hamd âlemlerin Rabbi’nedir.’ söylediğinde, Allah Teâlâ: ‘kulum bana hamd etti’ der. ‘(O) Rahmân’dır, Rahim’dir.’ söylediğinde, ‘Kulum bana senâda bulundu’ der. Kul, ‘Din (cezâ ve mükâfât) gününün sâhibidir.’ söylediğinde, Allah Teâlâ: ‘Kulum beni yüceltti’ der. Kul, ‘(Allah’ım) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.’ söylediğinde, (Allah Teâlâ): ‘Bu (âyet), benimle kulum arasındadır. Kuluma istediği verilecektir’ der. Kul, ‘Bizi doğru yola, nimete erdiğin kimselerin, gazaba uğramayanların, sapmayanların yoluna eriştir.’ söylediğinde, (Allah Teâlâ): ‘İşte bu da kulumundur ve kuluma dilediği verilecektir.’ buyurur.”⁵⁹⁸

İbn Receb’e göre bu hadis, Yüce Allah’ın namaz kılarak kendisine sığınan kulunun kıraatini dinlediğine, kendisine sığındığı şeylere cümle cümle karşılık verdiği işaret eder. Fâtiha sûresinin başı hamd’dır. Sonrasında senâ/övgü gelir. Allah’ı şeref, büyüklük ve yücelik sıfatlarıyla övmenin peşinden kul, huzurdaymış gibi hamd etmeye, övmeye ve yüceltmeye geçer. Sanki o esnada kulun, huzura yaklaşması uygun görülmüş ve huzurdaymış gibi hitap ederek ‘(Allah’ım) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz’ demektedir.⁵⁹⁹ Müellif bu âyetin, semâdan indirilen bütün kitapların sırrını topladığını söylemektedir. Zira bütün mahlûkat, kulluk etmeleri için Cenâb-ı Hak tarafından yaratılmıştır. ‘Cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır’⁶⁰⁰ Peygamber’ler bunun için gönderilmiş, kutsal kitaplar ancak bunun için indirilmiştir. Dolayısıyla Allah’a ibadet etmek, O’nun kulları üzerindeki hakkıdır. Kullar, Allah’ın yardımını olmadan bunu yapmaya güç yetiremezler. ‘Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz’ cümlesi Allah ile kulları arasındadır. Zira ibadet, Allah’ın kulu üzerindeki hakkıdır. Kul ibadet yaparken Allah’tan gelen yardım ise O’nun, kuluna olan ihsanıdır. Bu duadan sonra Sırat-ı Müstakim’e; kendilerine nimet bahşedilen kulların yoluna ulaşma duası gelir. Bu yolda

⁵⁹⁷ Kur’ân, el-Fâtiha, 1/1-7.

⁵⁹⁸ Müslim, Sâlat, 11; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 68.

⁵⁹⁹ İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 68-69.

⁶⁰⁰ Kur’ân, ez-Zâriyât, 51/56.

olan kimseler; peygamber'ler, sıddıklar, şehidler ve sâlihlerdir. Bu yol üzerinde dosdoğru yaşayan ve kıyamet gününe kadar istikamet üzere kalan kimseler, dünya ve âhîret saadetine erişirler. Bu yoldan çıkan kimseler ise bu yolu bilip de onu takip etmeyen Yahudiler gibi ya gazaba uğrar ya da Hristiyan ve müşrikler gibi hidayet yolundan saparlar. Namazda Fâtiha sûresini okumayı tamamladığında kulun duasına Allah, şöyle karşılık verir: *'Bu kulumundur ve kuluma istediği verilecektir.'* O vakit melekler, namaz kılan kulun duasına 'âmin' derler. Aynı şekilde namaz kılanların da onlarla birlikte 'âmin' demesi emredilmiştir. Çünkü 'âmin' sözü, duanın kabul edilme nedeni olduğunu İbn Receb belirtmektedir.⁶⁰¹

Sonuç olarak İbn Receb, zikredilen hadisleri yorumlayarak farklı konular hakkında çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Fıkî konular kapsamına giren helal ve haramlar hususunda bazı fetvalar vererek, içtihad alanına katkı sağlamıştır. Hadis metinlerinde geçen âyetleri tefsir ederek, âyetin daha iyi anlaşılması için çaba sarf etmiştir. Mezkûr örneklerden de görüleceği üzere müellif, hadisin vermek istediği ana mesajı detaylı bir şekilde ortaya çıkarmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

2.3.3. Metinle Alakalı Diğer Önemli Hususlar

2.3.3.1. Metinlerdeki Farklılığa İşaret Etmesi

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında ezberlenip yazıya geçirilmiş daha sonraki dönemlerde de mânen ve lafzen mütevatir bir şekilde nesilden nesile aktarılacak koruma altına alınmıştır. Kur'ân'a mahsus olan bu özel koruma kalkanı, rivâyet metinlerine uygulanmamıştır. Sahâbîler, Hz. Peygamber'den sadır olan hadislerde ihtilafa düştükleri zaman hadis metnini Kur'ân'a arz ederlerdi. Onlar, Kur'ân âyetleriyle çelişen hadisleri kabul etmez bunu rivâyet eden kimseleri vehm ve hata ile itham ederlerdi.⁶⁰² Bu tür vehm ve hatalardan dolayı zamanla hadis metinleri arasında bir takım lafız farklılıkları oluşmuştur. Örneğin:

مُحَمَّدٌ هُوَ ابْنُ مُقَاتِلِ أَبِي الْحَسَنِ الْمَرْوَزِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنِ نَافِعٍ، عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنِ عَائِشَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ إِذَا رَأَى الْمَطَرَ، قَالَ: اللَّهُمَّ صَيِّبًا نَافِعًا

⁶⁰¹ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 69-70.

⁶⁰² Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi*, s. 70.

Buhârî'nin tahric ettiği hadiste: Muhammed b. Mukatil Ebû'l-Hasen el-Mervezi (ahberenâ) → Abdullah b. Mübârek (ahberenâ) → Ubeydullah ('an) → Nâfi ('an) → Kasım b. Muhammed ('an) → Âişe'den rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) yağmur yağışını gördüğünde: “Allah'ım, bize yağmurun faydasını ver” şeklinde dua ederdi.⁶⁰³

عَبْدُ الرَّزَّاقِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عُيَيْدُ اللَّهِ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ إِذَا رَأَى
الغَيْثَ قَالَ: اللَّهُمَّ صَيِّبًا سَيِّبًا هَنِيئًا

Ma'mer'in tahric ettiği hadiste: Abdurrezak (ahberenâ) → Ma'mer (ahberenâ) → Ubeydullah ('an) → Kasım b. Muhammed ('an) → Âişe'den rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) yağmur yağışını gördüğünde: “Allah'ım, bu yağmuru üzerimize faydalı şekilde yağdır” şeklinde dua ederdi.⁶⁰⁴ Ma'mer tahric ettiği hadiste “نافعًا / fayda” kelimesi geçmemektedir. İbn Receb, rivâyet ettiği iki hadisin metinlerini karşılaştırmış ve doğru olan hadis metninin “نافعًا / fayda” kelimesinin geçtiği hadis olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁵

İbn Receb, namazlarda konuşmanın haramlığı konusundaki rivâyet farklılıklarını şöyle anlatmaktadır:

زَيْدُ بْنُ أَرْقَمٍ: إِنَّ كُنَّا لَنَتَكَلَّمُ فِي الصَّلَاةِ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ ﷺ يَكَلِّمُ أَحَدُنَا صَاحِبَهُ بِحَاجَتِهِ، حَتَّى نَزَلَتْ: ﴿حَافِظُوا
عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى، وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ «فَأَمَرْنَا بِالسُّكُوتِ»

Zeyd b. Erkam şöyle dedi: “Biz, Nebi (s.a.s.) zamanında namazda iken konuşurduk. Bizden birisi yanındaki arkadaşıyla bir hacetinden dolayı konuşurdu. Ta ki ‘Namazlara ve orta namaza devam edin; gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun.’⁶⁰⁶ âyeti nâzil olunca, bize susmamız emredildi.”⁶⁰⁷

Bu hadis Müslim⁶⁰⁸ rivâyetinde “Konuşmamız yasaklandı” ifadesi, hadiste yer alırken “Rasûlullah (s.a.s.) zamanında” ifadesi yer almamaktadır. Hadis, Nesâî⁶⁰⁹ de “İşte o vakit susmakla emrolunduk” lafzıyla yer almaktadır. Hadisi, Tirmizî şu lafızlarla nakletmiştir: “Biz, Rasûlullah'ın (s.a.s.) arkasında namaz kılarken

⁶⁰³ Buhârî, İstiska, 22; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 93.

⁶⁰⁴ Ma'mer b. Râşid, **el-Câmi'**, XI, 88, (h.no:20000); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 94.

⁶⁰⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 93.

⁶⁰⁶ **Kur'ân**, el-Bakara, 2/238.

⁶⁰⁷ Buhârî, Amel fi's-Salât, 2; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 181.

⁶⁰⁸ Müslim, Mesâcid, 7; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 181.

⁶⁰⁹ Nesâî, Sehv, 25; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 181.

konusurduk. Bizden birisi yanındaki arkadaşıyla konuşurdu. Ta ki ‘Gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun’⁶¹⁰ âyeti nâzil oldu. Böylece susmakla emrolunduk, konuşmamız yasaklandı.’⁶¹¹

Müellifimiz, hadis metinlerindeki lafız farklılıklarını *kütüb-i sitte*’de bulunan bazı kaynaklar çerçevesinde tetkik ederek ortaya çıkardığı görülmektedir.⁶¹²

Teheccüd namazı ve kılındığı en faziletli vakit hakkındaki rivâyet farklılıklarını da İbn Receb, şöyle zikretmektedir: Tirmizî ve Nesâî, Ebû Ümâme’den şu lafızla rivâyet etmektedir:

يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيُّ الدُّعَاءِ أَسْمَعُ؟ قَالَ: «جَوْفَ اللَّيْلِ الْآخِرِ، وَدُبْرَ الصَّلَوَاتِ الْمَكْتُوباتِ»

“Ey Allah’ın Rasûlü, hangi dua kabul edilmeye daha yakındır? Rasûlullah (s.a.s.): ‘Farz namazların ardından gecenin son yarısında yapılan (duadır)’ dedi.”⁶¹³

İbn Receb, Ebû Ümâme hadisini İbn Ebû’-d-Dünyâ’nın şu lafızla tahriç ettiğini söylemektedir:

وخرجه ابن أبي الدنيا، ولفظه: جاء رجل إلى النبي - ﷺ - قال: أي الصلاة أفضل؟ قال: «جوف الليل الأوسط». قال: أي الدعاء أسمع؟ قال: «دبر المكتوبات».

“Bir adam, Hz. Peygamber’e (s.a.s.) geldi ve dedi ki: ‘Hangi namaz daha faziletlidir?’ diye sordu. Hz. Peygamber: ‘Gecenin ortasında kılınan’ buyurdu. Adam: ‘Hangi dua kabul edilmeye daha yakındır?’ diye sorunca, Hz. Peygamber: ‘Farz namazların peşinden edilen (dua)’ buyurdu.”⁶¹⁴

Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde İbn Receb’in zikrettiği bu hadisi, kaynaklarda bulamadık. Lafız olarak buna benzer hadisi, İbn Ebû’-d-Dünyâ şu şekilde tahriç etmiştir;

أَيُّ الْأَعْمَالِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ؟ قَالَ: «الصَّلَاةُ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ، وَالنَّاسُ نِيَامٌ»

⁶¹⁰ Kur’ân, el-Bakara, 2/238.

⁶¹¹ Tirmizî, Salât, 184, (h.no: 405); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 181.

⁶¹² İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 181.

⁶¹³ Nesâî, Amelü’l Yevm, 45, (h.no: 9856); Tirmizî, Deavât, 79, (h.no: 3499); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 87.

⁶¹⁴ İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 2, s. 87.

“Hangi amel Allah katında daha sevimlidir. Rasûlullah (s.a.s.): ‘İnsanlar uyurken, gecenin yarısında kılınan namaz’ dedi.”⁶¹⁵

Nesâî, bu konuda Ebû Zerr’den şu lafızla rivâyet etmektedir:

أَيُّ اللَّيْلِ خَيْرٌ؟ قَالَ: «وَحَيْرُ اللَّيْلِ جَوْفُهُ»

“Rasûlullah’a (s.a.s.) ‘Gecenin hangi (kısmı) daha hayırlıdır?’ diye sordum. ‘Gecenin hayırlısı, ortasıdır’ buyurdu.”⁶¹⁶

Ebû Zerr’in bu rivâyetini Ahmed b. Hanbel, şu lafızla rivâyet etmektedir:

أَبُو مُسْلِمٍ، قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي ذَرٍّ: أَيُّ قِيَامِ اللَّيْلِ أَفْضَلُ؟ قَالَ أَبُو ذَرٍّ: سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَمَا سَأَلْتَنِي، فَقَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ الْغَايِرِ، أَوْ نَصْفُ اللَّيْلِ، وَقَلِيلٌ فَاعِلُهُ»

İmam Ahmed, Ebû Müslim’den şöyle dediğini rivâyet eder: “Ebû Zerr’e, ‘Gecenin hangi kısmında namaz kılmak daha faziletlidir?’ diye sordum. Ebû Zerr dedi ki: ‘Bana sorduğun bu soruyu bende Rasûlullah’a (s.a.s.) sormuştum.’ Bana şöyle dedi: ‘Gecenin ortası veya onun yarısında. Bunu yapan ise azdır’ buyurdu.”⁶¹⁷

Konu hakkında İbn Ömer’den rivâyet edilen hadisleri de İbn Receb, şu şekilde açıklamaktadır:⁶¹⁸

ابْنُ عُمَرَ قَالَ: سُنِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ اللَّيْلِ أَجْوَبُ دَعْوَةً؟ قَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ»

İbn Ömer şöyle dedi: “Rasûlullah’a (s.a.s.) ‘Geceleyin hangi vakitte yapılan duanın kabul olunması daha yakındır?’ diye soruldu. Rasûlullah: ‘Gecenin yarısında’ dedi.”⁶¹⁹

İbn Ömer’in rivâyeti Bezzâr’da, şu lafızla geçmektedir:

ابْنُ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَجُلٌ لِلنَّبِيِّ ﷺ: أَيُّ اللَّيْلِ أَجْوَبُ؟ قَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ الْآخِرِ»

⁶¹⁵ İbn Ebû’l-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, **el-Vera**, thk. Muhammed b. Hamed el-Hamûd, Kuveyt: ed-Dâru’l-Selfiyye, 1408, s. 48.

⁶¹⁶ Nesâî, Menâsik, 286, (h.no: 4202); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

⁶¹⁷ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXV, 439, (h.no: 21555); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

⁶¹⁸ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

⁶¹⁹ Taberânî, Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb, **el-Mu’cemü’s-Sağîr**, thk. Muhammed Şükür Mahmud Hâc Umrîr, Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1405, I, 222, (h.no: 355); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

İbn Ömer şöyle dedi: “Bir adam Hz. Peygamber’e (s.a.s.) ‘Geceleyin hangi vakitte yapılan (duanın) kabul olunması daha yakındır?’ diye sordu. Hz. Peygamber: ‘Gecenin son yarısında’ dedi.”⁶²⁰

Amr b. Abese’nin konu hakkındaki Rasûlullah’tan (s.a.s.) rivâyet ettiği hadisteki lafız farklılıklarının, hadis kaynaklarında şu şekilde geçmektedir;

عَمْرُو بْنُ عَبْسَةَ، أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ ﷺ، يَقُولُ: أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الرَّبُّ مِنَ الْعَبْدِ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ الْآخِرِ، فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَكُونَ مِمَّنْ يَذْكُرُ اللَّهَ فِي تِلْكَ السَّاعَةِ فَكُنْ.

Amr b. Abese, Rasûlullah’tan (s.a.s.) şöyle dediğini rivâyet eder: “Kulun Rabbine en yakın olduğu vakit, gecenin son kısmıdır. Eğer bu vakitte Allah’ı anmaya gücün yetiyorsa, böyle ol!”⁶²¹ Amr b. Abese’nin rivâyeti Ahmed b. Hanbel’in müsnedinde, şu şekilde geçmektedir:

أَيُّ السَّاعَاتِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ الْآخِرِ»

“Hangi vakit daha faziletlidir? Rasûlullah (s.a.s.): ‘Gecenin son yarısında’ dedi.”⁶²²

وَهَلْ مِنْ سَاعَةٍ أَقْرَبُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مِنْ أُخْرَى؟ قَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ الْآخِرِ»

“Ey Allah’ın Rasûlü, Allah’a vakit olarak daha yakın olunan bir vakit var mıdır? Rasûlullah (s.a.s.): ‘Gecenin son yarısında’ dedi.”⁶²³

هَلْ مِنْ السَّاعَاتِ سَاعَةٌ أَفْضَلُ مِنَ الْأُخْرَى؟ قَالَ: «جَوْفُ اللَّيْلِ الْآخِرِ أَفْضَلُ»

“Hangi vakit diğerinden daha faziletlidir? Rasûlullah (s.a.s.): ‘Gecenin son yarısında (duaların kabul edilmesi) daha faziletlidir’ dedi.”⁶²⁴

Teheccüd namazı hakkındaki Amr b. Abese’nin rivâyetlerini, İmam Ahmed’in müsnedinden eserine⁶²⁵ nakleden İbn Receb, bu hadisin İbn Mâce’de de şu şekilde rivâyet edildiğini açıklamaktadır:⁶²⁶

⁶²⁰ Bezzâr, **Müsned**, XII, 311, (h.no: 6167); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

⁶²¹ **Tirmizî**, Deavât, 119, (h.no: 3579); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87.

⁶²² Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXXII, 178, (h.no: 19435); İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87-88.

⁶²³ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXVIII, 250, (h.no: 17026).

⁶²⁴ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XXVIII, 234, (h.no: 17018).

⁶²⁵ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 87-88.

⁶²⁶ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 2, s. 88.

قُلْتُ: هَلْ مِنْ سَاعَةٍ أَقْرَبُ إِلَى اللَّهِ مِنْ أُخْرَى؟ قَالَ: «نَعَمْ، جَوْفُ اللَّيْلِ الْأَوْسَطِ»

“Dedim ki ‘Allah katında vakit olarak diğerinden daha yakın bir vakit var mıdır?’
Rasûlullah (s.a.s.): ‘Evet, Gecenin tam ortası’ dedi.”⁶²⁷

İbn Receb, rivâyet metinlerinde geçen ‘Gece yarısı’ ifadesiyle gecenin yarısının kastedildiğini belirtmektedir. Eğer ‘Gece yarısının son kısmı’ denilse bu ifadeyle kastedilenin gecenin ikinci yarısının ortası olup bu da, -gece altı bölüm olarak ifade edilecek olursa- onun altı bölümünden beşincisidir. Bu vaktin ise ilâhî rahmetin indiği vakit olduğunu söylemektedir.

Verilen örneklerden de görüleceği üzere İbn Receb, ele aldığı konuyu bir bütün olarak anlaşılabilmesi için rivâyetlerin farklı tariklerini olabildiğince zikretmeye çalışmıştır. Böylece hadis metinlerindeki lafız farklılıklarını bir araya getirerek, ele aldığı konu hakkındaki mânâyı tamamlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.3.3.2. Sahâbe, Tabiîn ve Âlimleri Tarif Etmesi

İbn Receb, bazı hadis metinlerinde anlatılan özelliklerin belli kesimleri tarif ettiğini tefsirinde ifade etmiştir. Bu türden açıklamalar, nadir olsa da tefsirin bazı yerlerinde rastlamak mümkündür. Şimdi konuyu, İbn Receb’in zikrettiği hadis örneği üzerinden inceleyelim.

İbn Receb, Buhârî ve Müslim’in Ebû Musa’dan rivâyet ettiği hadiste işaret edilen mânâ tarifine sahâbî, tabiîn ve âlimlerden bazı kesimleri şöyle dâhil etmektedir:

عَنْ أَبِي مُوسَى، عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: «مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ، كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا، فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ، قَبِلَتْ الْمَاءَ، فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّاءَ وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ، وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ، أُمْسَكَتِ الْمَاءَ، فَفَنَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ، فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَزَرَعُوا، وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَى، إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تُنْبِتُ كَلًّا، فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَفَعَهُ فِي دِينِ اللَّهِ، وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعِلْمٌ وَعِلْمٌ، وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا، وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ»

“Allah’ın benimle göndermiş olduğu hidâyet ve ilim, yeryüzüne yağan bol yağmura benzer. Yağmurun yağdığı bazı yerler yağmur suyunu emerek bol çayır ve ot bitirir. Bazı yerler ise serttir, suyu emmeyip üzerinde bekletir. Allah burada biriken sudan insanları faydalandırır. Hem kendileri içer, hem de hayvanlarını ve ekinlerini

⁶²⁷ İbn Mâce, İkametü’s-Salat, 182, (h.no: 1364); İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 2, s. 88.

sularlar. Yağmurun yağdığı bazı yerler ise, düz arazilerdir. Bu yerler ne su tutar, ne de ot biter. Bu verdiğim örnek, Allah'ın dininde anlayışlı olan ve Allah'ın benimle gönderdiği şeylerin kendisine fayda verdiği, bunları öğrenip öğreten kimse ile buna başını kaldırıp kulak vermeyerek Allah'ın benimle gönderdiği hidâyeti kabul etmeyen kimsenin durumuna benzer.'⁶²⁸

İbn Receb, hadiste geçen “suyunu emerek bol çayır ve ot bitirir” bölümünü şöyle tarif etmektedir: Bunlar ezber gücü kuvvetli olan, te’vilde basiret ve dinde anlayış sahibi olan, naslardan çeşitli bilgi ve ilimleri çıkarma kabiliyetinde olan kimselerdir. Bu tarife giren sahâbîler şunlardır: Dört halife, Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Muaz b. Cebel (ö. 17/638), İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Übeyy b. Ka'b (ö. 33/654 [?]) ve İbn Abbas (ö. 68/687-88) gibi sahâbîlerdir. Tabî'n neslinden de Hasan-ı Basrî, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) ve Said b. Müseyyeb (ö. 94/713) gelmektedir.⁶²⁹ Örnek olarak gösterilen tabî'nin dört imamı hakkında da şunları ilave etmektedir: Said b. Müseyyeb Medinelilerin, Atâ b. Ebû Rebâh Mekkelilerin, İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714) Kûfelilerin ve Hasan-ı Basrî de (ö. 110/728) Basralıların imamıdır. Bunlardan helâl ve haramı en iyi bilen Said b. Müseyyeb'dir. Hac konularını en iyi bilen Atâ b. Ebû Rebâh, namaz konularına en iyi vakıf olan İbrahim en-Nehâî ve tüm bu ilimleri kendisinde toplayan ise Hasan-ı Basrî'dir.⁶³⁰ Bu tarife giren âlimleri ise İbn Receb, şöyle sıralamaktadır: Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Şâfî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) dir. Allah'ın emir, yasak ve hükümlerini bilen başka âlimlerin de bulunduğunu müellifimiz ifade etmektedir.⁶³¹

Sertliğinden dolayı su emmeyen ve bu suyu üzerinde tutup insanların istifadesine sunulan yerleri ise İbn Receb, şöyle tarif etmektedir: Bu tarife giren kimselerin güçlü bir hafızaları mevcuttur. İstinbât ve çıkarımlar yapabilen, sağlam bir ilimleri vardır. A'meş (ö. 148/765), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Muhammed b. Cafer Gunder (ö. 193/809)

⁶²⁸ **Buhârî**, İlim, 20; **Müslim**, Fedâil, 5; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 580-581.

⁶²⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 582.

⁶³⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 584.

⁶³¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 582.

Abdürrezzâk es-San‘ânî (ö. 211/826-27) ve Muhammed b. Beşşâr Bündâr (ö. 252/866) gibi âlimlerdir.⁶³²

Düz arazi olup da su tutmayan, ot bitmeyen ve hidayeti kabul etmeyen kimseler olarak nitelendirilen üçüncü grup insanları ise İbn Receb, şöyle tarif etmektedir: Bu kimseler, insanların en şerlileridir. Bunların ne hafıza, anlayış gücü ne de rivâyet ve dirâyet bilgileri vardır. Bu kimselerin, kibirlerinden dolayı başlarını kaldırmayan ve Allah’ın hidayet nurunu reddeden insanlar olduğunu belirtmektedir.⁶³³

⁶³² İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 582.

⁶³³ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 582-583.

2.4. DEĞERLENDİRME

İkinci bölümde, çoğunlukla hadislerin sened ve metinleri üzerinde çeşitli tetkikler yapılarak bazı değerlendirmelere yoğunluk verilmiştir. Konuyu şöyle özetleyebiliriz: İbn Receb'in eseri olan *Ravâiu't-tefsîr*'in oluşumunda, geniş bir kaynak yelpazesinden istifade edilmiştir. Yararlanılan kaynakların çoğunluğu, hicri ilk üç asırda telif edilen eserlerden teşekkül etmiştir. Müellif, ilk dönem mutasavvıfların eserlerine de müracaat ederek, onların görüşlerinden sıkça istifade etmiştir.

Ravâiu't-tefsîr adlı eser, İbn Receb'e ait farklı ilim dallarındaki eserlerinden derlenip oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu eserlerde, müellifin takip ettiği hadisçilik yöntemleri mezkûr tefsirde toplanmıştır. Bundan dolayı *Ravâiu't-tefsîr*, İbn Receb'in eserlerinin genelinde takip ettiği hadisçilik metodunun toplandığı eser olması hasebiyle ayırt edici hale gelmiştir.

İbn Receb, eserine aldığı hadisleri senedli bir şekilde aktarmaya özen göstermiştir. Yaşadığı dönem olan hicri sekizinci asırda telif edilen hadis kitaplarında bile senedler hazf edilirken, üzerinde çalıştığımız tefsir kitabı hadis dalındaki bir eser olmamasına rağmen rivâyetleri senedli aktarması, onun hadis alanındaki konumunu ve titizliğini göstermektedir. Hadislerin senedinde bulunan râvîlerin rivâyet ehliyetleri üzerinde önemle durmuş, senedde oluşan ihtilaf ve vehm durumlarını tespit ederek gidermiştir. Rivâyetin sorunsuz bir şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) kadar ulaşabilmesi için, isnadın mevsûl haline ilişebilecek birtakım illetleri zikretmiştir. Hadisin isnadını çeşitli değerlendirmelere tabi tutması, onun sahîh hadisi ortaya çıkarmadaki azmini göstermiştir.

Hadisin sıhhati için müellifin isnadda göstermiş olduğu titiz çalışmayı, aynı şekilde hadisin metninde de görmek mümkündür. Metin içinde geçen kelimeleri lugavî açıdan tetkik etmiş, âlimlerin ve dil bilimcilerin görüşlerinden istifade etmiştir. Hadiste anlatılan muhtevanın daha anlaşılır olması için metni; âyet, hadis, şiir ve tarihi bilgiler ışığında açıklamaya gayret etmiştir. Aynı konuyu anlatan ancak farklı tariklerden rivâyet edilmiş hadisleri bir araya cem etmiştir. Hadislerin farklı tariklerini bir araya getirmesi, konuları bütüncül bakış açısıyla değerlendirme gayretini ortaya koymuştur. Metinleri değerlendirirken bunlarla yetinmemiş; ayrıca vehim, idrâc ve isrâiliyat bilgilerini de içerip içermediğini analiz etmiştir.

Sonuç olarak; müellifimizin eserine aldığı hadisleri hem sened açısından hem de metin açısından değerlendirme yaparak ciddi tetkiklere tabi tutması, onun muhaddis kimliğini tefsirinde daha fazla ön planda tuttuğu söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEÂRRUZU GİDERME METODU VE MEZHEBÎ KABULLERİ

İslamî ilimlerin farklı dallarında birbirinden değerli eserler telif eden İbn Receb, çok yönlü bir âlim olduğunu göstermiştir. O, eserleriyle gerek kendi devrinde gerekse kendinden sonraki nesilleri etkilemeyi başarmış âlimlerden birisidir. Şüphe yok ki kaleme alınmış her eser, onu telif eden müellifin ilmî ve mezhebî kabullerinden bağımsız olarak telif edilmiş olması neredeyse kaçınılmazdır. Bu kabullerin esere yansması, en çok fikhî ve itikadî konularda kendisini göstermektedir.⁶³⁴ Delillerin değerlendirilmesinde, bu kabullerin etkisinin ne ölçüde olduğunun tespitinin yapılmasını önemsemekteyiz.

Dolayısıyla biz bu bölümde, İbn Receb'in rivâyetler arasında oluşan teârruzu giderme yöntemi ve ilmî kabüllerinin esere yansmasının olup olmadığını belirlemeyi hedeflemekteyiz.

3.1. RIVÂYETLERDEKİ TEÂRRUZU GİDERMESİ

Hadislerdeki ihtilafla ilgilenen “muhtelifü'l-hadis veya müşkilü'l-hadis” adlarıyla bilinen ilim dalı, sahîh bir hadisin yine kendisi gibi sahîh olan bir hadise veya şer'î delillere muhalif olmasının sebeplerini araştırıp gidermenin yollarını açıklar.⁶³⁵ İslâm'ın erken dönemlerinde birbirine çelişkili gibi görünen rivâyetlerin hadisçiler tarafından rivâyet edilmesi, kelâmcılar tarafından tenkit edilmiştir. Hadisçiler rivâyet metinlerinin birbiriyle, Kur'ân'la ve aklî delillerle çelişkili gibi görünen zıtlıkları gidermek için ihtilâfü'l-hadis ilmini geliştirmişlerdir. Bu ilimle, hadislerden azami ölçüde istifade edilmesi ve sünnete ait metinlerin de daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.⁶³⁶

İbn Receb, ihtilafları gidermede ilk önce cem' ve te'lîf metodunu kullanmaktadır. Bu metotla giderilemeyen ihtilafları ise tercih metodunu kullanarak, hadis metinleri arasında görülen çelişkileri gidermektedir.

⁶³⁴ Bahadır Opus, İbn Receb'in Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği), s. 193.

⁶³⁵ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 213.

⁶³⁶ Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 213.

3.1.1. Cem‘ ve Te’lif Metodu

Hiz. Peygamber’e (s.a.s) aidiyetinde Őuphe bulunmayan hadisler arasında, ilk etapta Şeklen gözüken muarız durumların her zaman kabul edilebilir açıklaması vardır. Zira Rasûlullah’tan (s.a.s), çeliŐkiye sebep olacak bir durumun hâsil olması beklenemez. Dolayısıyla zahiren zıt gibi görünen iki rivâyet arasındaki ihtilafı giderip her biriyle amel etmeyi sağlayan metotlardan biri de cem‘ ve te’lif usldr. Bu uslde iki rivâyet arasındaki ihtilâf, te’vil edilerek giderilmeye çalıŐılır.⁶³⁷ Ayrıca hadislerin birbiriyle muâraza edilebilmesi için sıhhat bakımından hadislerin denk olması gerekmektedir. Yoksa mevz veya zayıf hadislerin, makbûl hadis gibi kabul edilerek teârruza tabi tutulması beyhude bir çaba olacaktır.⁶³⁸

Müfessirimiz, tefsirinde hadisler arasında metinsel açıdan tenâkuz oluşması durumunda öncelikle bunları cem‘ ve te’lif yoluyla çözmeye çalışmıştır. Konuyla ilgili birkaç örnek vermek meramımızı anlatmaya yardımcı olacaktır.

rnek-1

حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَوْنٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، عَنْ حُمَيْدٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ، «وَأَفَقْتُ رَبِّي فِي ثَلَاثٍ: فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَوْ اتَّخَذْنَا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّيً، فَتَنَزَّلَتْ: (وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّيً) [البقرة ١٢٥] وَأَيَّةَ الْحِجَابِ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَوْ أَمَرْتَ نِسَاءَكَ أَنْ يَحْتَجِبْنَ، فَاتَّهُ يُكَلِّمُهُنَّ الْبَرُّ وَالْفَاجِرُ، فَتَنَزَّلَتْ آيَةُ الْحِجَابِ، وَاجْتَمَعَ نِسَاءُ النَّبِيِّ ﷺ فِي الْغَيْرَةِ عَلَيْهِ، فَقُلْتُ لَهُنَّ: (عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ)، فَتَنَزَّلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ

Buhârî’nin hadisinde: Amr b. Avn HuŐeym → Humeyd → Enes → mer b. Hattab Şunu dedi: “*Ben  Şeyde Rabbime muvafakat ettim. ‘Ya Rasûlullah İbrahim’in makamını namazgâh edinsek’ dedim. Peşinden ‘İbrahim’in makamını namaz yeri ediniriz, dedik.*”⁶³⁹ âyeti nâzil oldu. Bir de Hicâb âyeti, dedim ki: “*Ya Rasûlullah, hanımlarına emretsen de rtnseler. Çünkü iyi-kötü fark etmeksizin herkes onlarla konuŐuyor.*” Peşinden rtnme âyeti nâzil oldu. Yine Hiz. Peygamber’in (s.a.s) hanımları (bir defasında) kıskançlık göstermek maksadıyla ona karşı bir araya geldiler.

⁶³⁷ İsmail Lütfi akan, “Hadis Usulü Kitaplarında ‘İhtilâfu’l-Hadis’”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, (1986), ss. 75-116, s. 82; İsmail Lütfi akan, “Cem‘ ve Te’lif”, Cilt 7, İstanbul: DİA, 1993, s. 287.

⁶³⁸ İsmail Lütfi akan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve zm Yolları (Muhtelifu’l-Hadis İlimi)**, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1982, s. 173.

⁶³⁹ **Kur’ân**, el-Bakara, 2/125.

Ben de onlara: 'Ey Peygamber'in eşleri! Eğer o sizi boşarsa, Rabbi ona, sizden daha iyi olan, kendini Allah'a veren, inanan, boyun eğen, tevbe eden, kulluk eden, oruç tutan, dul ve bakîre eşler verebilir.'⁶⁴⁰ Peşinden bu da âyet olarak nâzil oldu.'⁶⁴¹

Örnek-2

حَدَّثَنَا عُقْبَةُ بْنُ مُكْرَمٍ الْعَمِيُّ. حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَامِرٍ قَالَ: جُوَيْرِيَّةُ بِنْتُ أَسْمَاءَ أَخْبَرَنَا عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ. قَالَ: قَالَ عُمَرُ: وَافَقْتُ رَبِّي فِي ثَلَاثٍ: فِي مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ، وَفِي الْحِجَابِ، وَفِي أَسَارِي بَدْرٍ

Müslim'in hadisinde: Ukbe → Said b. Âmir → Said → Cüveyriye → Nâfi → İbn Ömer → Ömer'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “*Rabbime üç hususta muvafakat ettim: İbrahim'in makamı, Hicâb ve Bedir esirleri*”⁶⁴²

Örnek-3

خَرَّجَهُ أَبُو دَاوُدَ الطَّيَالِسِيُّ: ثنا حمادُ بنُ سلمةَ: ثنا علي بن زيد، عن أنس، قال: قال عمر: وافقتُ رَبِّي في ربيع - فذكر الخصالَ الثلاثَ المذكورةَ في حديثِ حميدٍ، إلا أنه قال في الحِجَابِ: فَأَنْزَلَ اللهُ: (وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ)، قال: ونزلتْ هذه الآيةُ: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ)، فلما نزلت قلتُ أنا: تبارك اللهُ أحسنُ الخالقينَ، فنزلَ: (فَتَبَارَكَ اللهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ)

Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin hadisinde: Hammad b. Seleme → Ali b. Zeyd → Enes → Ömer şöyle dedi: “*Dört hususta Rabbime muvafakat ettim. Peşinden Humeyd'in rivâyet ettiği hadiste geçen üç özelliği zikretti. Hicâb hususunda Allah şu âyeti indirdi: 'Peygamber'in eşlerinden bir şey isteyeceğinizde onu perde arkasından isteyin.'*”⁶⁴³ *And olsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık.*”⁶⁴⁴ *Bu âyet nâzil olduğunda: 'Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur!' dedim. Peşinden, 'Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur!'*”⁶⁴⁵ *âyeti nâzil oldu.*”⁶⁴⁶

Dikkat edilirse ilk iki hadiste Hz. Ömer'in muvafakat ettiği konu sayısı üç olarak zikredilirken Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin tahrîç ettiği üçüncü hadiste, Hz. Ömer'in muvafakat ettiği husus sayısı dört olarak zikredilmektedir. Bu da hadislerin zahirinde

⁶⁴⁰ Kur'ân, et-Tahrîm, 66/5.

⁶⁴¹ Buhârî, salât, 32; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 111.

⁶⁴² Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 2; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 112.

⁶⁴³ Kur'ân, el-Ahzab, 33/53.

⁶⁴⁴ Kur'ân, el-Mu'minûn, 23/12.

⁶⁴⁵ Kur'ân, el-Mu'minûn, 23/14.

⁶⁴⁶ et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, el-Müsned, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Mısır: Dâru Hicre, 1419, I, s. 46, (h.no:14); İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 114.

bir ihtilaf olduğu izlenimini vermektedir. İbn Receb, bu üç hadiste cem yoluna gitmiş ve Hz. Ömer'in “*üç şeyde Rabbime muvafakat ettim*” veya “*dört şeyde Rabbime muvafakat ettim*” gibi hadislerde, muvafakat sayısının herhangi bir sınırlamaya tabi olamayacağını, bu türden zikredilen her bir hadisle ayrı ayrı amel edilebileceğini belirtmektedir. Rivâyetlerde geçen muvafakat sayısının üç, dört hatta daha fazla⁶⁴⁷ olabileceğini söylemektedir.⁶⁴⁸ Bu üç hadis üzerinde şu tespiti yapmak da mümkündür: Her ne kadar Hz. Ömer'in muvafakat ettiği konular ilk iki hadiste kısmen üçüncü hadiste ise tamamen birbirinden farklı olmasına karşın İbn Receb, muvafakat edilen konu sayısındaki ihtilafı gündeme getirmiştir. Sayı üzerinden cem' ve te'lif yoluna gitmeyi tercih etmiştir.

Ravâiu't-Tefsîr'de geçen diğer bir örnekte ise Nebi'nin (s.a.s.) hicretten evvel Mekke'de iken Kâbe'ye doğru veya Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldığı hususunda, âlimlerin ihtilafa düştükleri aktarılmaktadır.⁶⁴⁹ Kâbe'ye yönelerek kılınan ilk namazın, Mekke'de mi? yoksa Medine'de mi? olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir. Şimdi bu ihtilafı örnekler üzerinde inceleyelim:

Örnek 1

وقال ابن جريج: صلى أول ما صلى إلى الكعبة، ثم صرف إلى بيت المقدس، وهو بمكة، فصلت الأنصار قبل قدومه - ﷺ - إلى بيت المقدس ثلاث حجج، وصلى بعد قدومه ستة عشر شهرًا، ثم وجهه الله إلى البيت الحرام.

İbn Cüreyc'ten rivâyet edildiğine göre: “*Nebi (s.a.s) ilk namazını Kâbe'ye yönelerek kıldı. Mekke'de iken Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kılması emredildi. Nebi (s.a.s) Medine'ye hicretinden önce ensar, üç hac mevsimi süresince Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı. Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kılma Nebi (s.a.s) Medine'ye geldikten sonra on altı ay daha devam etti. Sonra Allah, onun yüzünü Kâbe'ye dönderdi.*”⁶⁵⁰

⁶⁴⁷Hız. Ömer'in münafikların cenaze namazının kılınmasına karşı çıktığı muvafakati, Buhârî'de geçmektedir. Diğer hadislerde geçen muvafakat sayısı, bu hadiste geçmemekle beraber Hz. Ömer'in bu tavrı sonradan inen âyete muvafakat etmiştir. Bkz. **Buhârî**, Cenâiz, 84.

⁶⁴⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 114.

⁶⁴⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 120-121.

⁶⁵⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, Cilt 2, s. 623; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 120.

İbn Cüreyc'in rivâyetinde Nebi'nin (s.a.s.), ilk namazını Kâbe'ye doğru kıldığı daha sonradan Beytu'l-Makdis'e doğru yönelerek namaz kıldığı ifade edilmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Medine'ye hicretinden belli bir müddet sonra tekrar namazlarını Kâbe'ye yönelerek kıldığı belirtilmektedir.

Örnek 2

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَوَّلَ مَا قَدِمَ الْمَدِينَةَ نَزَلَ عَلَى أَجْدَادِهِ، أَوْ قَالَ أَخْوَالِهِ مِنَ الْأَنْصَارِ، وَأَنَّهُ صَلَّى قَبْلَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا، أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا، وَكَانَ يُعْجِبُهُ أَنْ تَكُونَ قِبْلَتُهُ قَبْلَ الْبَيْتِ، وَأَنَّهُ صَلَّى أَوَّلَ صَلَاةٍ صَلَّاهَا صَلَاةَ الْعَصْرِ

Berâ'dan rivâyet edildiğine göre: “Nebi (s.a.s) Medine'ye hicret ettiğinde Ensar'dan dedeleri -veya dayılarının- beldesine misafir oldu. On altı -veya on yedi ay- Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldı. Fakat kiblesinin Kâbe olmasını temenni ediyordu. Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namaz, ikinci namazıydı”⁶⁵¹

Berâ'nın rivâyet ettiği hadiste Nebi (s.a.s) ve sahâbîlerin, Kâbe'ye yönelerek kıldıkları ilk namazın ikinci namazı olduğu söylenmektedir.

Örnek 3

ابْنُ عَبَّاسٍ، قَالَ: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يُصَلِّي وَهُوَ بِمَكَّةَ نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ، وَالْكَعْبَةِ بَيْنَ يَدَيْهِ وَبَعْدَ مَا هَاجَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا، ثُمَّ صُرِفَ إِلَى الْكَعْبَةِ

İbn Abbas'ın rivâyetinde ise şöyle dedi: “Rasûlullah (s.a.s.), Mekke'de Kâbe yanında bulunmasına rağmen Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kılıyordu. Nebi (s.a.s) Medine'ye hicret ettikten on altı ay sonra Allah, onun yönünü Kâbe'ye çevirdi.”⁶⁵²

İbn Abbas'ın rivâyetinde Mekke'de, Kâbe'nin yanında olmasına rağmen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldığı, Kâbe'ye yönelerek namaz kılmasının ise Medine'ye hicret ettikten on altı ay sonra gerçekleştiği bilgisi verilmektedir. Bu rivâyette, diğer iki hadiste geçen ilk namazın nereye yönelerek kılındığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bunların rutin olarak kılınan günlük namazlar olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Mekke'de iken Kâbe'ye ya da Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldığına dair ihtilâfla ilgili şunları söyleyebiliriz: İbn Abbas'ın rivâyetinde, ilk namazın nereye doğru kılındığıyla ilgili bir

⁶⁵¹ Buhârî, İman, 31; Müslim, Mesâcid, 2; İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 115.

⁶⁵² Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 136, (h.no: 2991); İbn Receb, Ravâiu't-tefsîr, Cilt 1, s. 117.

ifade geçmemektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Mekke'de iken Kâbe'ye yönelerek namaz kıldığıyla alakalı bir detay hadiste geçmemektedir. Dolayısıyla bazı âlimler, bu hadise dayanarak Rasûlullah'ın (s.a.s.) Mekke'de iken sadece Beytu'l-Makdis'e yönelerek namaz kıldığı kanaatine varmışlardır. Oysa İbn Cüreyc hadisinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Mekke'de iken ilk namazını Kâbe'ye yönelerek kıldığı, peşinden Beytu'l-Makdis'e yöneldiği, Medine'ye hicretten belli bir müddet sonra da tekrardan namazlarını Kâbe'ye yönelerek kıldığı anlatılmaktadır. Bazı âlimler de bu hadise dayanarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.), ilk namazını Mekke'de iken Kâbe'ye doğru, ardından Beytu'l-Makdis'e yönelerek namazlarını kılmaya devam ettiği görüşündedirler.

Kâbe'ye yönelerek kılınan ilk namazın nerede olduğuyula ilgili ihtilâfta ise İbn Cüreyc rivâyetinde Hz. Peygamber (s.a.s.), Kâbe'ye doğru ilk namazını Mekke'de iken kıldığı geçmektedir. Berâ'nın rivâyetinde ise hicretten sonra Medine'de Hz. Peygamber, Kâbe'ye doğru ilk namazını ikindi olarak kıldığı anlatılmaktadır. İbn Receb, Kâbe'ye doğru yönelerek kılınan ilk namazın Mekke'de mi? yoksa Medine'de mi? kılındığıyla alakalı ihtilafı, Berâ'nın rivâyetini te'vil ederek gidermiştir. O, Berâ'nın rivâyetinde geçen “*Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namaz, ikindi namazıydı*” ifadesini Medine'ye hicretten sonra Kâbe'ye yönelerek kılınan ilk namaz olarak tevil etmiştir. Böylece her ikisiyle de amel edebilecek şekilde hadisleri uzlaştırma yoluna gitmiştir.⁶⁵³

İbn Receb, yaptığı bu te'ville Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kâbe'ye yönelerek kıldığı ilk namazın Mekke'de icra edildiğine dair görüşü benimsediği anlaşılmaktadır. Medine'de Kâbe'ye doğru kılınan ilk namazın, ikindi namazı olduğunu belirtmiş ve böylelikle her iki hadisle de amel edilmesini sağlamıştır.

3.1.2. Tercih Metodu

Tercih lügatta meylettirmek, galib getirmek mânâsına gelmektedir.⁶⁵⁴ İki hadisin zâhirî mânâsında çelişki gözükmese durumunda ya te'vil yoluyla araları bulunur ya da iki hadisten birisi tercih edilir.⁶⁵⁵ Hadisler arasında zahiren bir teâruz oluşması

⁶⁵³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 120-121.

⁶⁵⁴ İsmail Lütfi Çakan, **Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları**, s. 209.

⁶⁵⁵ İsmail Lütfi Çakan, “Hadis Usulü Kitaplarında ‘İhtilâfu'l-Hadis’”, s. 85.

durumunda, mukayese yapılır. Rivâyetlerden birtakım yönleri diğerinden üstün olan⁶⁵⁶ hadisler, tercih edilir. Netice itibariyle muteârrız hadisler, herhangi bir yolla cem' edilememiş ve nesh de yapılamamışsa o zaman yeni bir yol olarak tercihe başvurulur.⁶⁵⁷ Tercih metodunun daha iyi anlaşılması için bazı örnekleri ele alacağız. Şimdi kiblenin hangi namaz vaktinde Kâbe'ye çevrildiğiyle alakalı ihtilafı, hadisler üzerinden inceleyelim:

Örnek 1

İbn Abbas → Abdullah b. Ca'fer → Zührî → Osman b. Muhammed Âhnesî ve diğerlerinden rivâyet ettiğine göre;

ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: وَأَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الزُّهْرِيُّ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَخْنَسِيِّ، وَعَنْ غَيْرِهِمَا يَقَالُ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - ﷺ - صَلَّى رَكَعَتَيْنِ مِنَ الظُّهْرِ فِي الْمَسْجِدِ بِالْمُسْلِمِينَ، ثُمَّ أَمَرَ أَنْ يَتَوَجَّهَ إِلَى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَاسْتَدَارَ إِلَيْهِ وَدَارَ مَعَهُ الْمُسْلِمُونَ، وَيَقَالُ: بَلْ زَارَ رَسُولُ اللَّهِ - ﷺ - أُمَّ بَشِيرَ بْنِ الْبِرَاءِ بْنِ مَعْرُورٍ فِي بَنِي سَلَمَةَ، فَصَنَعَتْ لَهُمْ طَعَامًا، وَكَانَتْ الظُّهْرُ، فَصَلَّى رَسُولُ اللَّهِ - ﷺ - بِأَصْحَابِهِ رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ أَمَرَ أَنْ يُوْجَّهَ إِلَى الْكَعْبَةِ، فَاسْتَدَارَ إِلَى الْكَعْبَةِ، وَاسْتَقْبَلَ الْمِيزَابَ، فَسَمِيَ الْمَسْجِدَ مَسْجِدَ الْقِبْلَتَيْنِ.

İbn Sa'd, tabakât adlı eserinde şu hadisi rivâyet eder: “*Rasûlullah (s.a.s.) Müslümanlarla beraber mescitte öğle namazının iki rekâtını kıldığı, daha sonra yönünü Mescid-i Haram'a döndürmekle emredildiği, onunla beraber Müslümanların da Kâbe'ye yöneldikleri söylenmiştir. Yine şöyle söylenmiştir: Rasûlullah (s.a.s.) Selemeoğulları içinde yaşayan Bişr b. Berâ b. Ma'rûr'un annesini ziyaret etti. Bişr'in annesi, onlar için yemek hazırladı. O esna öğle vaktiydi. Rasûlullah (s.a.s.) ashâbıyla beraber iki rekât namaz kıldı. Sonra Kâbe'ye doğru yönelmesi emredildi. O da Kâbe'ye, onun oluk hizasına doğru yöneldi. Bu yüzden bu mescide iki kibleli mescid şeklinde isimlendirildi.*”⁶⁵⁸

İbn Abbas'ın aktardığı bu rivâyette Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashâbının, öğle namazında namazın bitimine iki rekât kala kiblenin Beytu'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi anlatılmaktadır.

⁶⁵⁶ Bayram Kanarya, “İmâm Şafî'nin ‘İhtilâfu'l-Hadîs’ İsimli Eserinde Muteârrız Hadisleri Çözme Metodolojisi”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı 8, (2012), ss. 27, s. 101.

⁶⁵⁷ İsmail Lütfi Çakan, **Hadîslerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları**, s. 209.

⁶⁵⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtu'l-Kübrâ**, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru Sâdr, 1968, Cilt 1, s. 241; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 123-124.

Örnek 2

Umara b. Ruveybe rivâyeti de şöyledir:

وروى أبو مالك النخعي عبد الملك بن حسين، عن زياد بن علقمة، عن عمارة بن ربيعة، قال: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - ﷺ - فِي إِحْدَى صَلَاتِي الْعِشِيِّ، حِينَ صُرِفَتِ الْقِبْلَةُ، فَدَارَ النَّبِيُّ - ﷺ - وَدُرْنَا مَعَهُ فِي رَكَعَتَيْنِ.

Ebû Malik en-Nehâî Abdumelik b. Huseyn → Ziyâd b. Îlâka → Umara b. Ruveybe'den şunu rivâyet etti: “*Biz, Rasûlullah (s.a.s.) ile akşam namazlarından birinde (akşam veya yatsı) beraberdik. Kible emri gelmesiyle beraber Nebi (s.a.s.) döndü ve onunla beraber son iki rekâtta biz de döndük.*”⁶⁵⁹

Umara rivâyetinde ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ve ashâbının, akşam veya yatsı namazlarından birinde namazın bitimine iki rekât kala kıblenin Kâbe'ye çevrilmesini ele almaktadır. Birinci hadis, kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinin öğle namazında olduğunu belirtirken ikinci hadis ise akşam namazlarının birinde olduğunu belirtmektedir. İbn Receb, bu iki hadis arasındaki tenâkuzu şöyle gidermektedir. Umara'nın rivâyet ettiği ikinci hadisin sened zincirinde bulunan Ebû Malik en-Nehâî çok zayıf bir râvîdir.⁶⁶⁰ Dolayısıyla ona göre rivâyetin senedinde bulunan mecrûh râvîden ötürü hadis, sıhhat bakımından problemlidir. Böylece müellifimiz, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) öğle namazı esnasında son iki rekât kala yönünü Beytu'l-Makdis'ten Kâbe'ye doğru yönelerek tamamladığını anlatan rivâyeti, Umara'nın rivâyetine tercih etmiştir.

Yine hicretten sonra Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.s.), namaz kılarken rükû esnasında Beytu'l-Makdis'ten Kâbe'ye doğru yönelmesini ve onunla beraber yönelen kimselerin kimler olduğuyla alakalı ihtilâfı, aynı şekilde müellif tercih metoduyla çözmüştür. Konuyu örnekler üzerinde inceleyelim:

Örnek 1

Berâ'nın rivâyet ettiği hadis, şöyledir:

⁶⁵⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Ekvemi Senen**, thk. Abdumelik b. Abdullah, Beyrût: Dâru Hıdır, 1419, Cilt 6, s. 301 (h.no: 7766) ; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 124.

⁶⁶⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 124.

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَوَّلَ مَا قَدِمَ الْمَدِينَةَ نَزَلَ عَلَى أَجْدَادِهِ، أَوْ قَالَ أَحْوَالِهِ مِنَ الْأَنْصَارِ، وَأَنَّهُ صَلَّى قِبَلَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ سِتَّةَ عَشَرَ شَهْرًا، أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا، وَكَانَ يُعْجِبُهُ أَنْ تَكُونَ قِبَلَهُ قِبَلَ الْبَيْتِ، وَأَنَّهُ صَلَّى أَوَّلَ صَلَاةٍ صَلَّاهَا صَلَاةَ الْعَصْرِ وَصَلَّى مَعَهُ قَوْمٌ، فَخَرَجَ رَجُلٌ مِمَّنْ صَلَّى مَعَهُ، فَمَرَّ عَلَى أَهْلِ مَسْجِدٍ وَهُمْ رَاكِعُونَ، فَقَالَ: أَشْهَدُ بِاللَّهِ، لَقَدْ صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - ﷺ - قِبَلَ مَكَّةَ، فَدَارُوا كَمَا هُمْ قِبَلَ الْبَيْتِ.

Berâ'dan şöyle rivâyet edilmiştir: “*Nebi (s.a.s) Medine’ye hicret ettiğinde Ensar’dan dedeleri -veya dayılarının- Beldesine misafir oldu. On altı -veya on yedi ay- Beytu’l-Makdis’e yönelerek namaz kıldı. Fakat kiblesinin Kâbe olmasını temenni ediyordu. Kâbe’ye doğru kıldığı ilk namaz, ikinci namazıydı. Bir kavimde onunla beraber kıldı. Peşinden onunla beraber namaz kılanlardan birisi çıktı, mescidin birinde o esnada namazda rükû vaziyetinde olan bir topluluğa uğradı. Şöyle dedi: ‘Rasûlullah (s.a.s.) ile beraber Mekke’ye yönelerek namaz kıldığımı Allah adına şahadet ederim.’ deyince onlar namazdaki vaziyetlerini hiç bozmadan Kâbe’ye doğru yöneldiler*”⁶⁶¹

İbn Receb, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) rekâtların tamamını Kâbe’ye yönelerek kıldığı namazın ikinci namazı olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla ikinci namazının edası esnasında, herhangi bir kible değişiminin olmadığını vurgulamaya çalışmaktadır. Mescidin birinde namaz esnasında bu haberi alıp Beytu’l-Makdis’ten Kâbe’ye doğru yönelen kişilerin ise kendi mescitleri ve imamaları arkasında namaz kılan başka bir topluluk olduğunu belirtmektedir.⁶⁶²

Örnek 2

Enes’in rivâyet ettiği hadis şöyledir:

عُمَارَةُ بْنُ زَادَانَ، عَنْ ثَابِتِ الْبُنَانِيِّ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: «صُرِفَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْقِبْلَةِ وَهُمْ فِي صَلَاةٍ، فَانْحَرَفُوا فِي رُكُوعِهِمْ»

Umara b. Zâdân, Sabit yoluyla Enes’in şöyle dediğini rivâyet eder: “*Nebi (s.a.s.) namazdayken kible çevrildi. Bunun üzerine Müslümanlar, rükû vaziyetindeyken döndüler*”⁶⁶³

Berâ’nın hadisinde rükû halinde iken Kâbe’ye dönen kişilerin Hz. Peygamber’le (s.a.s.) beraber namaz kılan sahâbîler olmayıp, mescidin birinde namaz kılan farklı bir

⁶⁶¹ Buhârî, İman, 31; Müslim, Mesâcid, 2; İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 115-116.

⁶⁶² İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 123.

⁶⁶³ Taberânî, *el-Mu‘cemü’s-Sağîr*, Cilt 1, s. 248, (h.no: 406); İbn Receb, *Ravâiu’t-tefsîr*, Cilt 1, s. 124-125.

topluluk olduğu söylenmektedir. Ancak Enes'in rivâyetinde ise namaz esnasında rükû vaziyetindeyken yeni kibleye dönen kişilerin, Hz. Peygamber'le (s.a.s.) birlikte namaz kılan sahâbîler olduğu belirtilmektedir.

Rükû vaziyetindeyken yeni kibleye yönelen topluluğun kimler olduğuyula alâkalı teârruz durumunu İbn Receb, tercih metoduyla gidermiştir. O, Enes'in rivâyet ettiği hadisin senedinde yer alan râvîlerden biri olan Umara b. Zâdân'ın sağlam bir râvî olmadığını açıklamaktadır.⁶⁶⁴ Bu râvîyi cerh etmek suretiyle hadisin sıhhat derecesini düşürmektedir. Dolayısıyla Buhâri'de geçen Berâ'nın hadisini tercih ederek, rükû esnasında yeni kibleye yönelen kimselerin Hz. Peygamber'le birlikte namaz kılan sahâbîler olmadığını belirtmiştir.

Yine namazlarda konuşmanın haramlığı hakkındaki rivâyetleri zikreden İbn Receb, namazda konuşma yasağının Mekke'de mi? yoksa Medine'de mi? gerçekleştiği ile alakalı ihtilafı tercih metoduyla çözmektedir.

Örnek 1

İbn Mes'ud, Habeşistan hicretinden sonra Mekke'ye gelmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.), Habeşistan'dan dönen sahâbîlere namazda konuşmayı yasaklamıştı. İbn Receb'e göre bazı âlimler ve İbn İshak'ın bu görüşte olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁵

İbn Mes'ud'an rivâyet edilen hadis şöyledir:

أَبُو بَكْرٍ بْنُ عِيَّاشٍ، عَنْ عَاصِمٍ، عَنِ الْمُسَيَّبِ بْنِ رَافِعٍ، قَالَ: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يَقُولُ: «كُنَّا يُسَلِّمُ بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فِي الصَّلَاةِ، سَلَامٌ عَلَى فُلَانٍ، وَسَلَامٌ عَلَى فُلَانٍ، قَالَ: فَجَاءَ الْقُرْآنُ: ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا﴾

Ebû Bekr b. Ayyaş → Âsım → Müseyyeb b. Râfi → Abdullah b. Mes'ud'un şöyle dediğini rivâyet eder: “Biz, namazda olduğumuz halde birbirimize selâm verirdik. Falan kişiye selam verirdik ve tekrar falan kişiye selam verirdik. Derken ‘Kur’ân okunduğu zaman ona kulak verin, dinleyin ki merhamet olunasınız”⁶⁶⁶ âyeti nâzil oldu.”⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 125.

⁶⁶⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 181-182.

⁶⁶⁶ **Kur’ân**, el-A'râf, 7/204.

⁶⁶⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, Cilt 10, s. 658; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 182.

Örnek 2

إِبْرَاهِيمَ الْهَجْرِيِّ، عَنْ أَبِي عِيَاضٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: «كَانُوا يَتَكَلَّمُونَ فِي الصَّلَاةِ، فَلَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: (وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ) وَالْآيَةُ الْأُخْرَى، أَمُرُوا بِالْإِنصَاتِ»

İbrahim Hecerî → Ebû İyâz → Ebû Hureyre'den şunu rivâyet eder: “Müslümanlar namazda konuşurdu. ‘Kur’ân okunduğu zaman ona kulak verin, dinleyin ki merhamet olunasınız.”⁶⁶⁸ âyeti ve diğer âyet nâzil olunca, susmamız emredildi.”⁶⁶⁹

İbn Receb, her iki hadisin rivâyetinde yer alan âyetin Mekki olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁰ Ancak Mekke’de nâzil olan âyet, her iki hadiste geçmesine rağmen birinci hadisin isnadında bulunan Müseyyeb b. Râfi’nin İbn Mes’ud’la karşılaşmadığını, Dolayısıyla hadisin münkatı’ olduğunu da belirtmektedir. İkinci hadiste ise İbrahim Hecerî’nin güçlü bir râvî olmadığını açıklamaktadır.⁶⁷¹ Böylece İbn Receb, namazda konuşmanın haramlığı konusunun Mekke’de olduğunu beyan eden her iki hadisi, isnadında yer alan râvîlerden dolayı taz’if etmiştir.

Örnek 3

زَيْدُ بْنُ أَرْقَمٍ: إِنَّ كُنَّا لَنَتَكَلَّمُ فِي الصَّلَاةِ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ ﷺ يَكَلِّمُ أَحَدُنَا صَاحِبَهُ بِحَاجَتِهِ، حَتَّى نَزَلَتْ: (حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ) «فَأَمَرْنَا بِالسُّكُوتِ»

Zeyd b. Erkam şöyle dedi: “Biz, Nebi (s.a.s.) zamanında namazda iken konuşurduk. Bizden birisi yanındaki arkadaşıyla bir hacetinden dolayı konuşurdu. Ta ki ‘Namazlara ve orta namaza devam edin; gönülden boyun eğerek Allah için namaza durun’⁶⁷² âyeti nâzil olunca, bize susmamız emredildi.”⁶⁷³

İbn Receb, hadiste yer alan âyetin ittifakla Medenî olduğunu söylemektedir. Ayrıca Zeyd b. Erkam, Medineli Ensar’dan olup Mekke’de Rasûlullah’ın (s.a.s.) arkasında namaz kılmamış, sadece Medine’de onun arkasında namaz kılmıştır.⁶⁷⁴ Müellifimize göre Zeyd b. Erkam’ın hadisindeki “...âyeti nâzil olunca” lafzı şuna delâlet etmektedir: Mezkûr âyet ininceye kadar sahâbî, namazda konuşmaya devam

⁶⁶⁸ Kur’ân, el-A’râf, 7/204.

⁶⁶⁹ Taberî, Câmîu’l-Beyân, Cilt 10, s. 659; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 182.

⁶⁷⁰ İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 182.

⁶⁷¹ İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 182.

⁶⁷² Kur’ân, el-Bakara, 2/238.

⁶⁷³ Buhârî, Amel fi’s-Salât, 2; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 181.

⁶⁷⁴ İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 1, s. 182.

etmiştir. Bu âyet hicretten sonra Medine’de nâzil olduğuna göre namazlarda konuşma, Medine’de yasaklanmıştır. Ayrıca İbn Receb, Tirmizî’nin rivâyet ettiği hadiste geçen “*Biz, Rasûlullah’ın (s.a.s.) arkasında namaz kılarken konuşurduk.*”⁶⁷⁵ Namazı, sahâbînin Medine’ye hicretten sonra Rasûlullah’ın (s.a.s.) arkasında kıldığı namaz olarak yorumlamıştır.⁶⁷⁶

İbn Receb, ilk iki hadiste geçen ve Mekke’de namazda konuşma yasağını içeren rivâyetleri senedlerinde yer alan mecrûh râvîlerden dolayı ta’zif etmiş ve Buhârî’nin rivâyet ettiği Zeyd b. Erkam’ın hadisini tercih ederek bu yasağın Medine’de vukû bulunduğunu vurgulamıştır. Böylece hadisler arasındaki tenâkuzu, isnadda yer alan râvî açısından değerlendirmeye tabi tutarak var olan ihtilafı gidermeye çalışmıştır.

⁶⁷⁵ Tirmizî, Salât, 184, (h.no: 405).

⁶⁷⁶ İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 183.

3.2. MEZHEBÎ VE TASAVVUFÎ KABULLERİNİ TEFSİRİNE YANSITMASI

Bir müellifin, herhangi bir eseri mezhebî kabullerinden bağımsız olarak yazması düşünülemez. Mezhebi ön yargılardan dolayı çoğu müellif, delillere ön yargılı bir şekilde yaklaşmaktadır. Özellikle bu yaklaşım tarzı, itikadî ve fikhî konularda kendisini daha çok hissettirir. Bunun dışındaki mevzularda ise bu etkinin daha az olduğu söylenebilir. Biz de yaptığımız bu çalışma ile İbn Receb'in deliller üzerinde değerlendirme yaparken mezhebî görüşünün ne ölçüde belirleyici olduğunu tespit etmeyi ve tefsire olan yansımaları ortaya çıkarmayı hedefledik.

3.2.1. Selefî Yönü

İtikadî açıdan selefin yolunu takip eden İbn Receb, sonradan ortaya çıkan her türlü bid'at ve yabancı düşüncelerden inançlarını muhafaza etmeleri sebebiyle selef âlimlerine övgüde bulunmuştur.⁶⁷⁷ Nitekim selefi düşüncede inanç sisteminin temeli naslardan oluşmalı, çıkarılacak dinî deliller naslara dayanmalıdır. Ayrıca âyet ile hadislerde geçen Allah'ın sıfatları ve fiilleri, mecazî anlamına girilmeden, ilave bir yorum yapılmadan olduğu gibi kabul edilmelidir.⁶⁷⁸ İbn Receb'in de âyet ve hadislerde geçen Allah'ın zât ve sıfatlarıyla alakalı ifadeleri teşbih-tecsime düşmeden, tevhid inancını koruyacak şekilde ve te'vilden uzak kalarak kabul etme yönünde bir tutum sergilemektedir. O, naslarda ortaya çıkabilecek herhangi bir teşbih-tecsim durumunda sahâbî, tabiîn ve selef çizgisini takip ederek; lafzın gerçek manâsını Allah'a havale ederek, yorumda bulunmamayı tavsiye etmektedir.⁶⁷⁹

İbn Receb, "selef" kelimesiyle çoğunlukla Nebi'den (s.a.s.) sonraki üç tabakada yer alan sahâbî, tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn diye bilinen mütekaddimûn selefi kast etmektedir. Bu tabakaların içinde yer alan Sünni dört mezhepten nakiller yapmakla beraber özellikle Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini sıklıkla zikretmiştir. Bunda İbn Hanbel'in, kendi mezhebinin imamı olması etkili olmuştur.

⁶⁷⁷ Aziz Karabulut, Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi, s. 34-35.

⁶⁷⁸ Vecihi Sönmez, "Selef Düşüncesinin Tarihi Arkaplanı ve Selefilik", **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, Sayı 9-10, (2010), ss. 169-185, s. 171.

⁶⁷⁹ Aziz Karabulut, Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi, s. 35; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 39-40.

Ehl-i Hadis⁶⁸⁰ ve Selef ekolünün düşünceleri, daha çok Hanbelîler tarafından sahiplenilmiştir.⁶⁸¹ Kendi asrına kadar ortaya çıkan diğer ekollerden ve onların sergilediği düşüncelerden haberdar olan İbn Receb, Hz. Peygamber'den (s.a.s) sonraki seçkin üç topluluğun yolunu takip etmiş ve bu çizgide sebat etmeye gayret etmiştir.⁶⁸²

İbn Receb'in benimsemiş olduğu selef akîdesinin üstünlüğü hakkındaki görüşlerin özetini, burada zikretmeyi uygun gördük. Konu hakkındaki düşüncelerinin detayları ise *Fadlu 'ilmi's-selef 'alâ 'ilmi'l-halef*⁶⁸³ adlı risâlede, müellif tarafından ortaya konulmuştur.

3.2.2. Ehl-i Rey Ekolünün Görüşlerine Bakışı

İbn Receb, inançların Hz. Peygamber'in (s.a.s) ümmetine tebliğ ettiği şekliyle muhafazasının gerekli olduğunu savunmuştur. İnanç esaslarının belirlenmesinde âyet, hadis ve selef âlimlerinin görüşlerinin belirleyici olduğunu ifade etmiş, bunun dışında yapılan te'villerin doğru olmadığını beyan etmiştir.⁶⁸⁴ Kelâm ve felsefe alanında görülen düşünce hareketlerine sıcak bakmamış, sadece mücerred akla dayanarak müteşabih naslar üzerinde yapılan yorumları veyahut naslar arasında birtakım çelişkilerin var olduğunu iddia ederek dinî meseleleri cedel metoduyla tartışan kelâmcı ve filozofları eleştirmiştir. Kelâmcı ve filozofların, bu metoda dayanarak elde ettikleri düşünceleri ya arzulara dayanan ya da akıllarına tesadüfen gelen görüşler olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu ilimler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) getirdiği inanç sistemini tahrip etmekte ve bu inanca bâtil bilgilerin dâhil olmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla müellif, din adına oluşturulan yeni fikrî gelişmeleri bid'at

⁶⁸⁰ Ehl-i Hadis, inanca dair meselelerde aklî yorumlardan ziyade rivâyetlerin zahîrî manasıyla yetinilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bkz. Abdurrahman Haçkalı, "Ehl-i Hadis-Ehl-i Re'y Ayrışması Fikhî mi, İtikâdî mi?", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, (2003), ss. 59-68, s. 68.

⁶⁸¹ Adem Apak, "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Seleflik Kavramlarının Anlam Serüveni", **Tarihte ve Günümüzde Seleflik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı**, İstanbul: (08-10 Kasım 2013-2014), ss. 39-50, s. 44.

⁶⁸² Fatma Büyüksirkeci, İbn Receb'in Tefsiri ve Metodu, s. 12.

⁶⁸³ Bkz. İbn Receb, **Mecmû'u'r-resâil**, Cilt 3, s. 5-41.

⁶⁸⁴ İbn Receb'in akîde alanında telif ettiği eserlerinde, itikadî açıdan kendi görüşlerini yansıtmakla beraber takip ettiği selef akîdesi hakkında da detaylı bilgiler içermektedir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr*, *Kelimetü'l-ihlâs ve tahkîku ma'nâhâ*, *Cemû'r-rusûl kâne dinühüm el-İslâm* adlı eserlerinde, itikadî düşünlerinin detayını görmek mümkündür. *Fadlu 'ilmi's-selef 'alâ 'ilmi'l-halef* bu eserinde de selef akîdesi hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

kapsamında değerlendirmiş, kelâm ve felsefe ilmini de dine zarar veren ilimler diye nitelemiştir.⁶⁸⁵

İbn Receb, itikadî mezheplerden Mu'tezile, Hariciler, Rafizîler ve Cehmiyye'yi bid'at fikirleri çıkarmakla suçlamış, ayrıca onların İslâm'ın temiz inancına hâlel getirdiklerini ve dinî nasları arzularına göre te'vil ettiklerini söyleyerek onları tenkite tabi tutmuştur. Bu fırkaların Kur'ân'daki bazı âyetleri diğerleriyle karşılaştırdıklarını, muhkem olanı bırakıp fitne çıkarmak için müteşabih olana sarıldıklarını söylemektedir. Muhkem hükümleri anlamından çıkarıp tahrif ettiklerini ve aslı olmayan şüphe ve hayallere itimad ettiklerini, oysa bu tür fikirlerin şeytanın onların kalplerine attıkları vesvese ve boş düşünceden başka bir şey olmadığını belirtmiştir. Netice itibarıyla bu tür fırkaların, hakikati tahrif ettiklerini ve son dönem hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimlerinden birçoğunun da bu yanlışlığa düştüğünü ifade etmektedir.⁶⁸⁶ Ona göre selef ve ehl-i hadis grupları, bu yanlışlıktan uzak durarak ilk metodu izlemiş ve Allah'ın kitabında ya da Rasûlullah'ın (s.a.s.) sünnetinde ifade edilen şeylerin tamamına, te'vil yapmadan iman etmişlerdir. Bu inançları, herhangi bir temsil veya keyfiyete kalkışmadan olduğu gibi kabul ederler.⁶⁸⁷

Müfessirimiz, müntesibi olduğu Hanbelî mezhebi ile dönemin Mürciesi arasındaki fikir ayrılıkları hakkında Süfyan-ı Sevrî'den şu görüşleri nakleder:

- 1- Hanbelî mezhebine göre iman, söz ve amelden müteşekkildir. Mürcie göre ise iman, amel değil sözden ibarettir.
- 2- Hanbelîlere göre iman, hem artar hem eksilir. Mürcie göre iman, ne artar ne de eksilir.
- 3- Hanbelîler 'nifaktan korkarız' derken, Mürcie ise 'bizler için nifak yoktur' demektedirler.⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ Aziz Karabulut, *Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, s. 34-35; Abdullah Karahan, *İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri*, s. 38-39.

⁶⁸⁶ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 584.

⁶⁸⁷ İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 584.

⁶⁸⁸ İbrahim Hakkı İnal, "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 31, (2014), ss. 223-235, s. 229-233; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 210.

Amelleri iman kapsamında görmeyen Mürcie'ye cevaben İbn Receb, şu hadisi zikretmektedir:

Ebû Vâil'in Abdullah b. Mes'ud'an rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: “*Müslümana sövmek fık, onu öldürmek küfürdür*”⁶⁸⁹ Müellife göre Ebû Vâil'in rivâyet ettiği hadis, Mürcie'nin iddia ettiğinin aksine amellerden/fiillerden bazılarının küfür olduğuna delâlet etmektedir. Hadiste, Müslümanları öldürmek küfür diye nitelendirilmiştir. Bundan dolayı hadis, işlenen bazı amelleri küfür olarak tanımlarken bazılarını da iman olarak tanımlamıştır.⁶⁹⁰ Amellerin, iman kapsamına girdiğini belirtmek için şu âyeti örnek göstermektedir:

“*Sonra siz, birbirinizi öldüren, aranızdan bir grubu memleketlerinden süren, onlara karşı günah ve düşmanlıkta birleşen –onları çıkarmak haramken- size esir olarak geldiklerinde fidyelerini vermeye kalkan kimselersiniz. Kitab'ın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?*”⁶⁹¹

İbn Receb'e göre bu âyette Yüce Allah, Yahudilerin kendi kardeşlerini öldürüp yurtlarından çıkarmalarını Kitab'ı inkâr, onları kurtarmak için fidye vermelerini de Kitab'a iman diye nitelendirmiştir. Mezkûr âyette öldürme ve yurttan çıkarma fiilinin haram olması halinde 'küfür', bazı ibadet ve itaatlerde bulunmanın da 'iman' diye vasıflandırıldığını belirtmektedir. Zira Cenâb-ı Hak, fidye karşılığında esirlerini kurtaran Yahudilerin bu amellerini 'iman' diye vasıflandırmıştır.⁶⁹²

İbn Receb, Mutezile ekolünü ve Haricîleri büyük günah işleme konusundaki tutumlarından dolayı tenkit etmiştir. Bu fırkalar, büyük günah işleyen kimselerin imanlarının tamamen zayi olacağını ve Dolayısıyla cehennemde ebedi kalacaklarını iddia etmektedirler. Müellifimiz bu düşüncenin batıl bir görüş olduğunu, Mutezile ve Haricîlerin savdukları bu görüşlerde yalnız kaldıklarını belirtmektedir.⁶⁹³ Ehl-i hadis ekolünü ise bu fırkaların aksine, övmüştür. Ona göre Ehl-i hadis fakîhleri, Allah'ın Kitabı'ndaki mânâları araştırır. Bu mânâları; sahîh sünnet, sahâbî ve bunlara güzel bir

⁶⁸⁹ **Müslim**, İman, 28; Ebû Avâne, **Müsned**, I, 35, (h.no: 65); İbn Râhûye, **Müsned**, I, 379, (h.no: 400); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 216.

⁶⁹⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 216-217.

⁶⁹¹ **Kur'an**, el-Bakara, 2/85; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 217- 18.

⁶⁹² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 218.

⁶⁹³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 216.

biçimde uyan kimselerin sözleriyle açıklar. Bu ekole tabi olan kimseler, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini; bunların sahîh ve sahîh olmayanlarını öğrenmek için çabalar. Peşinden bunları idrak etmeye, anlamaya ve üzerinde tefekkür etmeye uğraşırlar. Daha sonra tefsir ve hadis dallarında, sahâbî ve onlara güzel bir biçimde uyan kimselerin sözlerini, zühd, rekâih, sünnet usûlünü, helâl ve haram konuları gibi diğer konuları da öğrenirler. İşte bu yol, İmam Ahmed'in ve onunla aynı düşünen rabbanî hadis âlimlerinden olan kimselerin yoludur.⁶⁹⁴ Ayrıca farazî meselelerle meşgul olan kimseleri tenkit etmiş, gerçekleşmesi muhtemel olmayan ve hiçbir faydasız konularda görüş ortaya atarak insanları meşgul eden kimseleri kınamıştır. Henüz gerçekleşmemiş, ileride gerçekleşmesi muhtemel olan bir konuda İmam Ahmed'e soru sorulduğunda "Sonradan ortaya atılmış bu sorularla bizi meşgul etmeyin" derdi.⁶⁹⁵

Ehl-i hadis ve Re'y firkaları hakkındaki düşüncelerini özetlediğimiz İbn Receb'in, Ehl-i hadis ekolüne olan meyli açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla bu ekolün karşısında olan fırka ve re'y taraftarları, müellifin sert eleştirilerinden kurtulamamışlardır. Naslar konusunda, akıl yürüterek te'vil yapanların abesle iştilgal ettiklerini belirtmektedir.

3.2.3. Naslardan Hüküm Çıkarması

Takiyyüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi birçok Hanbelî mezhep âliminden ders alan İbn Receb, fikhî konulardaki düşünce sistemini genel itibariyle Hanbelî mezhebi metodu çerçevesinde şekillendirmiştir. Hanbelî mezhebi fikhî kaidelerini anlatan el-Kavâidü'l-fikhîyye⁶⁹⁶ kitabını telif ederek, mezhep içinde fikhî konulara dair hâkimiyetini⁶⁹⁷ açıkça sergilemiştir.⁶⁹⁸ İbn Receb'in eserlerinde fikhî istinbâtlar yaparken, tamamen Hanbelî mezhebine bağlı kaldığı da söylenemez. Yeri geldiğinde diğer mezheplerin fikhîla

⁶⁹⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 458.

⁶⁹⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 458-459.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Mibred, **el-Cevheru'l-munaddad**, Cilt 1, s. 49.

⁶⁹⁷ İbn Receb'in fikha dayalı görüşlerinin detaylarını görmek için ayrıca bkz. *Ahkâmü'l-havâtîm, el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc* adlı eserlerinde bazı fikhî meseleleri, detaylı bir şekilde ele almıştır.

⁶⁹⁸ Aziz Karabulut, *Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, s. 35; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 39-40.

alakalı kaidelerini içeren metotları hakkında görüşler aktarması, onun diğer Sünni mezheplerin fikhî konularına da vakıf olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹⁹

İbn Receb, ahkâm içeren hadisler üzerinde belli kaideleri ortaya koyabilmek için güçlü fikhî istinbât yapabilme kabiliyeti sergilemiştir. Onun, fikhî istinbâtlar yaparak içtihat alanına önemli katkılar sunduğu açıktır. Konuyu şu örnek üzerinde inceleyelim:

Namaz kılma esnasında kıblenin değiştirilmesini konu alan rivâyette “*Nebi (s.a.s.) Beytu’l-Makdis’e yönelmiş halde namaz kılıyordu. Peşinden ‘Yüzünü göğe çevirip durduğunu görüyoruz.’⁷⁰⁰ âyeti indi. Seleme oğullarından bir adam, onlar sabah namazı rükû vaziyetinde iken yanlarından geçince şöyle seslendi: ‘Dikkat edin, kible değiştirilmiştir!’ şeklinde seslendi. Müslümanlar, vaziyetlerini bozmadan oldukları yerde kibleye doğru yöneldiler.*”⁷⁰¹ denmiştir.

Hadiste, Hz. Peygamber’in (s.a.s) sahâbîlerle beraber namaz kılarken kıblenin çevrilmesini içeren âyetin nâzil olduğunu ve namazın kalan rekâtlarını, Müslümanların yeni kıblesi olan Kâbe’ye doğru yönelerek kılmasından bahsedilmektedir. İbn Receb, mezkûr rivâyetin şu hükümlere delil teşkil ettiğini belirtmektedir:

- 1- Bir kimsenin, kıblenin değiştirildiği yöne doğru namazı kılması gerekir ve kişinin kible değiştirilmeden önce kıldığı rekâtlar geçerli olup bunların tekrardan kılınmasına gerek yoktur.
- 2- Başı açık şekilde namaz kılan bir cariye, namaz esnasında azat edilirse ve örtüsü namazgâhına yakın ise namazın kalan kısımlarını örtüyle kılmalıdır.
- 3- Hastalık nedeniyle namazı oturarak kılan biri, namaz devam ettiği esnada kendisini iyi hissedip geri kalan kısımları ayakta kılabilir duruma gelirse namazın kalan kısımlarını ayakta kılarak namazını tamamlamalıdır.
- 4- Su olmadığından dolayı teyemmüm alıp namaz kılan kimse, namaz esnasında yanı başında su bulursa, namazını bırakıp suyla abdestini aldıktan sonra namazın kalan kısımlarını önceki rekâtlar üzerine ilave ederek tamamlamalıdır.

⁶⁹⁹ Aziz Karabulut, *Ravâiu’t-Tefsîr’in Ulûmü’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi*, s. 36; Abdullah Karahan, **İbn Receb’in Hayatı ve Eserleri**, s. 42.

⁷⁰⁰ **Kur’ân**, el-Bakara, 2/144.

⁷⁰¹ **Müslim**, Mesâcid, 2; İbn Receb, **Ravâiu’t-tefsîr**, Cilt 1, s. 125.

5- Hitâbın hükmü mükellefe ulaştıktan sonra onu yükümlü yapar, öncesinde ise bu hususta mükellefe bir sorumluluk yoktur.

6- Güvenilir bir kişinin, dinî meselelerde getireceği haber kabul edilmelidir.⁷⁰²

Bu örnekten anlaşılacağı üzere, İbn Receb'in güçlü fikhî istinbât yapabilme yeteneği göze çarpmaktadır. Bu da onun, müçtehid derecesinde bir fakîh olduğunu göstermektedir.

Müellif, fikhî hükümleri açıklarken Hanbelî mezhebiyle sınırlı kalmayıp diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmıştır. Örneğin: “Allah'ı sayılı günlerde anın”⁷⁰³ âyetinde geçen “sayılı günler” hakkındaki mezheplerin görüşlerini İbn Receb şöyle sıralamaktadır: Bu günler, İmam Ahmed, İmam Malik, İmam Muhammed ve İmam Ebû Yusuf'a göre kurban bayramında kurbanlık hayvanların kesildiği günlerdir.⁷⁰⁴ Kurban bayramı günlerine, teşrik günleri de denilmektedir. İmam Şafiî ve İmam Ahmed'e göre kurban kesimi, teşrik günlerinin sonuna kadar devam eder. Sahâbînin çoğu, kurban kesme vaktinin bayramın birinci günü ile onu takip eden iki teşrik gününde olması gerektiği görüşündedirler. O, bu görüşün İmam Mâlik ve İmam Ebû Hanife'nin de görüşü olduğunu dile getirmektedir.⁷⁰⁵ Ayrıca bugünlerin Müslümanların bayramı olması sebebiyle oruç tutmanın yasaklandığını, ancak İmam Mâlik'e göre tutulacak orucun adak olması halinde üçüncü günde oruç tutmanın câiz olduğunu da ifade etmektedir.⁷⁰⁶

Boşanma hususunda da İbn Receb, konuyu mezheplerin görüşleri çerçevesinde ele almaktadır. İslâm'dan önce erkek karısını boşar ve onu terk eder, iddet zamanının bitimine yakın ona döner, peşinden tekrar onu boşardı. Bu tür durumlar sayısız defa tekrarlanırdı. Böylece kadın ne evli kalırdı ne de boşanmış sayılırdı. Cenâb-ı Hak, bunu kaldırdı ve boşanma hakkını üç ile sınırlandırdı.⁷⁰⁷ İmam Mâlik'e göre, bu hususta iddet süresi dolmadan hanımına geri dönen sonra da el sürmeden onu boşayan kişinin

⁷⁰² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr** Cilt 1, s. 125-126.

⁷⁰³ **Kur'ân**, el-Bakara, 2/203.

⁷⁰⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 154.

⁷⁰⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 160.

⁷⁰⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 165.

⁷⁰⁷ Hasan Ali Görgülü, “Cahiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslâm'ın Boşanmada Örf İtibarı Etmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 6, 1999; İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 179.

niyetine bakılır. Eğer kişi böyle yaparak kadının iddet süresini uzatıp ona zarar verme amacı güderse, o vakit iddetin tekrar baştan başlamayacağı ve kaldığı yerden devam edeceği görüşündedir. Ancak kişi kadına zarar verme amacı gütmese, o zaman yeni bir iddet evresi başlar. Bu hususta Ebû Hanife ve İmam Şafî' (yeni görüşü) niyete bakılmadan, yeni bir iddet evresinin tekrar sayılması gerektiği görüşündedirler.⁷⁰⁸

Mensubu olduğu mezhebine bağlılığı doğal olarak tefsirine yansımış olan İbn Receb, fikhî hükümlerde çoğu zaman tercihini mezhebinden yana kullanmıştır. Ancak her konuda kendi mezhebine bağlı kalmamış, delillerin durumunu mukayese ederek yeri geldiğinde farklı bir görüş sergileyebilmiştir. Ayrıca tefsirin birçok yerinde hüküm içeren konularda kendi mezhebiyle birlikte diğer mezheplerin görüşlerini aktarması, İbn Receb'in mutaassıp bir Hanbelîlikten uzak durduğunu göstermektedir.

3.2.4. Âlimleri Tenkit Etmesi

Hadislerin yorumlanmasında veya dinî meseleler konusunda âlimlerin görüşlerine sıkça müracaat eden İbn Receb, bazı dinî meseleler hususunda görüş bildiren âlimlerin açıklamalarını isabetsiz bularak tenkit etmiştir. Şimdi konuyu bazı dinî meseleler üzerinde inceleyelim:

Ölülerin kabir hayatında iken dirilerin konuşmalarını duymasıyla alakalı ihtilafı İbn Receb, şu şekilde zikretmektedir:

ابْنُ عَمَرَ أَخْبَرَهُ، قَالَ: اطَّلَعَ النَّبِيُّ ﷺ عَلَى أَهْلِ الْقَلْبِيبِ، فَقَالَ: «وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا؟» فَقِيلَ لَهُ: تَدْعُو أَمْوَاتًا؟ فَقَالَ: «مَا أَنْتُمْ بِأَسْمَعَ مِنْهُمْ، وَلَكِنْ لَا يُجِيبُونَ»

İbn Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Nebi (s.a.s.) müşriklerin cesetlerinin atıldığı kuyunun başına geldi ve: ‘Allah’ın sizlere vadettiğini buldunuz mu?’ diye sordu. Ona: ‘Ölülere mi sesleniyorsun?!’ söylenince, O da: ‘Sizler onlardan daha iyi işitiyor değilsiniz ancak onlar cevap veremezler’ dedi.*”⁷⁰⁹ Hz. Âişe, İbn Ömer'den nakledilen bu rivâyeti tenkit ederek şöyle demiştir:

Buhârî rivâyetinde:

⁷⁰⁸ Fatih Karataş, “İslam Hukukunda İddet”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, 2013; İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 1, s. 179-180.

⁷⁰⁹ *Buhârî*, Cenâiz, 83, (h.no: 1370); Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr ve Tefsîlu's-Sâbit an Rasûlullahi mine'l-Ehbâr*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y., II, 488, (h.no: 715); İbn Receb, *Ravâiu't-tefsîr*, Cilt 2, s. 96.

فَقَالَ لَهُمْ مَا قَالَ: «إِنَّهُمْ لَيَسْمَعُونَ مَا أَقُولُ» إِنَّمَا قَالَ: «إِنَّهُمْ الْآنَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّ مَا كُنْتُ أَقُولُ لَهُمْ حَقٌّ»، ثُمَّ قَرَأَتْ ﴿إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى﴾، (وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَن فِي الْقُبُورِ)

“*Rasûlullah (s.a.s.) onlara, ‘Onlar şu anda ne dediğimi işitiyorlar’ demedi. Rasûlullah (s.a.s.) sadece şunu dedi: ‘Onlar, şimdi benim dediklerimin hak olduğunu anladılar’ sonra Âişe ‘Sen ölümlere şüphesiz ki işittiremezsin.’*⁷¹⁰, ‘*Ey Muhammed! Sen, kabirlerde olanlara işittiremezsin.’*⁷¹¹ *âyetlerini okudu.*”⁷¹² Müslim’de bulunan rivâyette ise ‘*(İbn Ömer) herhalde yanıldı’* ibaresi geçmektedir.⁷¹³

İbn Receb, âlimlerden bazılarının Hz. Âişe’nin ölmüş kimselerin dirilerin sözlerini işitmeyeceğine dair görüşünü benimsediğini açıklamaktadır. Bu kişilerden birisi de Hanbelî mezhebinden Kadı Ebû Ya’lâ’dır. Bu görüşü benimseyen âlimler, Hz. Âişe’nin deliliyle hüküm beyan etmişlerdir. Müşrik cesetlerinin atıldığı Bedir kuyusu hadisesi içinde Hz. Âişe’nin sözleriyle cevap verip, bu hadisenin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) özgü bir mucize olduğunu söylemektedirler. İlim ehlinde diğer bir grup ise ölü kimselerin, dirilerin sözlerini işiteceği görüşündedirler. Bunlar İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi âlimlerin görüşüdür.⁷¹⁴ İbn Receb, ölümlerin işitmesinin Rasûlullah’ın (s.a.s.) sözlerine özgü olduğu iddiasının doğru olmadığını belirterek bu görüşü savunanları tenkit etmiştir. Görüşünü şu hadisle desteklemektedir:

إِنَّ الْعَبْدَ، إِذَا وُضِعَ فِي قَبْرِهِ، وَتَوَلَّى عَنْهُ أَصْحَابُهُ، إِنَّهُ لَيَسْمَعُ قَرْعَ نَعَالِهِمْ

“*Kul mezarına konulup yakınları oradan ayrıldığında, şüphesiz onların ayakkabı seslerini işitir*”⁷¹⁵

Müellif, Buhârî’nin hadisinde geçen ve Hz. Âişe’nin zikrettiği âyette geçen ‘*Sen ölümlere şüphesiz ki işittiremezsin*’⁷¹⁶ âyetindeki ‘işitme’ ifadesini, sözü anlama ve kavramak olarak yorumlamıştır. Bu ifadeyle, aynı şekilde sözden faydalanma ve cevap vermenin de kastedildiğini belirtmiştir. Böylece ‘işitme’ lafzının muhatabı olan kâfirlere

⁷¹⁰ Kur’ân, en-Neml, 27/80.

⁷¹¹ Kur’ân, Fâtır, 35/22.

⁷¹² Buhârî, Meğâzî, 8; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 2, s. 96-97.

⁷¹³ Müslim, Cenâiz, 9.

⁷¹⁴ İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 2, s. 97.

⁷¹⁵ Buhârî, Cenâiz, 86, (h.no: 1374); Müslim, Cennet, 17; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 2, s. 98.

⁷¹⁶ Kur’ân, en-Neml, 27/80; İbn Receb, Ravâiu’t-tefsîr, Cilt 2, s. 98.

yapılan çağrının karşılıksız kalacağını, Dolayısıyla iman ve hidayete cevap vermediklerini belirtmek için bu lafız kullanılmıştır.⁷¹⁷

Bedir kuyusundaki müşriklerin Hz. Peygamber'in hitabını işitmesini ruhun bedene dönmesiyle açıklayan İbn Receb, Katâde'nin (ö. 117/735) şu görüşünü aktarmaktadır: “Cenâb-ı Hak, onlara işittirecek kadar hayat vermiştir.” Katâde'nin bu sözünü, ruh bedene dönmedikçe ölünün işitmeyeceğine işaret ettiğini söylemektedir.⁷¹⁸ Kabirde sorgu esnasında ruhun bedene geri döneceğini ifade eden birçok rivâyet tefsirde geçmekte⁷¹⁹ olup, konuyu ihtiva eden hadislerden birisi şu şekildedir.

تُعَادُ رُوحُهُ فِي جَسَدِهِ، فَيَقُولَانِ: مَنْ رَبُّكَ؟ وَمَا دِينُكَ؟

“Onun ruhu bedenine iade edilir ve (iki melek) şöyle der: ‘Rabbin kim? ve dinin nedir?’ diye sorar.”⁷²⁰

İbn Receb'e göre selef âlimlerinin tamamı, kabirde sorgunun başlaması için ruhun bedene iltisak etmesi gerektiği görüşündedirler. Ancak İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) aralarında bulunduğu bazı âlimler bunu reddeder. İbn Hazm, sorgunun ve hitabı işitmenin sadece ruha mahsus olduğunu söyler. Kabir azabı gibi diğer bazı konularda, ruhun bedene iltisakını inkâr eder. Ona göre böyle bir durumun olması durumunda insanın üç kez ölmesi, üç kez de dirilmesi gerekir. Kur'an ise ölümün ve dirilmenin iki kez olacağına, işaret ettiğini söylemektedir. İbn Receb, onların savundukları bu görüşlerinin ‘gerçekten zayıf bir görüş’ diyerek tenkit etmektedir. Çünkü ona göre berzah hayatı, dünya veya âhiret hayatı gibi müstakil ve tam bir hayat değildir. Berzah hayatında ruh, bedenle temas halindedir. Böylece ruh, bedenî duygular olan azap ve nimet gibi şeyleri hisseder. Berzahın, ruhun bedenden tamamen ayrıldığı bir hayat olmadığını, ruhun bedenden ayrılıp tekrar ona dönen bir hayat olduğunu söylemektedir.⁷²¹ İbn Receb, bedeninin kabirde azaba uğrayacağını ve kaburga kemiklerinin birbirine girinceye kadar kabrin bedeni sıkıştıracağını anlatan birçok

⁷¹⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 98.

⁷¹⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 99.

⁷¹⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 99-100.

⁷²⁰ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, **el-Müsned**, II, 114, (h.no: 789); İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 100.

⁷²¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 101.

hadisin⁷²² olduğunu, dile getirmektedir. Ona göre hadislerde anlatılan kabir azabı ve bunun bedenle ilişkilendirilmesi, azabın sadece ruha özgü olmadığını ortaya koymaktadır.

Müellif, çeşitli konularda bazı âlimlerin akıl yürütmelerle ulaştığı neticeleri tenkit etmiştir. Ortaya attıkları görüşlerin, sünnete ters düştüğünü ifade ederek onları eleştirmiştir. Tartışılan konularda hadislerde herhangi bir bilginin bulunmasını, konunun izahatı için yeterli görmüştür. Dolayısıyla daha önce de ifade ettiğimiz gibi naslar üzerinden aklî çıkarımlar yaparak dinî meseleleri ele alan âlimleri yermiştir.

3.2.5. Tasavvufî Düşüncesini Tefsirine Aktarması

İbn Receb'in yaşadığı devirdeki canlı tasavvufî hayat, onun yaşamına da etki etmiştir. Zahit kimliğiyle tanınan İbn Receb, sade bir hayat yaşamıştır. Tasavvufa dair birçok eser telif etmesi,⁷²³ onun zühde önem verdiğini göstermektedir. Zühde önem vermesi, ilmi ihmal ettiği anlamına gelmez. Ona göre ilimden beslenmeyen zühd hayatı, eksiktir. Kişinin sadece zühd hayatıyla yetinmesi, onda bazı eksiklerin kalmasına yol açacaktır. Dolayısıyla kişi zühde değer vermeli ancak Allah Teâlâ'nın emir ve nehiyelerini öğrenme noktasında gereken azmi de ortaya koymalıdır. Müellif, âbidlerin⁷²⁴ âlimlerden üstün olduğu fikrini ileri süren kimseleri de ilmin şeref ve değerini anlamayan zümreler olarak nitelendirmektedir. Çünkü âbid kimse ibadetiyle sadece Allah'ı tanımış olur. Ancak âlim kimse ilmiyle Allah'ı tanımakla beraber onun emir ve nehiyeleri hususunda bilgi sahibi olmakla, ibadet ve imanlarının kemâlât derecesini artırmış olur. İlim ehli olan âlimler, Peygamber'lerin vârisi olup bu cihetten âriflerden daha üst mertebede bulunmaktadır. Dolayısıyla İbn Receb, ilim ve zühdün birlikteliğini önemsemekle beraber ilmi, zühden daha üstün gördüğü söylenebilir.⁷²⁵

⁷²² Kabrin, içindeki cesedi sıkıştıracağını hadiste anlatılmaktadır. Bkz. Taberânî, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, VI, 66, (h.no: 5810).

⁷²³ Tasavvufa dair eserlerinden bazılarının isimleri şöyledir: *Letâifü'l-maârif fimâ li mevâsimi'l-âm mine'l-vezâif*, *Zemmü Kasveti'l-Kalb*, *Nûrü'l-iktibâs fî mişkâti vasiyyeti'n-nebî li İbn Abbâs*, *İstinşâku nesimü'l-üns min nefehâti riyâzi'l-kuds*, *et-Tahvîf mine'n-nâr ve't-ta'rîf bi hâli dâri'l-bevâr* adlı eserlerini sayabiliriz. Zühde dair hadis şerhleri ise: *Şerhu hadisi: "İnne eġbete evliyâi 'indî"*, *Şerhu Hadisi: "Ammâr b. Yâsir"*, *Şerhu hadisi Şeddâd b. Evs: "İzâ keneze'n-nâsu'z-zehebe ve'l-fidda"* adlı eserleri, zühde dair seçtiği hadisleri müstakil olarak şerh etmiştir.

⁷²⁴ "Âhiret saadetinin ibadetle kazanılacağına inanarak kendisini ibadete veren samimi dindar." Süleyman Uludağ, "Âbid", Cilt 1, İstanbul: **DİA**, 1988, s. 307.

⁷²⁵ Aziz Karabulut, *Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, s. 36; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 44-46.

Ahmed b. Hanbel ve ilk dönem sûfîlerin tasavvuf anlayışını benimseyen İbn Receb, akâid konularında olduğu gibi hicrî üçüncü asırdan sonra tasavvufta oluşan görüş ve uygulamaları bid'at kapsamında görmektedir.⁷²⁶ Ona göre sûfîler, bâtinî ilimler ve kalbî faaliyetler hususunda zevk veya keşif adı altında kendi düşüncelerine dayanarak din adına tehlikeli bid'atlar oluşturmuşlardır. Sûfîlerce açılan keşif kapısından girilmek suretiyle zındıklara ait pek çok düşünce, İslâm'a mal edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca nebîlere ihtiyaç olmadığına ya da velîlerin nebîlerden üstün olduğuna inanılmış, dince haram olan konular mubah kabul edilmiş, vahdet-i vücûd nazariyeleri ortaya çıkarılmış, hulûl ve ittihad fikirleri benimsenmiş, Allah'ı unutturan ve namazı terk ettiren fiiller teşvik edilmiştir.⁷²⁷

Görüldüğü üzere İbn Receb, ilk üç asırdaki zühd anlayışını benimsemektedir. Nitekim üçüncü asırdan sonra tasavvuf alanında meydana gelen fikrî gelişmeleri, hoş karşılamamıştır. Zühdü, ilimden üstün görenlere karşı çıkmış, bu tür kimseleri ilmin değerini bilmeyen şahıslar diye nitelemiştir. Ona göre zühd, ilmin sadece bir koludur ve ondan beslenmektedir. İlim ve zühd bir arada olduğu vakit, Allah'a hakkıyla kulluğu sağlayan hasletler olduğunu belirtmiştir.

İbn Receb'in tasavvuf anlayışı, çoğu eserinde olduğu gibi tefsirine de yansıdığını görmek mümkündür. Çalgılı ve çalgısız müzik dinleyerek Allah'a yaklaşma konusunda bazı tasavvuf kollarını veya tasavvufçu olmadıkları halde onlardan olduklarını iddia eden bazı grupları, bu hususta eleştirmiştir. Ona göre bu gruplar, arzularının peşinden gitmektedirler. Sülûk ehline benzemeye çalışan bu kesimleri, sahtekâr olmakla itham etmektedir. Allah'ın emrettiği yerlerden O'na yaklaşmak yerine, O'nun izin vermediği hususları din edinmelerinden dolayı bu kimseleri eleştirmiştir. Konuya şöyle devam etmektedir: Allah'a ancak onun Resûllerinin gösterdiği yollardan ve izin verilen şeylerle yaklaşılabilir. Müslümanlar arasında müzik dinlemeyi ibadet ve dinî bir kural olarak kabul eden olmadığı gibi, bunun cami veya mescitlerde icra edilmesiyle alakalı bir görüş de yoktur. Müzik dinlemeyle nefisler, tezkiye edilip temizlenmez. Kalplerin müzikle tezkiyesini olacağını söyleyenler, Peygamber'ler yerine felsefecilere uyan kimselerdir. Bunlar, sûret/resim çizilmesini emredenler gibidir. Bütün bu fiillerle

⁷²⁶ Aziz Karabulut, Ravâiu't-Tefsîr'in Ulûmü'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi, s. 37; Abdullah Karahan, **İbn Receb'in Hayatı ve Eserleri**, s. 46.

⁷²⁷ Cengiz Kallek, "İbn Receb", Cilt 20, s. 243-247.

kalpler, kötülüğe bulaşır. Arzuları güçlendiren duyguları ve hazı barındıran bu fiiller, Allah'a bağlı kalpleri öldürür ve O'ndan uzaklaştırır. Dolayısıyla bu tür kimselerin yanlış bir yola saptıklarını dile getiren İbn Receb'in,⁷²⁸ bu tür filleri bid'at kapsamında gördüğü anlaşılmaktadır.

Müellif, son dönem tasavvuf âlimlerinden birçoğunun muhabbetten bahseden uzunca vaazlarının pek bir değer taşımadığını ifade etmektedir. Ona göre bu tür kimselerin verdikleri vaazlar, kitap ve sünnetten delil getirmekten uzak, selefîn imamlarından ve önde giden âlimlerinin görüşlerinden bihaberdir. Bu vaazlar, insanları aşka yönelten propagandadan başka bir şey değildir. Bu kimseler âşıkların hikâyelerini insanlara anlatmışlar, onların edep ve ahlâklarını halka telkin etmişlerdir. Bu türden yapılan telkinlerin çok zararlı ve tehlikeli olduğunu belirten İbn Receb, sözleri ve fiilleriyle kulluğu ortadan kaldıran; şatahat ve küstahlık dolu sözlerle muhabbet iddiasında bulunan nice kimselerin olduğunu belirterek,⁷²⁹ onları tenkit etmiştir.

Tevekkül hususunda selef âlimlerinin çeşitli görüşlerini aktaran İbn Receb, öncelikle mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermekle konuya başlamaktadır. İmam Ahmed, tevekkül konusunda insanların çalışması gerektiğini söylemektedir. Çalışmayıp "Allah'a tevekkül ettim" diyen bir kişinin durumu kedisine sorulunca: "Bütün insanlar Allah'a tevekkül etmeli, aynı zamanda çalışmaya da kendilerini alıştırmalıdır"⁷³⁰ demektedir. Ardından müellif, konu hakkında ilk dönem mutasavvıflarının görüşlerini naklederek tevekkül düşüncesini zühd anlayışı çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu mutasavvıflardan biri olan Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), evinde oturup rızkı hususunda Allah'a güvendiğini söyleyen kişinin durumu hakkında şöyle demektedir: "Allah'a güvense ve o kişinin Allah'a güvendiği bilirse, onun talep ettiği şeyi hiçbir şey engelleyemez. Ancak bunu ne Allah'ın nebileri ne de başkaları yapmışlardır. Peygamber'ler dünya geçimleri için çalışmışlar, aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.s.), Ebû Bekir ve Ömer dahi geçimlik rızıkları için ücret mukabili çalışmışlardır. 'Allah azze ve celle bizi katından rızıklandırınca dek otururuz' dememişlerdir."⁷³¹

⁷²⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 487-489.

⁷²⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 320.

⁷³⁰ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 148-149.

⁷³¹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 149.

İbn Receb'in eserinde, zâhidlerin sözlerine çokça yer verildiğini gözlemlemek mümkündür. Mâlik b. Dînâr (131/748),⁷³² Bişr el-Hâfi (227/841),⁷³³ Zünnûn el-Mısri (245/859)⁷³⁴ ve Abdullah b. Mübârek (181/797)⁷³⁵ gibi meşhur zatların sözlerinden çok sayıda nakilde bulunmuştur. Müellifin bu meşhur zâtlardan nakilde bulunması, onun sûfilerle olan temasını göstermektedir.

İbn Receb'in, tefsirde üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de huşûdur. Ona göre huşû, kalp inceliği, alçak gönüllük, sükûnet ve kalbin yanmasıdır. Kalp huşû gösterdiğinde, onun huşûsuna bütün azalar tabi olur.⁷³⁶ Huşû, faydalı ilimdir. Dolayısıyla faydalı ilim, doğrudan kalbe dokunan ve o kimseye haşyet, sekînet, Allah'a dönüş, yakınlık ve tevazû veren şeydir. Bu ilim kalbe dokunmadığı sürece, dilde kalan bir sözcük olur.⁷³⁷ Huşûyu gösteren fillerden biri de, kulun Allah Teâlâ'ya yönelmesi ve O'ndan gayrısına iltifat etmemesidir.⁷³⁸ Huşûnun görüldüğü amellerden birisi de kulun, namaz esnasında rükû ve secdelerde rabbine boyun eğerek tevazuyla eğilmesinde kendisini göstermektedir.⁷³⁹

İbn Receb'in ilk dönem zâhid ve sufilerin görüşlerini nakletmesi, onun tasavvufa karşı olmadığını açıkça göstermiştir. O, sadece kitap ve sünnetle bağdaşmayan anlayış ve fikirleri reddetmiş ve selef-i sâlihînden sonra ortaya çıkan birtakım düşünce ve anlayışları sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu tür fikirlerin sonradan ihdas edilen, din adına uydurulmuş bid'atlar olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla seçkin tabaka olan selef-i sâlihînin yaşadığı zühd, takvâ ve verâ anlayışını benimsemiş ve bizzat hayatına tatbik etmiştir.

⁷³² İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 16.

⁷³³ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 20.

⁷³⁴ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 1, s. 162.

⁷³⁵ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 333.

⁷³⁶ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 8.

⁷³⁷ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 13-14.

⁷³⁸ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 21.

⁷³⁹ İbn Receb, **Ravâiu't-tefsîr**, Cilt 2, s. 25.

3.3. DEĞERLENDİRME

Müellifimiz İbn Receb, hadis metinleri arasında görülen şeklen bir tenâkuz durumunun oluşması halinde, bu ihtilafın giderilmesi için çeşitli metotları kullanmıştır. Öncelikle tenâkuz durumundaki hadislerin her birisiyle amel edilebilmesi için, cem' ve te'lif metodunun uygulanmasını incelemiştir. Eğer metinde geçen muarızlık durumu bununla giderilemiyorsa o zaman hadisleri, sıhhat bakımından değerlendirmeye tabi tutarak zayıf gördüğü hadisi cerh ederek elemiştir. Dolayısıyla sağlam gördüğü hadisi tercih etmek suretiyle, metinde oluşan teârruz durumlarını gidermiştir.

İbn Receb'in fikhî hükümler konusunda, güçlü bir istinbât yapabilme yeteneğinin olduğu göze çarpmaktadır. Tefsirinde, genel olarak mensubu olduğu Hanbelî mezhebinin görüşleri çerçevesinde fetvalar verse de bu konuda herhangi bir taassuba düşmemiştir.

İbn Receb, akâid ve diğer türdeki eserlerinde itikadî konuları selefi çizgide ele almıştır. Dönemindeki birtakım kelamcıyı, felsefeciyi ve mutasavvıfî selevin çizgisinden uzaklaştıkları gerekçesiyle tenkit etmiştir. Bu kesimlerin din adına ortaya attıkları düşünce ve fikirleri, bid'at kapsamında değerlendirmiştir. Ehl-i hadis gruplarını ise selev-i sâlihînin yaşantısını takip eden, Kitap ve sünneti hakkıyla anlayıp yaşayan kesimler olarak övmüştür. Dolayısıyla bu ekolü, Hz. Peygamber'in getirdiği inanç sistemini muhafaza ettiğini düşünerek onlara methiyede bulunmuştur.

Müellif, hicri üçüncü asırdan sonra tasavvufî düşüncede oluşan çeşitli görüş ve uygulamaları bid'at kapsamında görmektedir. Bazı sûfi kesimlerince benimsenen bâtinî ilimler ve kalbe açılan keşif kapısı adı altında, kendi düşünlerine dayanarak çeşitli fikirleri din adına oluşturmakla itham etmektedir. Bu kapıdan din düşmanlarına ait birtakım fikirlerin, İslam'ın içerisine dâhil edildiğini belirtmektedir.

Selev-i Sâlihînin yaşantısını benimseyen ve kendisi de bir zahit olarak bilinen İbn Receb'in eserlerinin geneline bakıldığında, zühd ve takvâ konularını güçlü bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

SONUÇ

İbn Receb el-Hanbelî'nin doğumundan önce İslâm coğrafyasında, Moğol istilası olarak bilinen tarihin en büyük felaketlerinden biri yaşanmıştır. İbn Receb'in yaşadığı dönem ise Moğol ve Haçlıların meydana getirdiği büyük tahribatların onarıldığı bir zamana denk gelmektedir. Moğol ve Haçlı baskılarından kaçan Müslüman halk, o zamanın en istikrarlı ülkesi olan Memlûk Devleti'ne sığınmıştır. Bu sığınmacılar arasında çok sayıda âlimin olması, Memlûk ülkesini bir ilim merkezi haline getirmiştir. İki buçuk asırlık Memlûk hükümrancılığı süresince İslâmî ilimlerin birçok dalında iz bırakan pek çok âlim yetişmiş ve bu âlimler verdikleri nitelikli eserleriyle, dinî ilimlerin zenginleşmesine önemli katkılar sağlamışlardır.

İbn Receb'in yaşadığı dönem, ilmî gelişmeler açısından verimli bir zamana denk gelmiştir. O, temel dinî eğitimini ilim ehli olan ailesinden almıştır. Ayrıca İbn Kayyim el-Cevziye gibi birçok değerli hocadan ders görmesi onun ilmî bakış açısını zenginleştirmiş, kavrama yeteneğini artırmıştır. İlim tahsilinin ardından, ömrünün sonuna kadar Dimaşk'ta kalarak sayısız talebe yetiştirmiştir. Geriye kalan vakitlerini de kitaplar telif etmekle geçirmiş ve sonraki nesillere asırlar boyu rağbet edilecek kıymetli eserler miras bırakmıştır.

İbn Receb tefsir, hadis, fıkıh, kâlam, ahlâk, tarih, tabakat, vaaz ve irşad alanında eser vermiş velûd bir müelliftir. Muhtelif alanlarda eserler telif etmesi, onun ilimdeki yetkinliğinin göstergesidir. Farklı alanlarda eserler meydana getirmişse de İbn Receb'in uzmanlaştığı alan, hadis ilmi olmuştur. Zira eserleri arasında sayı bakımından çoğunluğun, hadis dalında kaleme alındığı görülmektedir. Özellikle de ilmî mesaisini hadis ilmi bünyesindeki şerhçilik alanında yoğunlaştırmış, bu alanda özgün müstakil şerhler kaleme almıştır.

Tefsirde, geniş kitap yelpazesinden istifade ederek yoğun kaynak kullandığı göze çarpmaktadır. İbn Receb'in faydalandığı kaynakların çoğunun, mütekaddimûn döneminde telif edilen eserler olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla başta kütüb-ü tis'a olmak üzere seksen dörde yakın farklı eser, kaynak olarak tefsirde yer almaktadır. Özellikle mezhep imamı Ahmed b. Hanbel ve ilk dönem mutasavvıfların eserlerine, sıklıkla müracaat etmiş ve onların birçok görüşünü tefsirde zikretmiştir.

Hadis usûlü alanındaki derin bilgisiyle ön plana çıkan İbn Receb, eserlerinde naklettiği hadislerin sıhhatine büyük önem vermiştir. Dolayısıyla rivâyetleri, çeşitli aşamalarda tahkîke tabi tutmuştur. Öncelikle hadisleri sened bakımından incelemiş, onların muallâk ve muttasıl olma durumlarını ele almıştır. Râvîlerin adalet ve zabt kusurlarını değerlendirmiş, onlar hakkındaki tereddütleri dile getirmiş, vehim durumlarını açıklamıştır. Nihayetinde râvînin sika ya da zayıflık vasıflarına bağlı olarak rivâyet senedi hakkında, çeşitli hükümler vermiştir. Sahâbî râvîleri hakkında, İslâm ümmetinin genel kanaatini benimsemiş ve onların tamamını âdil kabul ederek cerhten muaf tutmuştur.

Müellifin, tefsirinde hadisleri senedleriyle birlikte yazması onun sened anlayışındaki dikkat çekici yönlerinden birisidir. Hicrî sekizinci asırda telif edilen hadis kitaplarında bile senedler hafzedilmekteydi. Üzerinde çalıştığımız tefsir kitabının hadis dalındaki bir eser olmadığı düşünülürse müellifin mevcut rivâyetleri senedli bir şekilde aktarması, onun hadis alanındaki konumunu ve titizliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sihhat değerlendirmesinin ikinci aşamasında ise hadisleri metin tenkidi bakımından incelemiştir. Bu metotta da ilk önce metinlerde geçen lafızları, detaylı analizlere tabi tutmuştur. Lafızlar üzerinden dilsel tahliller yapmış, anlamı yeterince açık olmayan garîb kelimelerin mânâ delâletlerini açıklamış ve rivâyet metnini kelime bazında irdelemiştir. Daha sonra muhteva bakımından metni ele almıştır. Âyet, hadis ve şiirle mânâyı açıklamak suretiyle metnin daha iyi anlaşılmasına gayret etmiştir. Ayrıca hadisin metninde geçen vehim ve idrâcı açıklamış, yeri geldiğinde metinde geçen konuyu tarihi bilgilere arz etmiştir. Onun bu şekilde titiz çalışması, hadis metinlerinin doğruluğunu tespit etmeye dönüktür.

İbn Receb hadislerin, sünnetin bütünüyle uyumlu olmasını önemsemiştir. Dolayısıyla muhteva açısından teâruz durumuna düşen hadisleri uzlaştırmak için ihtilâfî'l-hadis metodunu sıklıkla kullanmıştır. Bu metoda ait cem' ve te'lîf ile tercih yöntemlerini kullanmak suretiyle hadisler arasında görülen muarızlık durumlarını, ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Çünkü onun bu yöntemleri kullanmaktaki maksadı, hadislerin her birisiyle olabildiğince amel etmeyi sağlamaktır. Bundan dolayı tefsirdeki hadisler arasındaki teâruz durumlarını, çoğunlukla cem' ve te'lîf yoluyla gidermiştir. Bu

yöntemle giderilemeyen çelişkileri ise diğer bir yöntem olan tercih metoduyla gidererek, sıhhat bakımından sağlam olan hadisi tercih etmiştir.

İbn Receb, fikhî konulardaki tercihini bazen mezhep imamı Ahmed b. Hanbel’den bazen de İbn Teymiyye ve hocası olan İbn Kayyim’den yana kullanmıştır. Yeri geldiğinde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim’den farklı olarak görüş belirtmesi, onun mezhep içerisindeki imamlara olan sempatisinin taassup derecesinde olmadığını göstermiştir. Hadisler üzerinden çeşitli fikhî hükümleri çıkarması, onun güçlü bir istinbât yeteneğinin olduğunu kanıtlamıştır. O, hüküm çıkarırken mezhebi kabullerini bir tarafa bırakmıştır. Naslar çerçevesinde aklî istidlal metodunu kullanarak, farklı içtihatlarla varabilmiştir. Naklettiği rivâyetleri ve görüşleri mukayese ederek fikhî istinbâtlar yapması, onun müçtehid derecesinde bir âlim olduğunu ortaya koymuştur.

İbn Receb’i yetiştiren hocaların çoğunun, Hanbelî mezhebinden âlimler olduğu görülür. Fakat diğer mezheplere mensup âlimlerden de ders görmesi, onun Hanefî, Şafî ve Mâlikî mezheplerinin metod ve görüşleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla fikhî konuları ele alırken Hanbelîlerin görüşleriyle birlikte, diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmıştır. Bazı konularda delillerini güçlü gördüğü diğer mezheplerin görüşlerini kabul etmesi, İbn Receb’in mutaassıp bir Hanbelî olmadığını göstermiştir.

Selefi akîdeyi benimseyen İbn Receb itikadî konularda âyet, hadis ve selef âlimlerinin görüşlerinin belirleyici olduğunu söylemiş, salt akla dayanılarak yapılan te’villerin doğru olmadığını savunmuştur. O, âyet ve hadislerde geçen müteşâbih naslar üzerinde yorumdan kaçınmanın, nasların zahiri mânâsını tasdik etmenin, bunların gerçek mânâsını Allah’a havale etmenin ve naslara tam manasıyla teslim olmanın gerekliliğini belirtmiştir. Allah’ın zat, sıfat ve isimleri hakkında sahâbî ve tâbiûnun konuştuğu kadar konuşulmasını ve bu sınırın dışına çıkılmamasını tembihlemiştir. Dolayısıyla kelâmcı ve filozofları dinî meselelerde akıllarına dayanarak ya da arzularına uyarak dile getirdikleri düşüncelerinden dolayı eleştirmiştir. Nihayetinde O, kelâmî ve felsefî konulardan kaçınmak gerektiğini belirterek bu ilimleri kınamıştır. Mu’tezile, Mürcie ve Cehmiyye gibi ekolleri de dinî nasları arzularına göre te’vil ederek bid’at fikirleri İslâm’ın içine sokmakla itham etmiştir.

Hadisçi kimliği kadar tasavvufçu kimliğiyle de tanınan İbn Receb'in, diğer mutasavvıflardan ayrılan yönlerinden biri de telif ettiği eserlerde naklettiği hadisleri tenkit süzgecinden geçirmesidir. Zira diğer mutasavvıfların yazdığı eserlerin çoğunda, aktarılan hadislerin sıhhat bakımından değerlendirmelere tabi tutulması nadir görülmektedir. Oysa İbn Receb, eserlerinin genelinde yer verdiği hadislerin çoğunu senedli bir şekilde aktarmaya gayret eder; daha sonra da bu hadisleri, sıhhat bakımından çeşitli değerlendirmelere tabi tutar. Dolayısıyla müellifin bu tenkitçi bakış açısı, diğer mutasavvıflardan ayrılan yönü olarak ön plana çıkmaktadır.

Hicrî üçüncü asırdan sonra tasavvuf alanında ihdas edilen çeşitli görüş ve uygulamaları müellif, tasvip etmemiştir. Sûfilerin dinde olmayan keşif, batınî ilimler gibi iddialarını zararlı bulmuş ve eleştirmiştir. Onların din adına, tehlikeli bid'atlar tesis ettiklerini iddia etmiştir. İlk dönem mutasavvıfların bid'atten uzak verâ ve zühde dayanan görüşlerini benimseyen İbn Receb, sonraki mutasavvıflar tarafından geliştirilen hulûl, ittihad ve vahdet-i vücûd gibi fikirlerin İslâm'ın berrak düşüncesini bozan nazariyeler olduğunu söylemiştir.

Selef-i sâlihînin yaşantısını öven İbn Receb, onların zühd anlayışını tam bir teslimiyetle hayatına tatbik etmiştir. Onun bu anlayışı, eserlerine de yansımıştır. Yazdığı eserlerin çoğunun, zühd ve takvâ hakkında olması bunun en önemli göstergesidir. Müellif, zühd hayatını önemli görmekle beraber zühdün ilimden beslenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Kişinin sadece zühd hayatıyla yetinmesini, bir eksiklik olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla Allah'a yakınlaşmayı sağlayan iki yol olarak gördüğü ilim ve zühdün birlikteliğini önemsemiştir. İbn Receb ilimle dolu, zâhidâne yaşantısıyla hem âlim hem de zâhid kimliğiyle ön plana çıkan örnek şahsiyetlerden biri olarak İslâm ilim tarihindeki yerini almıştır.

İbn Receb'in selefî ve tasavvufî görüşlerinin hadisçilik yönüne etkisi konusunda yapılacak araştırmalar, müellifin ilmî görüşlerinin daha iyi tanınması hususunda ilim dünyasına değerli katkılar sunacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezâk, Ebû Bekir b. Hemmâm b. Nafi' el-Himyerî es-San'ânî, **el-Musannef**, 2. Baskı, thk. Habîbürrahman el-A'zamî, Beyrût: el-Meclisü'l-'ilmî, 1403.
- Ahatlı, Erdinç, "Tahdîs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 39, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Zühd**, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Müsned**, 1. Baskı, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kâhire: Darü'l-Hadîs, 1416.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, **Müsned'ul İmam Ahmed b. Hanbel**, 1. Baskı, thk. Şuayb Arnâvûd vd., Beyrût: Müessesetür-Risâle, 1421.
- Akay, Hasan, **İslâmî Terimler Sözlüğü**, 3. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.
- Akgül, Yusuf, "Garîbu'l-Hadis Eserlerinde Geçen Garib Kelimeler Hakkında Bir İnceleme", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2012.
- Apak, Adem, "İslâm Tarihi Boyunca Selef ve Seleflik Kavramlarının Anlam Serüveni", **Tarihte ve Günümüzde Seleflik Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı**, İstanbul: 2014.
- Âşikkutlu, Emin, "Cerh ve Ta'dîl", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993.
- Atay, Hüseyin ve Yaşar Kutluay, **Kur'ân-ı Kerîm ve Tükçe Anlamı (Meâl)**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Atmaca, Esra, Memlûkler Dönemi'nde Halep'te Eğitim-öğretim Müesseseleri ve Ulemâ, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Marmara Üniversitesi SBE, 2014.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, 2007.
- Aydınlı, Abdullah, "Mevkûf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2004.

- Aydınlı, Abdullah, “Muttasıl”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2020.
- Aydınlı, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, 4. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Başoğlu, Tuncay, “Memlükler Döneminde Fıkıh Eğitimi”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Sayı 25-26, 2018.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Ali, **el-Âdab**, 1. Baskı, thk. Ebû Abdullah Saîd, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfe, 1408.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Ali, **es-Sünenü'l-kübrâ**, 3. Baskı, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrût: Dâru'l-kutubu'l-ilmiye, 1424.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Alî el-Beyhakî, **el-Esmâ ve's-sıfat**, 1. Baskı, thk. Abdullah b. Muhammed el-Haşîdî, Cidde: Mektebetu's-Sevadî, 1413.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Alî el-Beyhakî, **el-İ'tikâd ve'l-Hidâye ilâ Sebîli'r-Reşâd alâ Mezhebi's-Selefi ve Ashâbi'l-Hadîs**, 1. Baskı, thk. Ahmed Usam, Beyrût: Dâru'l-Evkâfu'l-Cedîde, 1401.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Alî el-Beyhakî, **Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, 1. Baskı, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, Câmîatü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1412.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyîn b. Alî el-Beyhakî, **Şü'abü'l-îmân**, 1. Baskı, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, el-Basrî, **Müsned el-Bezzâr**, 1. Baskı, thk. Mahfûz Rahmân Zeynullah vd., Medine Münevvere: Mektebetu'l Ulûm vel Hîkem, 1426.
- Bozkurt, Nebi, “Dârülhadis”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, **Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü'aleyhi ve sellem ve**

- sünenihî ve eyyâmihî**, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Beyrut: Dâru Tûgi'n-Necat, 1422.
- Büyüksirkeci, Fatma, İbn Receb el-Hanbelî'nin Tefsiri ve Metodu, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2021.
- Çakan, İsmail Lütfi, "Cehâlet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul,1993.
- Çakan, İsmail Lütfi, "Cem' ve Te'lif", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi, "Hadis Usulü Kitaplarında 'İhtilâfu'l-Hadis'", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 4, 1986
- Çakan, İsmail Lütfi, **Hadis Edebiyatı**, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfi, **Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifu'l-Hadîs İlmi)**, 3. Baskı, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1982.
- Çift, Salih, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2002.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer, **Sünenü'd-Dârekutnî**, 1. Baskı, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, **el-İlelü'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye**, 1. Baskı, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî, Riyâd: Dâru Taybe, 1405.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, **Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)**, 1. Baskı, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421.
- Demir, Abdulalim, "İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2020.
- Demir, Abdulalim, "Şehristânî'nin Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Tefsirindeki Yöntemi", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2012.

- Demir, Abdulalim, “Bir Hadis İhtisas Medresesi Olarak Eşrefiyye el-Cevvânîyye Dârü'l-Hadis'i ve İhtisaslaşmaya Katkısı”, **6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - III (İlahiyat - Psikoloji -Tarih)**, ed. Kadri Budak - Sabri Ege. 4/59-72, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2017.
- Demir, Abdulalim, **İmâmiyye Şîası'nda Sahâbe Tasavvuru**, 1. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Demir, Mustafa, “Hadis İlimleri Açısından Hattâbi'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi”, **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, Sayı 2, 2016
- Demirci, Kürşat, “Hulûl”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, , Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000.
- Demirkent, Işın, “Haçlılar”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1996.
- Demirli, Ekrem, “Vahdet-i vücûd”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012.
- Doğan, Abdullah, “‘Abdülkâdir Geylânî'nin Hadis Anlayışı (El-Ğunye Örneği)”, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2016.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâînî, **Mustahracu Ebî Avâne**, 1. Baskı, thk. Abbâs b. safâhân b. Şihâbuddîn, Medine Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1435.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâînî, **Müsned-i Ebû 'Avâne**, 1. Baskı, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî, Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, 1419.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. 'Amr el- Ezdî es-Sicistânî, **Sünenü Ebû Dâvûd**, 1. Baskı, thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed, Beyrût: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hüseyin Ahmed İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyîsi'l-lüğa**, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979)

- Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, 2. Baskı, thk. Mustafâ Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdu'l-Hafiz eş-Şelebî, Mısır: Matbaatu'l-Halebî, 1375.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfiyâ**, Mısır: Dâru's-saâde, 1394.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', **İbtâlû't-te'vîlât fî ahbâri's-sıfât**, thk. Muhammed b. Hamd el-Hamûd en-Necdî, Kuveyt: Dâru îlâfi'd-devliyye, t.y.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, **Müsnedü Ebû Ya'lâ el-Mevsilî**, 1. Baskı, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, **Müsnedü Ebû Ya'lâ el-Mevsilî**, 1. Baskı, thk. Hüseyin Selim Esed, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404.
- Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, **ed-Dâris fî Târihi'l-medâris**, 1. Baskı, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmıyye, 1410.
- Efendioğlu, Mehmet, "Maktû", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003.
- Efendioğlu, Mehmet, "Müdreç", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet, "Umdetü'l-Ahkâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2012.
- el-Bâbânî, İsmâîl Paşa, İsmâîl b. Muhammed b. Emîn el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn**, Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, t.y.
- Emiroğlu, Nagihan, "Memlüklerde Hadis ve Ulema", **İslâm Tetkikleri Dergisi**, Sayı 1, 2020.
- Erdoğan, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.

- Eren, Mehmet, “Kadınların Hadis İlimine Katkıları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 44, 1. Sayı, 2003,
- Erman, Uğur, “Cerh Açısından Kadın Râvîler”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 24, 2019.
- Ertürk, Mustafa, **Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)**, 3. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Erul, Bünyamin, “Tedlîs”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2011.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, **el-Müsned**, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Mısır: Dâru Hicre, 1419.
- Gökçe, Ferhat, “Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, Cilt 11, Sayı 2, 2021.
- Görgülü, Hasan Ali, “Cahiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslâm’ın Boşanmada Örfî İtibar Etmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 6, 1999.
- Günday, Hüseyin ve Şener Şahin, **Arapça Dilbilgisi Nahiv Bilgisi**, 9. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Haçkalı, Abdurrahman, “Ehl-i Hadis-Ehl-i Re’y Ayrışması Fıkhî mi, İtikâdî mi?” **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2003.
- Hasan, Hasan İbrahim, **Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, 2. Baskı, İsmail Yiğit (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1988.
- Heysemî, Ebû’l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Ğâyetü’l-maksad fî zevâ’idi’l-müsnedi**, 1. Baskı, thk. Hilâf Mahmûd, Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 1421.
- Heysemî, Ebû’l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Mecmeu’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid**, thk. Hüsâmuddîn el-Kudsî, Beyrût: Dâru’l Kütâbü’l-Arabiyye, 1414.
- Heysemî, Nûreddîn Ali b. Ebû Bekir, **Keşfu’l Estâr an-Zevâid Bezzâr**, 1. Baskı, thk. Habîbu’l Rahman Â’zamî, Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1399.

- Humeydî, Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. Âsâ el-Kureşî el-Humeydî, **Müsnedü el-Humeydî**, 1. Baskı, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî, Dımaşk: Dârü's-Saka, 1996.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, **et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd**, thk. Mustafâ vd., Mağrib: Vizaretü umûmi'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, **el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl**, 1. Baskı, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed M'ûd vd. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1418.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, **el-Kitâbü'l-Musannaf fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr**, 1. Baskı, thk. Kemâl Yûsuf Hûti, Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, **Müsnedü İbn Ebî Şeybe**, 1. Baskı, thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyâd: Darü'l-Vatan, 1418.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, **Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm**, 3. Baskı, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb, Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, **el-Vera'**, 1. Baskı, thk. Muhammed b. Hamed el-Hamûd, Kuveyt: ed-Dâru'l-Selfiyye, 1408.
- İbn Fazlullah el-Ömerî'nin, **Memlûk Sultanlığı (Mesâlikü'l-Ebsâr fî-Memâliki'l-Emsâr'a Göre) (Devlet-i Memâliki'l-Ûlâ Kısmı/1301-1349)**, Hatice Güler (çev.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mie es-sâmine**, thk. Muhammed Abdülmuîd Dân, Hindistan: Meclisü Dâirati'l-Meârif el-Osmâniyye, 1392.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **İnbûu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr**, thk. Hasan Habşî, Mısır: el-Meclis el-A'lâ li's-Şuûn el-İslâmiyye, 1389.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmedel-Endulusî, **Resâil**, thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Müessesetü'l-Arabiye, t.y.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz b. Me'bed et-Temimî, **Sahihi İbn Hibban bi Tertîbi İbni Belbân**, thk. Şuayb Arnavut, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Âmirî en-Necdî, **es-Sühübü'l-vâbile 'alâ darâ'ihî'l-Hanâbile**, 1. Basım, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1416.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî, **Sahihi İbn Huzeyme**, thk. Muhammed Mustafa el-'Azâmî, Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1400.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Ekvemi Senen**, 2. Baskı, thk. Abdulmelik b. Abdullah, Beyrût: Dâru Hıdır, 1419.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 7. Baskı, Beyrût: Mektebetü'l-Me'ârif, 1408.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'an-i'l-Azîm**, 1. Baskı, thk. Sâmi Muhammed es-Selâme. Riyâd: Dâru't-Taybe, 1418.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, 1. Baskı, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1419.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **Sünen-i İbn Mâce**, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, y.y.: Dâru İhyâi Kütübü'l-Arabiyye, t.y.
- İbn Nâsirü'd-Dîn, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî ed-Dımaşkî, **er-Reddü'l-vâfir**, 3. Baskı, thk. Zehîr eş-Şâvîr, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1411.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, **Müsned-i İshak b. Râhûye**, 1. Baskı, thk. Abdülgafûr b. Abdülhak, Medine Münevvere: Mektebetü'l-İmân, 1412.
- İbn Receb el-Hanbelî, **İbn Receb Tefsiri –Ravâiu't-Tefsîr**, İshak Doğan (çev.), İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.

- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Ahkâmü'l-ihtilâf fî ru'yeti hilâli zilhicce**, 1. Basım, thk. Abdullah b. Abdu'l-azîz el-Cibrîn. Mekke: Dâru âlemi'l-fevâid, 1422.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Câmi'u'l-ülûm ve'l-Hikem**, 8. Baskı, thk. Şu'ayb el-Arna'ûd-İbrahim Bâcis, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1419.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr**, 1. Baskı, thk. Atif Sabri Şahîn, Mısır: Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd, 1426.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc**, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 1. Basım, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1425.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, 1. Baskı, thk. Mahmûd b. Ş'abân b. Abdî'l-Maksûd, Medine Münevvere: Mektebeti'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1417.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Kelimetü'l-ihlâs ve tahkîku ma'nâhâ**, 4. Baskı, thk. Züheyr Şâviş, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1397.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Mecmû'ur resâili'l-Hâfız İbn Receb el-Hanbelî**, thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, byy.: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâati ve'n-neşri, 1424.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Ravâiu't-tefsîr el-câmi' li't-tefsîri'l-imâm İbn Receb el-Hanbelî**, 1. Baskı, thk. Ebû Muâz, Tarık b. Ivazullah b. Muhammed. Riyad: Dâru'l-Âsıme, 1422.

- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Takrîrû'l-kavâid ve tahrîrû'l-fevâid**, 1. Baskı, thk. Meşhûr b. Hasan, Suudi Arabistan: Dâru İbnu Affân, 1419.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **Tefsîru'l-Fâtiha**, thk. Sâmî b. Muhammed b. Câdallah, Riyâd: Dâru'l Muhaddis, 1427.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, **et-Tabakâtu'l-Kübrâ**, 1. Baskı, thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru Sâdr, 1968.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim b. Mecciddin Abdiselam el-Harrânî, **Mecmû'u'l-Fetâvâ**, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine Münevvere: Mecme'u'l-Melik Fehd, 1416.
- İbnü'l-Ca'd, Ali b.el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, **Müsnedü İbni'l-Ca'd**, 2. Basım, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî el-Kureşî, **el-Muntazam fi tarihi'l-ümem ve'l-mülûk**, 2. Baskı, thk. Muhammed Abdulkadir Âta, Mustafa Abdulkadir Âta, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali, **Câmiu'l-Mesânid**, 1. Baskı, thk. Alî Hüseyin, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb**, 1. Basım, thk. Mahmûd Arnâût, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1413.
- İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî, **el-Cevheru'l-munaddad fi tabakâti muteahhirî ashâbı Ahmed**, 1. Baskı, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî, **Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim**, 1. Baskı, thk. Abdullah Hamed el-Lahîdân-Sa'd b. Abdullah b. Abdülkâdir, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1411.

- İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 23, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2001.
- İlhan, Avni, “Bâtıniyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992.
- İnal, İbrahim Hakkı, “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 31, 2014.
- K. Hitti, Philip, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, 1. Baskı, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Kallek, Cengiz, “İbn Receb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1999.
- Kanarya, Bayram, “İmâm Şafî’nin ‘İhtilâfu’l-Hadîs’ İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı 8, 2012
- Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu’s-Sahîh”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar, “Etrâf”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 11, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar, “Heysemî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998.
- Kandemir, M. Yaşar, “Kırk Hadis”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2002.
- Kara, Mustafa, “Tekke”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2011.
- Karabacak, Mustafa, Faziletli Vakitlere Dâir Rivâyetlerin Değeri (İbn Receb el-Hanbelî’nin Kitapları Özelinde), **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Konya Üniversitesi SBE, 2012.
- Karabulut, Aziz, ‘Bir Müfessir Olarak İbn Receb el-Hanbelî ve Tefsire Dair Görüşlerinin Derlendiği Ravâiu’t-Tefsîr İsimli Eserin Ulûmü’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi’, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Akdeniz Üniversitesi SBE, 2020.

- Karacabey, Salih, **Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları**, 4. Baskı, Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Karadağ, Bekir, "Memlûklü Döneminde Yöneticiler ve Fakihler: Abdulaziz el-Merâğî'nin 'el-Fıkh ve'l-Fukahâ fi Mısr alâ ahdi'l-Memâlik' Adlı Makalesinin Tercüme ve Tahlili", **APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research**, Sayı 2, 2019.
- Karahan, Abdullah, "Zevâid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2013.
- Karahan, Abdullah, **İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri**, 1. Baskı, Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Karaman, Fikret, İsmail Karagöz vd., **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin ve Bekir Topaloğlu, **Arapça Dilbilgisi Sarf-Nahiv**, 11. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Karataş, Fatih, "İslam Hukukunda İddet", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 8, 2013
- Kazan, Tahsin, "Memlûkler'in Hadis İlmine Katkıları", **APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research**, Cilt 3, Sayı 2, 2019.
- Kehhâle, Ömer Rıza (ö. 1987), **Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye**, Beyrut: Mektebetu'l Müsennâ, Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, t.y.
- Keleş, Hasan, Memlûkler'de Bilimsel, Sosyal ve Kültürel Hayat, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi SBE, 2010.
- Khanjanov, Shahin, "Hukuki Genişlik Bağlamında Memlûkler Döneminde Tatbik Edilen Dört Mezhep Uygulaması", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 30, Sayı 2, 2021.
- Koca, Ferhat, "İbn Teymiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1999.
- Koçyiğit, Talat, **Hadis Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Ankara: Rehber Yayınları, 1992.

- Koçyiğit, Yakup, Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil'in Eleştiri Kültürüne Katkısı, 1. Baskı, Mahsum Aytepe, Teceli Karasu (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, **İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)**, 2019.
- Kök, Bahattin "Nüreddin Zengî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 33, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2007.
- Kutluay, İbrahim, **İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl**, 2. Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî, **el-Câmi'**, 2. Basım, thk. Habîbürrahman el-A'zamî, Beyrut: Tevzi'l-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, **el-Muvatta**, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Beyrût: Dâr-u İhyâ-i Turâsi'l-Arabî, 1406.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, **el-Muvatta**, 1. Basım, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Ebudabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan Âl-i Neheyân li'l-A'mâli'l-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 1425.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî, **es-Sünne**, 1. Baskı, thk. Sâlim b. Ahmed es-Selefî, Beyrût: Müessesetü'l Mektebetü's-Sekâfeti, 1408.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, **Ta'zimu Kâdrî Sâlat**, 1. Baskı, thk. Abdurrahman Abdi'l Cabbar Feriyvâi, Medine Münevvere: Mektebetü'l Dâr 1406.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyîn b. Hacâc el-Kuşeyrî en-Neysâburî, **Sahîh-i Müslim**, 1. Baskı, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî, Beyrût: Dâru İhyâi Kütübi'l- 'Arabiyye, 1991.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **es-Sünenü'l Kübrâ**, 1. Baskı, thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **Fedâilu'l-Kur'ân**, 2. Baskı, thk. Fârûk Hammâde, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1413.

- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesâî**, 2. Basım, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-matbûât el-İslâmiyye 1406.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim, **el-Mustedrek ala's-Sahihyn**, 2. Baskı, thk. Mustafa Abdulkadir Âtâ, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- Opus, Bahadır, "İbn Receb el-Hanbelî'nin Hadis Şerhçiliği (Fethu'l-Bârî Örneği)" **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2020.
- Öngören, Reşat, "Sûfî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 37, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2009.
- Öngören, Reşat, "Tasavvuf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2011.
- Öz, Mustafa, "Kurrâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 26, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2002.
- Özdemir, Hacı Ahmet, "Müsta'sım-Billâh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2006.
- Özen, Şükrü, "İbn Ebû Ya'lâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 19, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1999.
- Özervanlı, M. Sait, "İbn Teymiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 20, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1999.
- Rûyânî, Muhammed b. Hârûn, **Müsnedü'r-Rûyânî**, 1. Baskı, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1416.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İlhâd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000.
- Sönmez, Vecihi, "Selef Düşüncesinin Tarihi Arkapları ve Selefilik", **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, Sayı 9-10, 2010.
- Suiçmez, Muhammet, İbn Recep el-Hanbelî ve Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem Adlı Eserindeki Hadîs Şerhçiliği, **(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, 2006.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, **Tabakâtu'l-huffâz**, 2. Baskı, Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1414.
- Şeker, Necmeddîn, "Hadislerin Anlaşılmasında Tarihî Bağlamın Rolü", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, t.y.
- Şensoy, Sedat, "Şerh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 38, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemu'l-Evsât**, thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, 2. Baskı, thk. Hamdî b. Abdulmecîd, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **el-Mu'cemü's-Sağîr**, 1. Baskı, thk. Muhammed Şükûr Mahmud Hâc Umrîr, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, **Müsnedü'ş-Şâmiyyîn**, 1. Baskı, thk. Hamdî b. Abdülmecîd, Beyrût: Müesesetü'r-Risâle, 1409.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân**, 1. Baskı, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî, Kahire: Dâru'l-Hicr, 1422.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Tehzîbü'l-Âssâr ve Tefsîlu's-Sâbit an Rasûlullahi mine'l-Ehbâr**, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, **el-Câmi'u's-Sahih Sünenü't-Tirmizî**, 1. Baskı, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd., Mısır: Mektebetü Mustafa el-Babi'l-Halebî, 1382.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, **el-Câmiu'l-kebîr -Sünenü't-Tirmizî**, 1. Baskı, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Hâşiye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997.
- Turhan, Halil İbrahim, “Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, 2018.
- Uğur, Mücteba, **Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü**, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Uğur, Mücteba, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman, “Âbid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988.
- Uludağ, Süleyman, “Hankah”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Kelâm”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Hulûl”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988.
- Yılmaz, H. Kâmil, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, 23. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Muhammet ve Nagihan Emiroğlu, “Memlûklerde İlmî Hayat ve Kadınların İlmî Hayattaki Yeri”, **Turkish Studies: Comparative Religious Studies**, Sayı 1, 2020
- Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 29, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2004.
- Yiğit, İsmail, **Memlûkler**, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2008.
- Yiğit, İsmail, **Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.

Yuvalı, Abdülkadir, “Hülâgû”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 18, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998.

Yücel, Ahmet, “İhbâr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000.

Yücel, Ahmet, **Hadis Usûlü**, 19. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

